RES LITUANA

KUNIGAIKŠTYSTĖS BENDRIJA

Darius Kuolys

RES LITUANA
KUNIGAIKŠTYSTĖS BENDRIJA

Pirmoji knyga

RESPUBLIKOS STEIGIMAS

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS
VILNIUS 2009

UDK 947.45.03/.04
Ku216

Knygos leidimą parėmė
LIETUVOS RESPUBLIKOS KULTŪROS MINISTERIJA
LIETUVOS TŪKSTANTMEČIO MINĖJIMO DIREKCIJA

Recenzentai
prof. habil. dr. Egidijus Aleksandravičius
prof. habil. dr. Dainora Pociūtė

Viršeliui panaudota: Lietuvių protėviai romėnai, Palemono palikuonys; Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbas. Iš Alexandro Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio*, [Cracoviae], [1578]

Išleido: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio 6, Vilnius LT-10308, www.llti.lt

Spausdino: UAB Sapnų sala
S. Moniuškos g. 21, Vilnius, www.sapnusala.lt

© Darius Kuolys, 2009
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009
© Rokas Gelažius, 2009

ISBN 978-609-425-021-7

TURINYS

PRATARMĖ 7

I. TAUTA – TAI PASAKOJIMAS 15
Prielaidos 15
Ištakos 22
„Kalba stato Politikos pasaulį“ 28

II. RESPUBLIKOS STEIGIMAS 49
Pirmasis krašto įstatymas 52
Horodlės mazgas 63
Lietuvos karalystės idėja 90
Kunigaikštystės viešpačiai 98
1492-ieji 113
Pirmasis Statutas: Respublikos telkimas 133
Antrasis Statutas: Respublikos įtvirtinimas 149
Trečiasis Statutas: Respublikos atstatymas 191

REZIUMĖ 254

Tėvams, mokiusiems atminti protėvius

PRATARMĖ

Šios knygos – tai pasakojimas apie pasakojimą, kurį kelis šimtmečius kūrė apie save Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bendrija, neretai vadinta *Lietuvos Respublika*, *LDK respublika*.

Ją pradėsiu nuo dviejų glaustų dabarties tekstų: vieno, išsakyto Paryžiuje, kito – Kaune.

Lietuviai viską sužlugdys. Jie beveik niekada nebuvo laisvi. Kai buvo, tai režimas – diktatūra. Pasigailėjimo verti žmonės. Suprasčiau, jei Gorbačiovas turėtų griebtis jėgos, – tokiais žodžiais žinią apie 1990-ųjų kovo 11-ąją paskelbtą Lietuvos nepriklausomybę sutiko tuometinis Prancūzijos prezidentas François Mitterand'as[1]. Galime spėti, kad toks Vakarų žmogaus požiūris į Rytuose gyvenančius „politinius barbarus" bus nulemtas dar XVIII šimtmetyje prancūzų švietėjų kurtų Europos vaizdinių[2]. Panašiai Voltaire'as suprato ir sveikino Rusijos imperatorės Kotrynos II pastangas „civilizuoti" prastai tvarkomą lietuvių ir lenkų kraštą, o šio krašto gyventojus ragino sutikti maskvėnų kariuomenę kaip gelbėtoją – tikros laisvės, tolerancijos ir išminties nešėją[3].

[1] *Lietuva pasaulio galingųjų akiratyje 1988–1991. Nepriklausomybės atkūrimo užkulisiai žymiausių politikų memuaruose*. Sudarė Justas Vincas Paleckis, Vilnius: Algimantas, 2005, p. 146; Jacques Attali, *Verbatim III 1988–1991*, Paris: Fayard, 1995.

[2] Apie tai, kaip Vakarų Europos švietėjai „išrado" Rytų Europą, vaizdžiai pasakoja amerikiečių istorikas Larry Wolff'as: Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map o Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, California: Stanford University Press, 1994.

[3] Maciej Forycki, *Anarchia Polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004, p. 131–132.

Tai buvo tikra bajorų respublika. Jie puikavosi savo laisvėmis, kurias patys vadino „aukso laisvėmis“. Jie galėjo leisti įstatymus, ginklu priešintis valdovui. Piktnaudžiavimas savo laisvėmis labai silpnino valstybę. Tad ją įveikė kaimynai – 1795 metais Lietuva pateko į Rusijos imperijos sudėtį, – taip apie bendrą Lietuvos ir Lenkijos valstybę lietuvių vaikams šiandien pasakoja 2007-aisiais išleistas istorijos vadovėlis[4]. Jis atkartoja dar Kotrynos II pradėtą, carinės bei sovietinės istoriografijos tęstą pasakojimą apie Abiejų Tautų Respubliką pražudžiusią lietuvių ir lenkų laisvę. Šviesiausioji Rusijos imperatorė Kotryna įvedė kariuomenę į *nelaimingą jūsų kraštą* tam, kad *išvaduotų nuo siaubo ir sumaišties tą žemę, kurioje maišto dvasia įveikė bet kokią pagarbą*, kurioje *visuotinis ištvirkimas užvaldė visus luomus ir politinio veikimo tvarka buvo visai suardyta*, – aiškino *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės riterijai ir visiems piliečiams* pirmasis Lietuvos generalgubernatorius Nikolajus Repninas 1794-ųjų gruodžio 17 dieną paskelbtame manifeste, pabrėždamas, kad jo uždavinys Lietuvoje – *galingos valdžios pagalba [...] tvarką įtvirtinti*[5]. Prabėgus šimtmečiui Repnino ir kitų Lietuvos generalgubernatorių darbus vienas Rusijos istorikų apibendrino šitaip: *Esant rusiškam administraciniam režimui buvo padarytas galas bajorijos ir magnatų savivalei. Lenkų [ir lietuvių] tauta pateko kieto ir griežtai apibrėžto įstatymo prieglobstin*.[6]

[4] Jūratė Litvinaitė, *Palikimas. Istorijos vadovėlis 5 klasei*. Pirmoji knyga, Kaunas: Šviesa, 2007, p. 31.

[5] *Nayasnieyszey Imperatorowey Jey Mosci Samowładnącey Całą Rossyą Generał–Anszeff, Głowny Rządca woysk, które zaęły wielkie Xięstwo Litewskie, Senator, Inflantski, Estlandski i Litewski Generał Gubernator [...] Mikołaj Repnin, oznaymuię tym manifestem wszelkiey kondycyi Duchownym, woyskowym i cywilnym stanom, urodzonemu Rycerstwu, i wszem w obec wielkiego Xięstwa Litewskiego obywatelom*, Grodno, 1794.

[6] F. A. Kudrinskij, *Imperatrica Ekaterina II i razdiely Pol'ši*, Vil'na: Tipografija A. G. Syrkina, Bol'šaja ulica, 1905, p. 203.

Netikėti šių dviejų dabarties tekstų sąskambiai verti atidesnio dėmesio. Kas sieja buvusio Prancūzijos prezidento Mitterand'o ir po septyniolikos metų rašyto Lietuvos istorijos vadovėlio pasakojimus? Bendras nepasitikėjimas Lietuvos politiniu palikimu, lietuvių bajorų kurta respublika, sykiu – ir šio krašto politinės bendrijos gebėjimu tvarkytis savarankiškai bei civilizuotai. Kad tai nėra atsitiktinis dalykas, sako ir tuo pačiu nepasitikėjimu persmelkta įtaigi, kai kuriuos dabartinius lietuvių politikos formuotojus žavinti Gintaro Beresnevičiaus istorinė eseistika, heroizuojanti senovės lietuvių „barbarybę" ir kviečianti ja grįsti Lietuvos ateities programą[7].

Abu cituoti tekstai liudija prieš šimtmečius kurtų pasakojimų galią. Jie rodo, kad senieji pasakojimai iki šiol veikia tiek kitų galvojimą apie šiandienos lietuvius, tiek lietuvių galvojimą apie save ir savo praeitį. Kartu jie ragina klausti: kodėl būtent Kotrynos II ir ją aukštinusio Voltaire'o naratyvai tęsiami šiandien? Kodėl lietuviai savo vaikams vis dar seka Peterburge sudėtą istoriją?

Taigi – arba Vilniuje kurtas Lietuvos pasakojimas, formuota LDK tradicija išties nėra verti dabarties pasitikėjimo, arba šis pasakojimas, ši tradicija yra per menkai šiuolaikinės visuomenės pažinti bei perprasti. Kad ir kaip būtų, perskyra tarp senosios ir dabartinės Lietuvos, nutrūkęs Didžiosios Kunigaikštystės naratyvas buvo viena didžiausių paskatų imtis nuodugnesnių šio pasakojimo tyrimų.

Knygose visų pirma mėginsiu išryškinti idėjas, simbolines reikšmes, vaizdinius bei bendrąsias vietas, sudariusias LDK naratyvo branduolį. Stengsiuosi atkurti to meto normatyvinį žodyną, veikusį visuomenės politinį galvojimą ir elgesį. Nagrinėsiu, kaip tautinės ir politinės bendrijos kurtas pasakojimas pats tą bendriją kūrė: formavo jos tapatybę, tvirtino viešojo gyvenimo principus, lėmė jos elgseną bei esminius

[7] Gintaras Beresnevičius, *Imperijos darymas. Lietuviškos ideologijos metmenys. Europos Sąjunga ir Lietuvos geopolitika XXI a. pirmojoje pusėje*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas, 2003.

apsisprendimus. Aiškinsiuosi, kokios bendros idėjos buvo svarbios ir reikšmingos Kunigaikštystėje gyvenusiems žmonėms. Kokias bendras vertybes jie teigė ir gynė viešais tekstais? Kokios vienybės ir ištikimybės, solidarumo ir lojalumo formos telkė juos į tautinę bei politinę bendriją, turėjo įtakos jų viešoms laikysenoms? Šie klausimai nėra nauji: pastaruoju metu juos svarsto tiek lietuvių, tiek užsienio autoriai[8]. Jų įžvalgomis remsiuosi. Tačiau pirmenybę teiksiu senųjų autorių – LDK bendrijos narių – tekstams. Stengsiuosi kuo išsamiau pristatyti autentiškas jų pozicijas. Dažnusyk apsiribodamas klausiančio tarpininko, moderatoriaus vaidmeniu, praeities tekstus plačiau cituodamas, sieksiu sudaryti galimybes patiems Kunigaikštystės autoriams išsakyti savo idėjas bei pažiūras. Suprantu, kad toks medžiagos dėstymas daro sudėtingesnį knygų skaitymą. Tačiau jis padeda tiksliau ir vaizdžiau atkurti laisvos politinės bendruomenės naratyvą – iš esmės daugiabalsį, poliloginį, nestokojantį vidinių priešpriešų, sankirtų ir įtampų. Užbėgdamas priekin pasakysiu, jog būtent toks – laisvas, respublikoniškas, laisvos politinės bendrijos idealus ginantis LDK pasakojimas iš esmės

[8] Jūratė Kiaupienė, *„Mes Lietuva". Lietuvos Didžiosios Kuniaikštystės bajorija XVI a.*, Vilnius: Kronta, 2003; Artūras Tereškinas, *Imperfect Communities. Identity, Discourse and Nation in the Seventeenth–Century Grand Duchy of Lithuania*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005; Linas Eriksonas, *National Heroes and National Identities. Scotland, Norway and Lithuania*, Bruxelles–Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien: P.I.E.–Peter Lang, 2004; Mathias Niendorf, *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006; Hans–Jürgen Bömelburg, *Frühneuzeitliche Nationen im östlichen Europa. Das polnische Geschichtsdenken und die Reichweite einer humanistischen Nationalgeschichte (1500–1700)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006; Alvydas Nikžentaitis, *Vytauto ir Jogailos įvaizdis Lietuvos ir Lenkijos visuomenėse*, Vilnius: Aidai, 2002; Alvydas Nikžentaitis, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė tautos specifika ir santykis su moderniąja tauta", in: *Praeities pėdsakais. Skiriama Profesoriaus daktaro Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 135–154; Giedrė Mickūnaitė, *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.

buvo. Tokį pasakojimą paliko daugiau nei prieš du šimtmečius išėjusi bendrija, nuolat pabrėžusi savo ištikimybę protėviams ir su rūpesčiu kalbėjusi apie ateisiančias palikuonių kartas.

Pagrindinį dėmesį knygose skirsiu seniesiems tekstams, kuriais siekta Kunigaikštystės politinę bendruomenę kurti, jos viešąją nuomonę ir tikrovės supratimą formuoti: istoriniams veikalams, teisės aktams ir teisynams, poleminei ir proginei raštijai, viešoms kalboms, oficialiems laiškams, mokymo programoms ir vadovėliams. Atskirais atvejais telksiuosi privačius laiškus, dienoraščius ir atsiminimus – raštus, atskleidžiančius asmeninį žmogaus santykį su viešai skelbiamomis idėjomis. Mėginsiu aprėpti LDK bendrijos pasakojimą nuo jo ištakų iki pabaigos: nuo pirmųjų Jogailos ir Vytauto privilegijų, pirmųjų viešų bajorijos aktų, ankstyvųjų metraščių – iki XVIII amžiaus Respublikos reformatorių veikalų, Tado Kosciuškos sukilimo metu skelbtų Lietuvių Tautos Aukščiausiosios Tarybos atsišaukimų. Suprantama: pasakojimas, kurį apie save pasakojo Kunigaikštystės bendrija, amžiams bėgant kito – darėsi įvairesnis, kiekvienu istoriniu laikotarpiu įgydavo vis naujų idėjų bei ideologinių akcentų. Tačiau ne mažiau už kintančius LDK naratyvo dalykus šiose knygose rūpės tai, kas kaitoje išlieka – pastovūs, per kelis šimtmečius nuolat kartojami reikšmių, idėjų ir vaizdinių rinkiniai.

Knygų pasakojimo chronologinį nuoseklumą derinsiu su teminiais skerspjūviais. Atskirai aptarsiu pagrindinius Kunigaikštystės politinę tapatybę formavusius veiksnius: teisės aktus ir teisynus, tautos kilmės mitus, krašto istorinį naratyvą, Antikos idėjų paveldą, ideologinę Lietuvos ir Maskvos antitezę, vyravusią valstybės sampratą ir jos ideologiją, tautinės bei politinės bendruomenės savivardžius, „tėvynės tėvų“ – valdovų ir didikų – vaizdinius, švietimo vaidmenį. Taip pat skyrium nagrinėsiu esminius kovų dėl Respublikos epizodus – 1569-ųjų Liubliną, 1655-ųjų Kėdainius, 1700-ųjų Valkininkus, 1768-ųjų Barą, 1791-ųjų Varšuvą, 1794-ųjų Vilnių. Šiais politinės

bendrijos lemtingų apsispredimų vaizdais mėginsiu parodyti ryšį tarp visuomenės ginamų politinių idėjų, vartojamo moralinio žodyno ir jos politinio veikimo. Šis ryšys, idėjų istoriko Quentino Skinnerio nuomone, yra kur kas glaudesnis nei paprastai manoma: normatyvinis žodynas neretai apibrėžia politinį elgesį[9]. Dėmesio verti ir atotrūkiai tarp viešosios retorikos ir politinių veiksmų. Tokių perskyrų, stiprių įtampų tarp viešo žodžio ir viešo veiksmo LDK bendrijos gyvenime taip pat būta.

Rūpėjusią jungtį tarp bendruomenei svarbių idėjų ir jos viešo veikimo mėginau pažymėti ir dvireikšmiu darbo pavadinimu – *Res Lituana*. Šiais lotyniškais žodžiais LDK autoriai nusakė tiek Lietuvos politinę bendriją, Lietuvos Respubliką, tiek Lietuvos veiklą, Lietuvos žygius.

Savąjį pasakojimą, jo žodyną stengsiuosi priartinti prie senųjų tekstų, kad bent iš dalies perteikčiau praeityje vartotų žodžių turinį ir turėtą dalykų supratimą. LDK autoriai paprastai skyrė *respublikos* ir *viešpatystės* arba valstybės sąvokas. Respublika buvo suvokta kaip bendras reikalas, kaip laisvų piliečių susivienijimas, o viešpatystė, valstybė – kaip viešpaties, valdovo valda, tėvonija. Valdovą, kaip ir Dievą, XVII amžiuje rašyto Konstantino Sirvydo žodyno liudijimu, lietuviškai vadino *Viešpačiu*. Respublikos reikalus tvarkę didikai taip pat buvo vadinami *viešpačiais*. Reikšmingus žodžius – *Tėvynė, Respublika*, vėliau ir – *Pilietis, Laisvė* – praeities autoriai dažnai žymėjo didžiosiomis raidėmis. Asmenų vardus ir pavardes skirtingomis kalbomis rašė skirtingai, prisiderindami prie kiekvienos kalbos reikalavimų. Pavyzdžiui, to meto rašmenimis lietuviškai rašė *Januszas Radiwiłas*, lenkiškai – *Janusz Radziwiłł*, lotyniškai – *Janussius Radivilus*. Pirmąjį Vazų giminės Abiejų Tautų Respublikos viešpatį, pabrėždami

[9] Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought. Volume One: The Renaissance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, reprinted 1994, p. xii–xiii.

jo lietuvišką kilmę iš Jogailaičių, vadino ne Zigmantu, o Žygimantu. Tokių ir panašių nuostatų bus laikomasi LDK tekstus verčiant, cituojant, aptarinėjant.

Šio pasakojimo medžiagai surinkti prireikė ne vienerių metų. Už darbui sudarytas sąlygas esu nuoširdžiai dėkingas Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui, Vilniaus universiteto ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoms, už galimybę pasakojimą paremti iliustracijomis – Lietuvos nacionaliniam muziejui, Lietuvos dailės muziejui bei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmams.

TAUTA – TAI PASAKOJIMAS

Laisva tauta privalo būti ir iškalbinga.
Juozapas Boreika, 1763-ieji.

PRIELAIDOS

Žmones į tautas jungia bendri pasakojimai. Jais išsakamos bendruomenei svarbios idėjos ir simbolinės reikšmės, ginamos bendros vertybės, perduodami telkiantys vaizdiniai. Šiuolaikinės nacionalizmo ir nacijų studijos iškėlė pasakojimų ir vaizduotės vaidmenį tautines bendruomenes kuriant. *Tautos – tarsi naratyvai, pasakojantys sau ir kitiems istorijas apie tai, kas jie yra ir iš kur atsirado; šių naratyvų kilmė pasenusi, bet jų simbolinė galia sukelti tapatybės ir priklausomybės tautai jausmą yra labai stipri*[10], – sako pokolonijinių kultūrų tyrinėtojas Homi Bhabha. Tautos tėra socialiniai konstruktai, po Prancūzijos revoliucijos suformuotos *įsivaizduojamos politinės bendruomenės*[11], susikurtų mitų, simbolių ir tradicijų rinkiniai[12], modernios naciona-

[10] Irena Šutinienė, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, t. 21, p. 104–105; Homi Bhabha (sudarytojas), *Nation and Narration*, London: Routledge, 1990.

[11] Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.

[12] Eric Hobsbawm, *Nation and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

lizmo ideologijos *išrasti* dariniai[13], – teigia tautas tiriantys sociologai ir politologai. Su jais nesutinka senuosius amžius geriau išmanantys istorikai. Pripažindami kultūrinius ir politinius tautos savikūros būdus, jie tvirtina, kad nacijos ir nacionalizmas egzistavę nuo seniausių laikų[14]. Todėl esą labiau dera kalbėti apie skirtingus tautos ir tautinės savimonės raidos tarpsnius, nei atriboti šiuolaikinę tautą nuo senųjų laikų tautiškumo bei juos supriešinti[15].

Tautos keičia savo socialinius pavidalus, savimonės formas, bet ilgam išsaugo tuos pačius atsiminimus, tas pačias bendro likimo idėjas, tuos pačius bendrus vaizdinius. Net tautų savikūros modeliai per šimtmečius išlieka panašūs. Ir senovės romėnų, ir šiuolaikinių prancūzų tautinių tapatybių tyrinėtojai išskiria panašius tapatumą veikusius veiksnius: kilmės legendas, istorinius atsiminimus, viešus meninius tekstus[16].

[13] Ernest Gellner, *Thought and Change*, London: Weidenfield and Nicholson, 1964, p. 169.

[14] Benedykt Zientara, „Konflikty narodowościowe na pograniczu niemiecko–słowiańskim w XIII–XIV w. i ich zasięg społeczny", in: *Przegląd historyczny*, 1968, t. 59, sąs. 2, p. 197–213; Benedykt Zientara, *Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej*, Warszawa, 1985; Susan Reynolds, „Medieval *Origines Gentium* and the Community of the Realm", in: *History*. The Journal of Historical Association, 1983, p. 375–390; Johan Huizinga, „Patriotizm i nacionalizm v evropejskoj istorii", in: Johan Huizinga, *Ob istoričeskich žiznennych idealach i drugie lekcii*, London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992, p. 150–165; Nortautas Statkus, *Etniškumas ir nacionalizmas: istorinis ir teorinis aspektas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 129–131; Alvydas Nikžentaitis, „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tautos specifika ir santykis su moderniąja tauta", in: *Praeities pėdsakais. Skiriama Zigmanto Kiaupos 65-mečiui*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 135–154.

[15] Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988, p. 192.

[16] Vertos palyginimo dvi studijos: Erich S. Gruen, *Culture and National Identity in Republican Rome*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 1992; Timothy Baycroft, *France. Inventing the national*, London: Hodder Education. Part of Hachette Livre UK, 2008.

Taigi tautinės bendruomenės nėra trumpalaikiai greito darbo išradimai, panašūs į ore pakibusias modernios architektūros konstrukcijas. Tai ilgos istorinės raidos subrandinti junginiai, siejami šimtmečiais gyvuojančių bendros kilmės mitų, bendrų atsiminimų apie protėvių žygius, bendro savivardžio, bendro tėvynės suvokimo, bendrų vertybių ir elgesio papročių, bendruomenės solidarumo ir išskirtinumo jausmo, bendrų politinių idėjų ir įstatymų, teisių ir pareigų, bendrų švietimo ir kultūros idealų. Tarp tautos kaip etninės kultūrinės bendrijos ir tautos kaip politinio steiginio esama tvirtų jungčių[17]. Tautos save, savo tapatybę kuria bei išradinėja nuolat: sekdamos sau ir kitiems savąjį pasakojimą – jį tęsdamos ir vis iš naujo interpretuodamos, nuolat rinkdamosios vienas ar kitas idėjas, vertybes, elgsenas. Tautos tapatybė – kolektyvinio pasirinkimo dalykas, istorinis projektas, kurį įgyvendinant dalyvauja kiekviena karta su savo reikmėmis ir nuostatomis[18]. Tačiau naujos kartos pasirinkimo galimybės visada lieka iš dalies apibrėžtos ankstesnių kartų pasirinkimų.

Pasakojimas – savitas tautos savikūros būdas. Jis gali paversti praeities įvykius ženklais, sujungti juos priežasties ir pasekmės ryšiais į visumą ir taip formuoti bendruomenės istorinę patirtį. Jis turi galios teikti žmonių gyvenimui praktinius orientyrus, kurti asmens ir visuomenės tapatumą, konstruoti ir saugoti socialinę tikrovę[19].

[17] Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell, 1986; Anthony D. Smith, *National Identity*, London: Penguin Books, 1991; Nortautas Statkus, *Op. cit.*, p. 134–139.

[18] Bhikhu Parekh, „Discourses on National Identity“, in: *Political Studies*, Political Studies Association and Blackwell Publishing, 1994, nr. 42, p. 503; Zbigniew Bokszański, *Tożsamości narodowe*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006, p. 128–130.

[19] Jörnas Rüsenas, „Pasakojamosios galios raida mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė“, in: *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika*, Vilnius: Solertija, 1997, p. 32–34; Peter L. Berger ir Thomas Luckmann, *Socialinis tikrovės konstravimas*, Vilnius: Pradai, 1999, p. 132.

Tautinis naratyvas nėra vien pramanas, vien vaizduotės kūrinys. Jo moralinė imperatyvinė galia, bendruomenę mobilizuojantis bei įpareigojantis pobūdis kyla iš gyvo ryšio su tikrove. Pasakojimui reikalingi tikri protėvių žygiai. Tautą telkiančio žodžio stiprybė paprastai kyla iš protėvių pralieto kraujo. Net stipresnių sąsajų su tikrove stokojantys vaizdiniai ar istoriniai mitai tampa gyvi ir paveikūs tik tuomet, kai jie supinami su realiais dalykais, kai bendruomenė ryžtasi juos teigti konkrečiais poelgiais. Tautos naratyvas remiasi tiek mitologizuotais kadaise atliktais veiksmais, tiek dabartine bendruomenės valia pasakojimą tęsti, juo grįsti viešas laikysenas ir sprendimus. Pasakojimui, kurio bendruomenė kaskart nepagrindžia veiksmais ir poelgiais, kyla grėsmė netekti galios, virsti mirusių metaforų rinkiniu. Taigi, kad savo kuriamu naratyvu pasikliautų, juo tikėtų, bendruomenė turi jį nuolat paremti veiksmu.

Tautinis pasakojimas apima įvairius dėmenis: greta kilmės mitų bei istorinių atsiminimų svarbus vaidmuo tenka nacionaliniams didvyriams, kurie *teikia doro elgesio modelius, įkvepia tikėjimo ir drąsos dekadentiškiems palikuonims*[20], priešininkų bei priešų vaizdiniams, padedantiems išryškinti savos bendruomenės tapatybę, įstatymams kaip simboliniams tautos steigimo aktams[21]. Pasakojimu bendruomenė paprastai siekia ne tik paaiškinti savo gyvenimo kelią, išausti bendram sugyvenimui reikalingų vertybių, idėjų ir normų audinį, bet ir ginti savo garbę, grumtis *tautų lygoje* dėl savo politinės galios ir kultūros prestižo[22].

[20] Anthony D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 65.

[21] Arūnas Sverdiolas, *Steigtis ir sauga. Kultūros filosofijos etiudai*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p 72–86.

[22] Zenonas Norkus, „Tarp istorinės atminties ir kovos už *ellenbogenraum*: Maxas Weberis apie nacijos fenomeną“, in: *Politologija*, Vilnius: Polibijaus fondas, 1999, nr. 4 (16), p. 6–9; Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen: J.C. B. Mohr, 1990, p. 520–521, 529–530.

Tautų naratyvai nėra uždari. Paprastai jie perima ir pasisavina kitų kultūrų gintas idėjas ir vertybes. Taip Apšvietos laikais iškilusios Amerikos Respublikos pasakojimas rėmėsi renesansinės Florencijos atgaivintomis senųjų graikų ir romėnų pilietinio humanizmo idėjomis, atkurtu antikiniu politiniu žodynu[23]. Atėnų ir Romos Respublikos pilietiniais idealais grindė kuriamą respublikonišką naratyvą bei politinę programą ir to meto Prancūzija[24].

Tautiniai pasakojimai dažniausiai kuriami grumiantis skirtingiems diskursams, skirtingoms praeities ir dabarties interpretacijoms. Juos nemaža dalimi apibrėžia bendruomenėje realiai veikiantys galios santykiai, *valdžios technikos*[25]. Tačiau už pasakojimo slypi ne vien galios, bet ir visuomeninės tvarkos ir darnos, teisingumo ir solidarumo siekiai. Tautos naratyvu stengiamasi ne tik palenkti bendruomenę vienai ar kitai galios grupei, bet ir įtvirtinti ją telkiančius, jos teisingumo ir gėrio supratimą atitinkančius idealus. Tad tautiniai pasakojimai – ne tik idėjų bei ideologijų kovos, bet ir bendruomenės moralinių susitarimų išraiška.

Bendruomenių naratyvai gali būti perskaitomi įvairiais būdais – remiantis kultūros analize, kultūros poetika[26], diskurso tyrimais[27],

[23] John G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 1975; Quentin Skinner, *The foundations of modern political thought*; James Hankins (sudarytojas), *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

[24] Anthony D. Smith, *Nacionalizmas XX amžiuje*, Vilnius: Pradai, 1994, p. 13–14; Raoul Girardet, *Politiniai mitai ir mitologijos*, Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 149, 152.

[25] Michel Foucault, *Il faut défendre la société. Cours au Collége de France (1975–1976)*, Paris: Gallimard–Seuil, 1997; Michel Foucault, *Seksualumo istorija*, Vilnius: Vaga, 1999, p. 15–16.

[26] Brigita Speičytė, *Poetinės kultūros formos. LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 24–44.

[27] Artūras Tereškinas, *Imperfect Communities*, p. 25.

idėjų istorija. Rekonstruojant LDK pasakojimą jie visi pravartūs. Tiriant pasakojimo ir kolektyvinių veiksmų sąveikos mechanizmus naudingi istorijos semiotikos siūlomi įnagiai. Semiotikai kviečia istorijos raidą aiškinti ir tyrinėti kaip komunikacijos procesą, kurio metu visuomenę nuolat pasiekiančios naujos žinios lemia vienokią ar kitokią jos atsakomąją reakciją, paskatina vienokį ar kitokį jos elgesį. Istorija esanti *dabartinio mąstymo instrumentas*, *veiksmingas dabarties mechanizmas*[28]. Pasakojimas apie buvusius įvykius, apie praeities žygius – *historia rerum gestarum* – atrenka bei išryškina pasakotojui ir skaitytojams, jų gyvenamam laikui reikšmingus dalykus. Sureikšminti praeities įvykiai suteikia postūmį žmonių veiksmams, kurie daro įtaką tolesnei įvykių tėkmei. Praeitis, regima ir aiškinama iš aktualių dabarties įvykių perspektyvos, pati brėžia tolesnės istorinės raidos kryptį. Istorinė patirtis – kolektyvinis praeities apmąstymas, jos įsivaizdavimas – veikia būsimą istorijos raidą: remdamasi šia patirtimi bendruomenė sudarinėja savo ateities programą, planuoja tolesnį savo elgesį[29]. Taip istorinis pasakojimas kuria istoriją. Kaip tokio vyksmo pavyzdį rusų semiotikas Borisas Uspenskis pateikia Maskvos – trečiosios Romos – istorinį mitą: subrandintas XV–XVI amžių sandūroje jis kelis šimtmečius formavo Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės, vėliau – Rusijos imperijos politinę elgseną[30]. Praktinio darbo patirtimi remdamasis, panašiai istorijos vaidmenį yra nusakęs lenkų istorikas Juliuszas Bardachas: *Kiekviena tauta yra suformuota savo praeities, yra tokia, kokią ją padarė jos istoriniai darbai. [...] Praeitis, net kai neranda*

[28] Jurij M. Lotman, „Vozmožna li istoričeskaja nauka i v čem ee funkcija v sisteme kultury?“, in: Jurij M. Lotman, *Vnutri mysliaščich mirov. Čelovek – Tekst – Semiosfera – Istorija*, Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 1996, p. 384.

[29] Boris A. Uspenskij, „Istorija i semiotika“, in: Boris A. Uspenskij, *Izbrannye trudy*, t. I. *Semiotika istorii. Semiotika kultury*, Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 1996, p. 11–20.

[30] Boris A. Uspenskij, „Vosprijatije istorii v Drevnej Rusi i doktrina Moskva tretij Rim“, in: Boris A. Uspenskij, *Op.cit*., 86, 103.

atitikmens dabartyje, būna gyva visuomenės sąmonėje ir tokiu būdu gali veikti istorinių įvykių tėkmę[31].

Žvelgdami į istoriją kultūriniu-semiotiniu požiūriu galime rekonstruoti patiems istorinio proceso dalyviams reikšmingus dalykus, jų turėtus ir kurtus vaizdinius, lėmusius tiek vienų ar kitų įvykių suvokimą, tiek ir reakciją į tuos įvykius – kolektyvinius veiksmus. Toks šių dienų žvilgsnis į praeitį susišaukia ir leidžia užmegzti dialogą su retorinės kultūros tradicija, plėtota Antikos, Viduramžių, Renesanso, Baroko laikais ir buvusia stipria Apšvietos amžiuje.

[31] Juliusz Bardach, „Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko–litewskiej", in: *Kwartalnik Historyczny*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, t. LXXVI, sąs. 3, p. 583.

IŠTAKOS

Retorinė tradicija, kilusi iš Atėnų ir Romos Respublikos bei paremta krikščioniškai kultūrai būdingu tikėjimu žodžiu, iškėlė viešos kalbos ir retorikos galią, priskyrė jai gebėjimą formuoti politinę tikrovę, valdyti žmones ir visuomenes, teigti tiesą, saugoti teisingumą ir socialinę tvarką. Tarp kitų Renesanso laikais naujai atrastų Romos senatoriaus Marko Tulijaus Cicerono (*Marcus Tullius Cicero*, 106–43 pr. Kr.) darbų ne vieną šimtmetį buvo pagarbiai cituojamas jo veikalas *Apie oratorių* (*De oratore*): *Išties man neteko matyti nieko nuostabiau už gebėjimą kalba valdyti žmonių susibūrimus, įgyti jų palankumą, nukreipti jų valią ten, kur nori, ir atitraukti nuo to, nuo ko atitraukti geidi. Būtent šis menas visada klestėjo ir viešpatavo kiekvienoje laisvoje tautoje, o ypač – taikoje ir ramybėje gyvenančiose piliečių bendruomenėse [in pacatis tranquillisque civitatibus]. [...] Kas dar yra taip galinga ir puiku, kaip vieno žmogaus kalba pakeistos liaudies nuotaikos, teisėjų įsitikinimai, senato griežtumas? Kas dar yra taip karališka, taip kilnu, taip dosnu, kaip padėti meldžiantiems pagalbos, įkvėpti palūžusius, išgelbėti nuo pražūties, išvaduoti iš pavojų, išlaikyti žmones piliečių bendruomenėje [retinere homines in civitate]? Kita vertus, kas labiau būtina, nei visuomet laikyti parengtą ginklą, kuriuo gali ir pats apsiginti, ir niekšus iškviesti į kovą, ir atkeršyti už patirtą įžeidimą? [...] Tačiau ir to negana: kokia kita jėga galėjo surinkti pabirusius žmones į vieną vietą arba pakeisti laukinį ir šiurkštų jų gyvenimą tokiu žmogišku ir pilietiniu gyvenimo būdu [humanum cultum civilemque], arba suteikti įkurtoms piliečių bendruomenėms įstatymus, teismus ir teises [constitutis civitatibus leges, iudicia, iura discribere]? [...] tikras oratorius savo įtaka ir išmintimi ne tik sau, bet ir daugeliui kitų pelno garbę bei geriausiai saugo visos respublikos gerovę [universae rei publicae salutem maxime contineri].* (*De oratore*, I, 8, 30–34). Krašto teisę, istoriją, valstybės reikalus ir fi-

losofiją gerai išmanantis, žmonių prigimtį pažįstantis oratorius *pajėgus pažadinti žygdarbiui baugščią ir neryžtingą tautą, pajėgus išvesti ją iš paklydimo, pajėgus pakelti ją prieš niekšus ir užgniaužti jos murmėjimą prieš garbingus vyrus, pagaliau, jis moka vienu žodžiu ir uždegti, ir nuraminti bet kurias žmonių aistras, kai to reikalauja dalyko aplinkybės*. (*De oratore*, I, 46, 202)[32]. Taigi iškalba civilizuojanti žmones, steigianti piliečių susivienijimus – respublikas ir sergstinti jų gerovę. Geras, išsilavinęs oratorius turįs galios viešu žodžiu, kaip ginklu, ne tik paveikti bendrapiliečius, bet ir kurti bei valdyti visą tautą.

Retorikai kaip *palydovės ir tarnaitės* buvo palenktos kitos kultūros sritys, *aneksuota filosofija*[33]. Istorija laikyta sudėtine retorikos dalimi. Ir istorijai, ir filosofijai skirta vadovauti žmonių ir bendruomenių gyvenimams. *O filosofija, gyvenimo vadove! O dorybės atskleidėja ir ydų išvarytoja! [O vitae philosophia dux! O virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum!] Kuo be tavęs būtume ne tik mes, bet visas žmonių gyvenimas? Tu įsteigei piliečių bendruomenes, tu pabirusius žmones į visuomenės gyvenimą sukvietei, tu juos [...] rašto ir kalbos bendrumu sujungei; tu įstatymų išradėja, tu papročių mokytoja ir tvarkos įvedėja. Prie tavęs glaudžiamės, tavo pagalbos prašome [...]* (*Tusculanae disputationes* I, 2, 5–8), – teigė Ciceronas *Tuskulo svarstymuose*[34]. Istoriografija – *oratoriškiausias žanras* (*genus maxime oratorium)*, – tvirtino dialoge *Apie įstatymus* (*De legibus* I, 2, 5)[35]. Pasak Cicerono, *istorija išties yra laikų liudininkė, tiesos šviesa, atminties gyvenimas, gyvenimo mokytoja, seno-*

[32] M. Tullii Ciceronis *De oratore libri tres*, recognovit Gulielmus Friedrich, Lipsiae: in Aedibus B. G. Teubneri, MDCCCXCII.

[33] Sergej Averincev, „Antičnyj ritoričeskij ideal i kul'tura Vozroždenija", in: Sergej Averincev, *Ritorika i istoki evropejskoj literaturnoj tradicii*, Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 1996, p. 351.

[34] M. Tullii Ciceronis *Opera*, recognovit Christianus Godofr Schütz, t. XIV, Lipsiae: apud Gerhardum Fleischerum Iun., CIƎIƎCCCXVI, p. 257–258.

[35] M. Tullii Ciceronis *De legibus libri tres*, recognovit C. F. W. Müller, Lipsiae: in Aedibus B. G. Teubneri, MCMXV.

vės pasiuntinė, kuriai amžinybę teikia ne kieno kito, o oratoriaus balsas: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?* (*De oratore*, II, 9, 36). Atkreiptinas dėmesys: ir iš retorikai palenktos istorijos visų pirma reikalauta tiesos. Būdama *gyvenimo mokytoja* ji privalanti išlikti *tiesos šviesa*. Istorinis pasakojimas *visų pirma skirtas tiesai pranešti, o paskui – žmonėms malonumą suteikti* (*De legibus*, I, 1, 5).

Teisė taip pat sieta su retorika. Įstatymų davimas, leidimas neretai buvo priskiriamas iškalbos galiai. Pasak Cicerono, būtent gražbylystė pajėgi *skirti piliečių bendruomenėms įstatymus, teismus ir teisę*: *civitatibus leges, iudicia, iura discribere*. Iškalbos pagalbininkė filosofija esanti *įstatymų išradėja – inventrix legum*. Likurgas (apie 800–730 pr. Kr.) ir Solonas (apie 638–558 pr. Kr.), senieji graikų įstatymų leidėjai, Cicerono manymu, *priskirtini oratoriams*: *Lycurgum et Solonem [...] censemus in numero eloquentium reponendos* (*De oratore*, I, 13, 58). Geras tėvynės teisės pažinimas – sudėtinė tikros iškalbos dalis: *visiems, kas nori tapti tobulais oratoriais, būtina išmanyti civilinę teisę* (*De oratore*, I, 44, 197). Apie respubliką, apie visuomenės papročius ir santvarką oratorius *privalo kalbėti taip, kaip kalbėjo teisės, įstatymų ir respublikų steigėjai: paprastai, aiškiai, be ilgų išvedžiojimų ir tuščiažodžiavimo* (*De oratore*, II, 16, 68). Pats teisės tekstas turįs esminių iškalbos savybių: jis skirtas visuomenei paveikti, ją ugdyti. Remdamasis Platonu (427–347 pr. Kr.), Ciceronas teigė, jog *įstatymui taip pat būdingas siekis kuo nors įtikinti, o ne tik priversti jėga bei grasinimais* (*De legibus*, II, 6, 14). Teisė esąs svarbiausias politinės ir gyvenimiškos išminties šaltinis: viena Romos teisės, Dvylikos lentelių, knygelė *išties naudingumu pranoksta visų filosofų visas bibliotekas* (*De oratore*, I, 44, 195). Retorinei kultūrai buvo svarbus dar Platono išdėsytas įstatymų rašymo sulyginimas su oratoriaus bei poeto kūryba. *Įstatymų gimdytojai* Solonas ir Likurgas, pasak Platono, esą tokie pat kaip *didieji poetai* Homėras ir Hesiodas

(g. apie 700 pr. Kr.). Visų jų sielų pagimdyti *vaikai* – įstatymai bei poezijos kūriniai – esą *nemirtingi*, nešantys savo gimdytojams *amžiną šlovę ir atminimą* (*Puota*, 209d–209e)[36]. Likurgas, Solonas – *gabūs oratoriai*, *įstatymų surašytojai*, siekę po savęs palikti *raštus*, *rašytas kalbas*. Jų *kalbų rašymas*, *kalbos menas* nebuvęs gėdingas, nes rėmęsis ne *nuomonių vaikymusi*, bet *tiesos suvokimu* (*Faidras*, 257e–258d, 260c, 262c, 278b–278e)[37]. Patys įstatymai, Platono teigimu, esantys piliečių ir pilietinių bendruomenių *gimdytojai ir auklėtojai*. Jie steigiantys ir kuriantys visuomenes: žmogui *pirmiausiai duodantys gyvastį*, jį *išmaitinantys ir išauklėjantys* (Kritonas, 50d–51e)[38]. Platono mokinys Aristotelis (384–322 pr. Kr.) skeptiškai vertino sofistų pastangas lyginti *valstybės valdymo meną*, sykiu ir įstatymų leidybą, su retorika (*Nikomacho etika*, 1180b–1181a). Tačiau įstatymui bei jo leidėjui, kaip ir Platonas, Aristotelis skyrė žmonių bei visuomenių ugdytojų vaidmenį: *kiekvieno įstatymų leidėjo noras ir tikslas – pratinant piliečius prie dorybių padaryti juos geresnius* (*Nikomacho etika*, 1103b, 1179b–1180b)[39]. Piliečiai valstybėje, pasak Aristotelio, turintys būti *deramai auklėjami įstatymais*, pats įstatymas privaląs tapti ne tik žmonių *susitarimu*, *tarpusavio teisingumo laidu*, bet ir *tuo dalyku, kuris padarytų piliečius gerus ir teisingus* (*Politika*, 1266b, 1280b)[40]. Taigi įstatymas, kaip oratoriaus kalba, filosofo dialogas, istoriko pasakojimas, esąs iš esmės didaktinis, asmenį ir bendruomenę ugdantis, auginantis tekstas.

[36] Platonas, *Puota, arba Apie meilę*, vertė Tatjana Aleknienė, Vilnius: Aidai, 2000, p. 55–56.

[37] Platonas, *Faidras*, vertė Naglis Kardelis, Vilnius: Aidai, 1996, p. 58–60, 63–64, 66, 94–95.

[38] Platonas, „Kritonas“, vertė Antanas Smetona, in: Platonas, *Sokrato apologija. Kritonas*, Vilnius: Aidai, 1995, p. 60–63.

[39] Aristotelis, „Nikomacho etika“, vertė Jonas Dumčius, in: Aristotelis, *Rinktiniai raštai*, sudarė Antanas Rybelis, Vilnius: Mintis, 1990, p. 85, 269–272.

[40] Aristotelis, *Politika*, vertė Mindaugas Strockis, Vilnius: Pradai, 1997, p. 108, 150–151.

Filosofijos ir teisės atveriama gyvenimo išmintis, istorijos keliami sektini protėvių žygių pavyzdžiai buvo susieti su iškalbos taisyklėmis, nurodančiomis, kaip šį žinojimą paversti viešojo gyvenimo praktikomis. Retorikai kelti pagrindiniai piliečio ugdymo uždaviniai. Iškalba, filosofija, teisė, istorija turinčios parengti žmogų gyvenimui politinėje bendrijoje, padėti jam tapti praktiškai veikliu asmeniu, galinčiu apie visus praktinius gyvenimo dalykus argumentuotai, įtikinamai samprotauti ir pagrįstai juos rinktis. Šiomis kultūros sritimis pasitikėta kaip gyvenimo mokytojomis, gebančiomis duoti patikimas atramas žmogaus egzistencijai, išmokyti asmenį išmintingo ir garbingo elgesio praeities pavyzdžiais[41]. Ciceroniškoji retorika skelbė filosofinės minties, viešo žodžio ir politinio veiksmo vienovę. *Tobulas oratorius* turįs prilygti senovės išminčiams, kurie *neskyrė kalbos mokslo nuo viso žmogaus gyvenimo, papročių, dorybės, respublikos reikalų tyrinėjimo bei pažinimo* (*De oratore*, III, 19, 72). Tikram oratoriui privalu įveikti vėlesniais laikais atsivėrusią properšą *tarp kalbos ir širdies*, tarp mintijimo ir kalbėjimo, tarp jėgos ir moralės. Vieša kalba turinti remtis garbingu kalbančiojo gyvenimu. Gražbylystės galią būtina *sujungti su garbingumu ir didžia išmintimi*, o filosofinę išmintį – su politiniu veikimu. Būtent Likurgas, Solonas, Periklis bei kiti senovės išminčiai, respublikas kūrę filosofai politikai, o ne privačiuose sodeliuose užsisklendę mąstytojai, esą sektini oratoriaus pavyzdžiai (*De oratore*, III, 14, 54 – III, 19, 71). Retorinės kultūros tradicija buvo susieta su išmintingo, garbingo ir politiškai veiklaus žmogaus idealu. *Vir bonus, dicendi peritus – geras, kilnus vyras, patyręs kalbėti*, – taip šį Cicerono gintą idealą buvo nusakęs dar Markas Katonas Vyresnysis (Marcus Cato Major, 234–149 pr. Kr.)[42]. Retorika sujungė į visumą įvairaus

[41] Zenonas Norkus, *Istorika*, Vilnius: Taura, 1996, p. 14–23.

[42] Michail Gasparov, „Ciceron i antičnaja ritorika“, in: Mark Tullij Ciceron, *Tri traktata ob oratorskom iskusstve*, red. Michail Gasparov, Moskva: Nauka, 1972, p. 15.

pobūdžio tekstus ir palenkė juos viešajai politikai – moralinės ir visuomeninės tvarkos kūrimui.

Taigi jau Antikos amžiais retorika, istorija, teisė suvoktos kaip pilietinių bendruomenių kūrėjos ir ugdytojos. Renesanso laikais jos imtos vis stipriau sieti su pragmatiniais tautų bei valstybių poreikiais. Pasak Johano Huizingos, XVI–XVII amžiais istoriją persmelkė *itin liguistas renesansinis patriotizmas ir nacionalizmas*. Istoriografija tuo metu ėmėsi ir tautinės savimonės formuotojos vaidmens[43]. Istorinis pasakojimas suprastas kaip tautai ir valstybei reikalingas, jų egzistenciją pagrindžiantis ir palaikantis tekstas. Jis turintis padėti asmeniui suvokti ir prisiimti atsakomybę už istoriją – už tautos ir valstybės likimą[44].

Prieš nagrinėjant LDK kurtą naratyvą, svarbu išsiaiškinti, kokį vaidmenį savo gyvenime jam buvo skyrusi pati bendruomenė. Kaip ji suvokė iškalbos, istorijos ir teisės paskirtį? Kokius tikslus retorikai, istoriniam pasakojimui bei teisės tekstui kėlė?

[43] Johan Huizinga, „Patriotizm i nacionalizm v evropejskoj istorii", in: Johan Huizinga, *Ob istoričeskich žiznennych idealach i drugie lekcii*, London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992, p. 153–155, 164–165.

[44] Andreas Kraus, „Grundzüge barocker Geschichtsschreibung", in: *Historisches Jahrbuch*. Im Auftrag der Gorres–Gesellschaft herausgegeben von Johannes Spörl, München – Freiburg: Verlag Karl Alber, 1968, p. 72–76.

„KALBA STATO POLITIKOS PASAULĮ“

XVI–XVIII amžių Lietuvos visuomenės ryšys su retorine Antikos kultūra buvo sąmoningas, neretai deklaruotas kaip politinė ir kultūrinė programa. Kunigaikštystės bendrija kliovėsi viešo žodžio ir iškalbos jėga: vertino ją kaip esminę priemonę visuomenės tvarkai kurti ir saugoti. Savo meto politikus ji lygino su *Gražbylystės Kunigaikščiu*, *Oratorių Karaliumi* Ciceronu**,** į savo senatorių ir Seimo pasiuntinių iškalbą žvelgė kaip į Respublikos valdymo būdą. Pasak būsimo Minsko, vėliau – Smolensko pilininko, kašteliono, Venclovo Agripos (*Wenceslaus Agrippa*, apie 1525–1597), Mikalojaus Radvilo Juodojo brolis LDK raikytojas Jonas Radvilas (1516–1551) gero išsilavinimo vykęs į Italiją: *ten stropiai išmoko tų mokslų, kurie reikalingi Respublikos valdymui, ypatingai atsidėjęs studijavo iškalbos meną ir istoriją – tuos mokslus, kuriuos manė esant Respublikai naudingiausius*. Studijuodamas tiek pasiekė, kad *Tėvynėje iškalba visus pranoko*. Išlavinti talentai ir dorybės Jonui Radvilui padėję įgyti *tokį autoritetą, kad nei Katonas dėl savo išminties ir didybės, nei Ciceronas dėl savo aukščiausios gražbylystės neturėjo Romos Respublikoje didesnės galios, negu jis – mūsų [Respublikoje]*[45]. Taigi mokslais įgyta iškalba suteikianti asmeniui *galią Respublikoje*. Šią ciceronišką nuostatą nesyk kartojo senosios Lietuvos poetai. Petras Roizijus Maurėjas (Petrus Royzius Maureus, Pedro Ruiz de Moros, apie 1505–1571) apie 1555–1557 metus rašytoje poemoje *Tūkstanteilis* (*Chiliastichon*) aukštino Trakų vaivados Mikalojaus Radvilo Rudojo (apie 1515–1584) gražbylystės

[45] Wenceslaus Agrippa, *Oratio Fvnebris De Illvstrissimi Principis et Domini Domini Johannis Radziuili Oliciae et Nesnisi Ducis, uita et morte, scripta a Wenceslao Agrippa Lithuano*, [Vitenbergas], 1553, l. B2, B5. Remtasi Ramunės Dambrauskaitės vertimu, esančiu Vilniaus universiteto Klasikinės filologijos katedroje.

galią, teigdamas, jog toks *iškalbingas didvyris [heros facundus] [...] vienas yra pajėgus palenkti daugybę širdžių*[46]. Jonas Radvanas (Joannes Radvanus Lituanus, XVI a. vid. – po 1592) 1590-aisiais Vilniuje išleistame *Epitalamijuje* šlovino LDK raikytoją Kristupą Manvydą Dorohostaiskį (1562–1615): jį deivė Atėnė apdovanojusi *didžiais sprendimais ir saldžia iškalba, kad, jais pasikliaudamas, galėtų įtikinti tautą imtis viešosios naudos, o žalą – pašalinti*[47]. Ypatingos gražbylystės galios konkretiems Lietuvos senatoriams buvo priskiriamos ir proginėse kalbose. *Jo iškalba buvo tokia puiki, jog ja laisvai rišo laisvos Tautos sielas, [...] ne aukso grandinėmis, bet aukso žodžiais kaustė žmonių jausmus*[48], – nusakė mirusio LDK kanclerio Kristupo Žygimanto Paco (Krzysztof Zygmunt Pac, 1621–1684) gebėjimą žodžiu valdyti laisvą visuomenę Varšuvos augustijonas Chrizostomas Gołębiewskis (Golembiowski). Su politikų iškalba sieta pačios respublikos galia. Lietuvos raštijoje buvo pabrėžiama, jog viešos politikų kalbos saugo tėvynę, gina jos laisves. Poetas Samuelis Daugirdas (Dougird, Dowgird), kreipdamasis į LDK lauko etmoną Kristupą Radvilą (1585–1640), 1626 metais rašė: *Antrasai Cicerone, pilni seimai ir suvažiavimai / Lietuvoje ir Karūnoje tavo didžių Diskursų, / Kuriais tu gelbsti nuo sunkumų Tėvynę / Įtvirtini jos teises, jos laisves*[49].

[46] Petras Roizijus, *Rinktiniai eilėraščiai*, sudarė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 103.

[47] Jonas Radvanas, *Raštai*, sudarė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, p. 48, 221.

[48] Chryzostom Golęmbiowski, „Poiedynek Smierci z Zyciem, Na Pogrzebie [...] Krzysztofa Zygmunta Paca, Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kanclerza [...] Załobną Mową Przez X. Chryzostoma Golęmbiowskiego [...] Reprezentowany", in: Jan Ostrowski Daneykowicz, *Swada Polska y Lacinska albo Miscellanea Oratorskie Seymowe, Weselne, Kancellaryine, Listowne, Kaznodzieyskie, Pogrzebowe, Statystyczne, Panegiryczne, Elogiarne, Inskrypcyine, y inne różne [...]*, Lublin, 1745, t. I, kn. V, p. 185.

[49] Samuelis Daugirdas, *Genealogija, arba Trumpas didžiųjų Lietuvos kunigaikščių ir jų didžių bei narsių žygių aprašymas*, parengė Regina Koženiauskienė ir Kęstutis Gudmantas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 55.

Gražbylystė Lietuvoje laikyta viena svarbiausių pilietinių dorybių, retorika – naudingiausiu Respublikai mokslu. Sekant Antikos oratoriais nuolat teigta, jog laisvo piliečio priedermė – ne tik kardu, bet ir patariančiu, tiesos siekiančiu žodžiu tarnauti savo kraštui. *Išmintinga kalba yra Lazda, yra atrama Tėvynei [...] Taigi kaip dvasinė kalba stato dvasinį pasaulį, taip pasaulietinė kalba stato Politikos pasaulį*[50], – tvirtino Vilniaus akademijos profesorius, poetas Motiejus Kazimieras Sarbievijus (Maciej Kazimierz Sarbiewski, 1595–1640) Vilniaus šv. Mykolo bažnyčioje sakytoje laidotuvių kalboje. Žodžio jėga senojoje Lietuvoje prilyginta ginklo jėgai: ginklais įveikiami kūnai, žodžiais – sielos. *Retorika įgijo fizines ir net kovos menų savybes*[51], – pastebi LDK tapatybę tyręs Artūras Tereškinas ir pateikia vaizdžiai išsakytą XVII amžiaus lietuvių oratoriaus požiūrį. Vilniaus akademijos teologijos profesorius, būsimas jos rektorius žemaitis Mykolas Ginkevičius (Michał Ginkiewicz, 1594–1663) tikino: *Kalba smogia kaip kardas, degina kaip ugnis, skaldo kaip kirvis, smaugia kaip virvė, persmeigia kaip kuolas*. Pikta kalba – dažnas savižudybės įnagis: *Sunkiai kas nusižudytų kardu, bet nuo savos kalbos miršta tiek sielų, kiek žiemos miške [prikritusių] lapų. Kardas, perskrodęs kūną, negali perverti sielos, tačiau kalba pirmiausiai paverčia lavonu sielą, o tik paskui – kūną*[52].

Sąmoningai LDK autoriai į Ciceroną gręžėsi Apšvietos laikais: vadovėliuose įrodinėjo viešo žodžio jėgą ir ragino ją nukreipti Respublikos atnaujinimui. Vilniaus Kilmingųjų kolegijos retorikos profesorius

[50] Maciej Kazimierz Sarbiewski, *Łaska Marszałkowska Na Pogrzebie Jaśnie Wielmożnego Pana, Jego Mći P. Jana Stanisława Sapiehi Marszałka Wielkiego W.X.L. [...] Wystawiona przez X. Macieia Kazimierza Sarbiewskiego [...]*, Vilnius, [1635], l. D3.

[51] Artūras Tereškinas, *Imperfect Communities*, p. 24.

[52] *Ibidem*; Michał Ginkiewicz, *Recepta z nieba na choroby dwoiakiego ięzyka, wyięta z ś. ewangeliey, która kościół katolicki czyta na XI niedzielę po świątkach a teraz na instancią [...] Kazimierza Leona Sapiehy, podkanclerzego W.X.L. [...] do druku podana. Przez Michała Ginkiewicza [...]*, Vilnius, 1646, be pusl.

Juozapas Boreika (Józef Boreyko, 1729–1765) kėlė LDK jaunuomenei Atėnų oratorių Solono, Periklio ir Tukidido *iškalbos galios* pavyzdžius ir teigė, jog retorika žmogui ir visuomenei esąs svarbiausias mokslas, nes *be kalbos šviesos proto jėga negali būti išreikšta*. *Gražbylystės menas yra žmonių protų daugiavaldė Karalienė*, kuri paaiškina, *kaip valdyti žmonių širdis*. *Kiti mokslai [...] suteikia šviesos vien žmogaus protui*, o šis – *moko, kaip visą žmogaus sielą užkariauti. Kaip protą nugalėti, kaip valią palaužti ir pačią atmintį pagydyti*[53].

Sekdami Ciceronu, lietuviai ryškino politinį retorikos vaidmenį, kėlė iškalbos ir laisvos respublikos egzistencinį ryšį, viešo žodžio ir bendruomenės laisvės jungtį. Senojoje Lietuvoje ypatingai pabrėžta Cicerono mintis, jog iškalba žydinti ir viešpataujanti būtent laisvoje tautoje, laisvoje respublikoje. Šia mintimi remiantis teigta, kad nuo iškalbos meno, nuo gebėjimo naudotis viešu žodžiu priklausanti piliečių ir tautos laisvė, kad būtent retorika grįstas laisvos politinės bendruomenės, jos pamatinių institucijų egzistavimas. LDK raštijoje skleista gražbylystės kaip laisvės saugotojos metafora, formuoti oratorių kaip tautos laisvių sergėtojų vaizdiniai.

Laisva tauta privalo būti ir iškalbinga, – tvirtino Boreika ir kvietė Lietuvos jaunuomenę įsiklausyti į jo perfrazuotus *didžiojo Senatoriaus ir Romos oratoriaus Cicerono žodžius: Nieko nėra kilniau nei iškalba suvaldyti žmonių susirinkimus, patraukti protus, pažadinti arba sutramdyti valią. Ir tas vienas gebėjimas kievienoje laisvoje tautoje ypatingu būdu žydėjo, visada valdė ir viešpatavo*. Pasak Vilniaus profesoriaus, protėviai lenkų ir lietuvių Respublikoje *mokėjo tobulai saugoti tautos laisves ir teises*, nes sekę *Graikų ir Romėnų Gražbylių pavyzdžiu*. Būtent *gražbylystė iškalbingo ir išmintingo Bruto dėka kadaise visai*

[53] Józef Boreyko, *Nauka o Krasomowstwie z Ksiąg M. T. Cicerona Dla J. W. Jmći Pana Aloizego Oginskiego Kasztelana Witebs: [...] Na Polski ięzyk Wytłumaczona Przez Xiędza Jozefa Boreyko [...] Roku 1763. W Wilnie w Drukarni J. K. Mći Akademickiey Societatis Jesu*, p. 103, 106–111.

Romos Tautai suteikė saldžią laisvę ir išvadavo Romėnus iš Vienvaldystės jungo, o mūsų Respublikoje visada laimingai saugojo laisvės teises. Be retorikos laisva tauta nepajėgi valdytis: *O be išmintingos iškalbos negali būti rengiami nei Seimeliai, nei teismai, nei tarybos*. Be jos teismuose nebūsią teisingumo, Seimas ir Senatas liksią *kaip kūnas be sielos – Respublikai nenaudingi*. Iškalba eanti laisvos bendruomenės pamatas, jos politinės tvarkos ir galios šaltinis: ji *privalo aiškiai nurodyti, kaip Karalystės viešąjį gėrį sustiprinti, pagausinti, kaip laisvės žaizdas gydyti, kokius sprendimus dera priimti, kad piliečiai būtų laimingi. Taryboje iškalba pakelia tai, kas Valstybėje nupuolę, kas pasvirę – paremia, kas nusilpę – suima ir sustiprina. Iškalba saugojo Graikų ir Romėnų laisvę, gausino piliečių gerovę, išplėtė viešpatystės ribas plačiai pasaulyje*. Todėl krašto jaunuomenė, sekdama protėviais, turinti uoliai mokytis gražbylystės *iš graikiškų ir lotyniškų šaltinių*, kad laisvę, brangiausią tautos dovaną, *gebėtų Seimeliuose išlaikyti, teismuose privačiai piliečių laimei pritaikyti, o tarybose sumaniai pasirūpinti viešuoju gėriu*. Norint sugrąžinti Respublikai senąją galią ir šlovę, reikia atgaivinti protėvių puoselėtą gražbylystę[54].

Viešo žodžio jėgą su bendruomenės politine galia, retoriką su tautos laisve tiesiogiai siejo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiosios mokyklos viceprofesorius Pilypas Nerijus Golianskis (Filip Neriusz Golański, 1753–1824). *Iškalba yra laisvų tautų dalykas*, – teigė jis studijoms skirtame vadovėlyje *Apie iškalbą ir poeziją*, kurį pradėjo jau minėtomis lotyniškomis Cicerono veikalo *Apie oratorių* citatomis ir jų aiškinimais iš pilietinės moralės pozicijų. Pasak Golianskio, gražbylystė klestėjusi laisvose tautose, nes čia buvusi vienintele tautos valdymosi priemone, nes vien laisvose visuomenėse ji galinti semtis jėgos ir grožio iš tiesos. Tik įtikinančio ir teisingo žodžio valdžia laisviems piliečiams priimtina: *Niekas neleidęs arba*

[54] Józef Boreyko, *Op. cit.*, p. 98, 100, 153–155, 158, 164–165.

leisti nenorėjęs, kad jį patrauktų prievarta, bet nusileisdavo iškalbai. Vis dėlto, nors susirinkimuose kiekvienas galėjo kalbėti ir kalbėjo laisvai, bet tik tas būdavo išgirstas, kuris teisingiau ir stipriau reikalą išdėstydavo. Iškalbos galia nulemta moralės: viešo žodžio stiprybė kylanti iš oratoriaus pilietinio rūpesčio bendrais tautos reikalais, iš jo laisvo apsisprendimo sakyti ir ginti tiesą: *tik laisvose tautose Demostenai ir Ciceronai iškilo. Privalo būti didis interesas, kad iškalba būtų galinga ir įtikinama. O koks gali būti svarbesnis tautos interesas, nei dėl tėvynės laisvių apsaugos įkvėpti kiekvieną piliečių luomą stipriai ir veiksmingai geisti kuo geriau tarnauti Respublikai? Ten, kur rūpinamasi visų bendru gėriu, iškyla didesnė iškalbos galia ir įtaka. Azijinis kalbėjimo būdas, kaip būna bet kurioje despotiškoje santvarkoje, apsiriboja vien pataikūnišku dievinimu ir, bailiai gerbdamas savo viešpaties linktelėjimus, derina jo įsakymus ne su teisingumu ir tiesa, bet su autoritetu ir jėga. Taigi iškalbos grožis priklauso ne nuo ausis glamonėjančių tuščių pagyrų, kurios yra trumpalaikės ir dažnai įgrysta: ji turi prasiskverbti iki pat širdies ir pavergti protus. Tačiau ten, kur vieno valia yra visiems įstatymas, ji buvoti negali. Nes ten išsakytas žodis, šimtatūkstantinės kariuomenės paremtas, vienodu grėsmingos jėgos tonu viską užbaigia. Patvaldystėje nemėgstama iškalbos, ten labiausiai įtikinamas įrodymas – „įsakau“. Be to, kaip gali ten žydėti iškalba, laisvo žmogaus charakteris, kai jam vargiai leidžiama galvoti tai, ką nori*[55]. Taip *azijinių pagyrų* ir *laisvos iškalbos* skirtimi žymima bendruomenės tapatybei itin svarbi despotijos ir laisvos respublikos antitezė. Ji kelia moralinį imperatyvą laisvam žmogui – nuolat rūpintis iškalba, jos mokytis, grįsti ją geru Respublikos reikalų pažinimu, pilietine išmintimi ir dorybėmis. Nes tuščia kalba bejėgė padėti tėvynei: tas, kam skirta kalbėti seime, turi

[55] Filip Neriusz Golański, *O Wymowie i Poezyi. Powtórne Wydanie Nowemi Uwagami Pomnożone. Przez X. Golańskiego S. P. Nauczyciela Wymowy. [...] w Wilnie 1788. w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum*, p. 4–8.

kalbėti tik tai, kas *jam dėl visuotinio Respublikos gėrio kalbėti pridera*. O mokytis savai Respublikai tarnaujančios gražbylystės visų pirma dera iš Antikos oratorių: *Laisvos tautos žmonės, ieškokime parlamentinės iškalbos pavyzdžių (be esančių mūsų seimų dienoraščiuose) ir tarp laisvos tautos žmonių – ypatingai tarp Romėnų, kurie buvo ir mokėjo būti laisvi*[56].

Taigi retorika Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo suvokta ne tik kaip bendruomenės, jos tapatybės kūrimo būdas, bet ir kaip svarbus Lietuvos tapatybės dėmuo, liudijantis tautos politinę giminystę su laisvomis senųjų graikų ir romėnų respublikomis bei atskiriantis ją nuo kitų – svetimų, despotiškų, laisvės nepažįstančių valstybių. *Lietuvių Žirgas [Vytis] – kaip Lenkų Erelis yra sparnuotas tos pačios Laisvės Pegasas*, kuris *ganosi ne prastuose žolynuose, bet Hortenzijaus [Kvinto Hortenzijaus – Romos oratoriaus] rožynuose, Gražbylystės gėlynuose*[57], – tvirtino 1623 metais LDK žirgininkas Paulius Sapiega (Paweł Sapieha, 1565–1635) dėkodamas valdovui Žygimantui Vazai už gautą LDK pakanclerio pareigybę ir Vyties ženklą turintį LDK mažąjį antspaudą. *Laisvai Tautai pritinka Eloquentia [Iškalba], nes ji yra laisvės sesuo*[58], – teigta anoniminėje *Mokslinėje vieno Valstybininko kalboje apie Lenkijos Respublikos Laisvę*, kurią LDK kancleris Jonas Friderikas Sapiega (Jan Fryderyk Sapieha, 1680–1751) kartu su kitais *Dvasinių Periklių* darbais perspausdino jo dvariškio Jono Ostrovskio-Daneikavičiaus (Jan Ostrowski-Daneykowicz) surinktame didžiausiame to meto viešų kalbų rinkinyje – *Lenkiškoje ir lotyniškoje Svadoje* (Svada, lot. *Suada, Suadela* – romėnų iškalbos deivė).

[56] *Ibidem*, p. 293, 295.

[57] „Dziękowanie za Pieczęć mnieyszą W.X.Lit: J.W. Jmci Pana Pawła na Kodniu Sapiehy Koniuszego W.X.Lit: Krolowi Imci Zygmuntowi Trzeciemu“, in: Jan Ostrowski Daneykowicz, *Op. cit.*, t. I, kn. I, p. 273.

[58] „Rozmowa uczona pewnego Statysty o Wolności Rzeczypospolitey Polskiey wiadomości każdego godna, pawtore do Druku podana“, in: Jan Ostrowski Daneykowicz, *Op. cit.*, t. I, kn. I, p. 305.

LDK autorių svarstymai apie istoriją taip pat rėmėsi Ciceronu ir retoriniu pragmatiniu istoriografijos supratimu. Jau pirmieji Lietuvos istorikai įrodinėjo ypatingą istorinio pasakojimo svarbą bendruomenės egzistencijai. 1560 metais siųsdamas lotyniškai parašytos Lietuvos istorijos rankraštį LDK kancleriui Mikalojui Radvilui Juodajam (1515–1565) Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas (Augustinus Rotundus Mieliesius, Mieleski 1520–1582) pridėtame laiške teigė, jog tai, kas jo nuveikta, *yra tėvynei būtina*[59]. Kodėl istorija tėvynei ir tautai būtina, išsamiai išdėstė iš mozūrų kilęs poetas ir istorikas Motiejus Strijkovskis (Mattias Strijcovius, Maciej Stryjkowski, 1547 – prieš 1593). Savo darbų pratarmėse jis iškėlė istorijos vaidmenį ugdnat tautas, saugant respublikas, aiškino, kokiais būdais istorija bendruomenes formuojanti. *Visas žmonių gyvenimas turi būti ištiesintas pagal istoriją arba senųjų pasakojimų įstatymus*[60], – tvirtino jis Slucke, kunigaikščio Jurgio Olelkaičio (Jurgi, Jurij, Jerzy Olelkowicz, apie 1531–1578) dvare 1575–1577 metais eilėmis rašytame darbe *Apie šlovingos lietuvių, žemaičių ir rusėnų tautos pradžią, kilmę ir narsą, riteriškus žygius ir namų reikalus*. Savo globėjui Olelkaičiui Strijkovskis priminė Ciceronо žodžius, jog istorija esanti gyvenimo mokytoja, ir juos išplėtojo. Istorija visų pirma grindžiamas respublikų valdymas. Ji atverianti senovės įstatymus, protėvių papročius – ir taip išmokanti senatorius kuo geriau *patarti Respublikai*, o karo vadams įkvepianti drąsos ir sumanumo, būtino kraštui ginti. Taip pat istorinis pasakojimas turįs galios ugdyti bendruomenės dorovę, taurinti papročius. Tautos nariams jis teikia kilnaus gyvenimo pavyzdžių ir skatina jais sekti: *O svarbiausia,*

[59] Maria Baryczowa, „Augustyn Rotundus Mieleski, Wójt Wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy", in: *Ateneum Wileńskie*, 1935, t. X, p. 130.

[60] Maciej Stryjkowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, parengė Julia Radziszewska, Warszawa, 1978, p. 33.

kad istorijos atgraso žmones nuo bjaurių ir nešvankių poelgių ir kviečia prie dorų darbų, kai neišsakomu nemirtingumo geismu ir amžinybės meile uždega vyrus siekti garbingų žygių, suteikdamos viltį, kad, jei gerai ir šauniai gyvens, kronikos ir apie juos pasakos palikuonims[61]. Tačiau tuo istorinio pasakojimo galia neapsiriboja. Jis turįs jėgos išplėšti tautas ir jų herojus iš nebūties, suteikti nemirtingumą. Todėl istorija – *šventas mokslas*. Tautų praeities tyrinėtojai – *šventi istorikai*. Griūva didingi miestai, žlunga šlovingos respublikos ir karalystės, *bet istorijos niekada nepražūva, priešingai, jos amžinybei ir nemarybei visus darbus ir veikalus taip perduoda, kad paprastų, nemokytų žmonių širdyse ir atmintyse, vien žodžiu perteiktos, gali išlikti ir prisimenamos būti*[62].

Kitame kūrinyje – 1582-aisiais Karaliaučiuje išleistoje *Niekad anksčiau šviesos neregėjusioje Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių ir visos Rusios kronikoje* – Strijkovskis ypač pabrėžė istorijos ir laisvos politinės bendruomenės ryšį. Dedikacijoje Respublikos valdovui Steponui Batorui (1533–1586) greta Cicerono jis citavo graikų istoriko Tukidido (apie 460–apie 400 pr. Kr.) žodžius: istorija – *vertingiausias ir svarbiausias žmogaus gyvenimo Lobynas, kurio Respublikos vadžias laikantys Viešpačiai bei Senatoriai niekada ir jokiu būdu neturi iš rankų paleisti*[63]. Sunku pervertinti istorijos reikšmę respublikos valdymui, – sakoma *Kronikos* dedikacijoje Žemaičių vyskupui, Lietuvos senatoriui Merkeliui Giedraičiui (apie 1536–1609). Mat būtent ji padedanti suprasti, kokiais principais paremtas respublikos klestėjimas ir kokia bendruomenės būklė lemianti jos pražūtį[64]. Įsidėmėtina, kad Tukidido išsakytą imperatyvą respublikų valdytojams visada remtis istorijos lobynu, Strijkovskis adresavo ne tik valdovui, senatoriams, bet ir visiems

[61] *Ibidem*, p. 39.

[62] *Ibidem*, p. 42–43, 590.

[63] Maciej Stryjkowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, parengė Mikołaj Malinowski, Warszawa, t. I, p. III.

[64] *Ibidem*, p. 25–26.

bajorams – LDK piliečiams. Atskiroje *Kronikos* pratarmėje *Šviesiausiems Dauggaliams Kunigaikščiams, Viešpačiams, Senatoriams, visai šlovingai ir narsiai Riterijai, tikriesiems Tėvynės Sūnums* jis aiškino, kaip istorinis pasakojimas formuojantis respubliką. Istorija kurianti ir sergstinti gyvą moralinį ryšį tarp tautos protėvių, dabartinės kartos ir palikuonių. Ji prikelianti ir sugrąžinanti protėvius į viešąjį tautos gyvenimą, paverčianti juos šiandieninių respublikos piliečių pašnekovais ir patarėjais: *visos tautos, po saule gyvenančios, tiek krikščioniškos, tiek pagoniškos, su nemirtinga šlove ir nauda respublikai turi iš mokytų žmonių geradarystės surašytas savo protėvių Kronikas arba istorijas, kuriose kaip skaidriausiame veidrodyje stebi savo protėvių narsių darbų bei dorybių pavyzdžius ir kaip su gyvais šnekučiuojasi istorijose su proproseneliais bei kitais prieš kelis šimtus metų mirusiais savo kunigaikščiais ir išties su didžiu džiaugsmu regi jų veidus prieš savo veidus*. Būtent istorinis pasakojimas parodo palikuonims, kad dabarties politinis pasaulis yra protėvių sukurtas, ir ragina jį sveiką perduoti būsimoms kartoms. Lietuviams parašyta jų tautos istorija Strijkovskis sakosi siekiąs atskleisti, *kaip atkakliai prieš kelis šimtus metų protėviai ir kunigaikščiai kariavo didžius ir kruvinus karus su kaimynystėje buvusiais priešais, geisdami šiose vietose, kuriose šiandien [lietuviai] ramiai gyvena, palikti ir kaip paveldėtojus įtvirtinti savo palikuonis*. Taigi istorija esanti *dorybės skatintoja* visų pirma todėl, kad *genanti geruosius palikuonis sekti svarbiausiais savo protėvių žygiais ir juos atkartoti siekiant šlovės ir nemirtingumo, o ypač – išsaugoti savo šeimos garbę*. Istorikai *savo darbu dėl to paties nemirtingumo suvienijo tiek amžiną garsių protėvių nemarumą, tiek paskatą ateinantiems palikuonims narsiais darbais ugdytis dorybes*. Būtent istorijų išsaugotas protėvių *šlovės nemirtingumas* esąs didžiausias doro ir garbingo palikuonių gyvenimo įkvėpėjas: nes niekas nepastūmėtų žmogaus eiti *sunkiais dorybės takais, jei jis matytų, jog visų kitų garsių vyrų, pasirinkusių dorybes, šlovė ir atminimas tetrunka vien iki jų mirties*. Todėl Atėnuose ir Spartoje dievobaimingai saugotas

paprotys – *kare už tėvynę narsiai gyvybę atidavusius* laidoti prabangiai, procesijoje dalyvaujant visai visuomenei, sakant ilgą ir puošnią kalbą apie žuvusio riterio žygius, įrašant ją iš karto į *respublikos kronikas*, o vėliau už tėvynę kritusius vyrus šlovinti jiems skirtomis viešai dainuojamomis dainomis. Pats Strijkovskis teigia, jog į savo istoriją greta Lietuvos kunigaikščių įtraukęs tik tas *kilmingas šeimas, kurių nuopelnai ir veikla yra susieti su respublikos nauda*, ir *be kurių paminėjimo istorija negali būti tvirtai pagrįsta*. Taigi kilnius žmogaus darbus amžinybėn įrašanti istorija – pagrindinė pilietinių dorybių skatintoja: ji ragina žmogų įsipareigoti respublikai, aukotis dėl tėvynės ir bendrojo gėrio. Mat būtent tėvynei ir respublikai skirti darbai labiausiai nusipelnantys istorijos dėmesio ir palikuonių atminimo. Karo žygiai, politiniai patarimai ir pats istorijos rašymas esą vieni svarbiausių darbų, kuriais stiprinama respublika ir pelnomas būsimų kartų atminimas: *Kadangi tas mūsų gyvenimas, kuriuo mėgaujamės, yra trumpas, silpnas ir panašus į šešėlį, todėl visiems dorybingiems, kilmingiems ir teisėtiems sūnums pridera palikti po savęs kuo ryškesnį šlovingos veiklos atminimą. [...] Ir vien tas žmogus gyvena pasaulyje deramai, vertai ir teisingai, kuris stropiai ėmęsis kurio nors sumanyto garbingo reikalo – ar iš narsios ir riteriškos veiklos, ar iš garbingų mokslų – ieško ir valingai įgyja nemirtingos šlovės tėvynei ir pats sau, taip pat palikuonims. Nes kaip puikus ir girtinas daiktas respublikai yra teikti jai naudą tiek narsa kare, tiek išmintingu patarimu taikoje, taip ne mažesnio pagyrimo verti ir tie, kurie anuodu dalykus, būtent riteriškus žygius ir šlovingus senatorių poelgius, savo raštais atiduoda amžinybei ir nemirtingumui*. Taip istorinis pasakojimas, susiedamas asmenį su tautine bendruomene – išėjusių protėvių, gyvųjų ir ateisiančių palikuonių bendrija, sujungdamas pilietį su respublika, žadėdamas už tarnystę tėvynei išsaugoti jo vardo šlovę tautos atmintyje, atsako jam į gyvenimo prasmės klausimą ir iš dalies patenkina nemirtingumo troškimą. Sykiu Strijkovskis iškelia istoriją kaip tautinės bendruomenės telkėją ir vienytoją: ji ne tik

bendra atmintimi, bet ir bendru garbės jausmu sujungianti žmones, šeimas, gimines į vieną tautą. Skirtingų giminių protėvius ji paverčianti bendrais tautos protėviais, jų žygiais pelnytą garbę – visos tautos ir visų jos narių garbe. Visi lietuviai bajorai esą bendros istorinės tautos šlovės dalininkai. LDK riteriją Strijkovkis įspėja, kad jo darbe *niekas nesitikėtų ypatingo savos giminės išgarbinimo*, bet kiekvienas suvoktų atveriamą istorinę Lietuvos šlovę kaip asmeninę: *ar tai, ką padarė Palemono palikuonys Spera, Kunas, Barkus, Dausprungas ir kiti steigdami Lietuvių gyvenvietes [...], nėra visos Lietuvos ir Žemaitijos bei kiekvieno šios tėvynės paveldėtojo šlovė*, ar *Lietuvių karaliaus Mindaugo*, didžiųjų kunigaikščių Vytenio, Gedimino, Algirdo, Kęstučio ir ypač Vytauto, *sekusio Aleksandro Didžiojo darbais ir kariniais įgūdžiais pranokusio Graikų, Romėnų ir Kartagenos etmonus*, žygiai nėra *visos Lietuvos šlovė, puošmena ir nemirtinga nauda*, ar viso pasaulio kraštuose išgarbinta Jogailos giminė, *pagimdžiusi tiek daug garsių karalių ir kunigaikščių*, nėra *visos Lietuvos, Rusios, Žemaitijos ir kiekvieno bajoro ypatinga garbė* – juk *Lietuvių kunigaikščiai, būtent Lietuvoje gimę, su Lietuva, Žemaitija ir Rusia be kitų tautų pagalbos dėl jūsų, palikuonių, žengdami ginkluoti per priešų žemes visų jūsų nemirtingą šlovę išplėtė*[65].

Pats Strijkovskis savąjį istoriko darbą suvokė kaip kultūros žygį – išvedusį lietuvių tautą iš *padūmavusios nakties* į šviesą, į sąmoningą gyvenimą. Jo *Kroniką* Vilniaus poetai Bazilijus Hiacintas, Motiejus Strelecijus, Eustachijus Tiškevičius šlovino eilėmis kaip darbą, prikėlusį lietuvių tautą iš istorinės nebūties ir atvėrusį jai amžinos šlovės amžių[66]. Taigi istorija jau XVI amžiuje LDK autorių suvokta ir bendruomenei pristatyta kaip tautą kuriantis, įbūtinantis, jos gyvenimui vertybinius orientyrus teikiantis pasakojimas, kaip piliečius, *tėvynės paveldėtojus*, bendra atmintimi ir šlove į vieną tautą susiejantis tekstas.

[65] *Ibidem*, t. I, p. XXXI–XLII.
[66] *Ibidem*, t. I, p. VII, XXV–XXIX.

Retorinė pragmatinė istorijos samprata išlieka vyraujanti Lietuvoje iki XVIII šimtmečio pabaigos. Ne tik Renesanso ir Baroko, bet ir Apšvietos laikais istoriniam pasakojimui kelti tie patys uždaviniai: protėvių pavyzdžiais mokyti piliečius išminties ir dorybių, skatinti juos tarnauti respublikai, aukotis tėvynei. Istorijos paskirtis – įveikti atotrūkį tarp praeities ir dabarties, iškelti ir priartinti protėvius, išryškinti sektinus jų veiklos pavyzdžius. LDK lauko etmono Kristupo Radvilo dvariškis Samuelis Daugirdas perdirbo ir 1626 metais perspausdino Lietuvos istorijai skirtą Strijkovskio poemėlės *Dorybės šauklys* (1574) dalį – tam, kad *dorybingas palikuonis*, pažvelgęs į protėvių žygius, *prie jų stropiai prisidėtų*, kad jis saugotų senolių *krauju įgytą ir tarsi rūpestingų tėvų jam paliktą* taurios šlovės *brangų deimantą*[67]. Kitas to paties Radvilo dvariškis – Paulius Demitravičius (Paweł Demitrowicz), 1625-aisiais pateikęs atskira knygele iš lenkų ir lietuvių istorikų išrinktus *namų pavyzdžius* tiems, kurie *nelinkę mėgautis plačiu skaitymu*, pratarmėje perfrazuodamas Ciceroną tikino: *Istorija iš tiesų gali išsaugoti mūsų šlovę per amžius. Ji yra prabėgančio laiko Rotmistras, tiesos šviesa, gyvenimo Mokytoja, nuopelnų atmintis, dorybių kurstytoja ir net nemirtingumo motina*[68]. Visuomenės, ypač jaunuomenės, ugdymui nėra nieko tinkamesnio už *protėvių mums paliktus pavyzdžius*, – rašė knygos *Sarmatijos karvedžiai* (1631) pratarmėje LDK didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus (1560–1621) buvęs sekretorius Simonas Starovolskis (Szymon Starowolski, 1588–1656). Pasak jo, *geriausiai ir lengviausiai įskiepijamas sielon gėrio troškimas ir pažadinama neapykanta blogiui* tuomet, *kai šlovinami ir giriamaisiais žodžiais deramai papuošiami garsūs protėvių poelgiai. Kuo labiau susidomėję apie juos skaitys palikuonys,*

[67] Samuelis Daugirdas, *Op. cit.*, p. 60, 68.

[68] Paweł Demitrowicz, *Compendium abo Krotkie opisanie, tak Książąnt Krolow Polskich, iako spraw, przypadkow, y dawnych dzieiow Krolestwa Polskiego, z Kroniki Marcina Kromera, Biskupa Warmińskiego, y inszych* [...]. *W Lubczu, W Drukarni Piotra Blastusa Kmity. Roku 1625*, l. C.

ypač talentingi jaunuoliai, tuo daugiau jų pasirengs tarnauti respublikai, išplėtos savo talentus, uoliai imsis karo tarnybos ir iškalbos mokslo, ir pagaliau bus malonūs savo bendrapiliečiams, turėdami viltį, kad ir jų gyvenimas ateityje taip pat taps pavyzdžiu kitiems[69].

Ciceroniška istorijos samprata rėmėsi, ją dėstė Lietuvos jėzuitai, laikę istoriją būtina humanitarinio ugdymo, retorikos, erudicijos dalimi[70]. Apie istorijos studijų būtinybę aistringai kalbėjo pirmasis Vilniaus akademijos rektorius Petras Skarga (Piotr Skarga, 1536–1612). Pasak jo, būtent istorija papildanti žmogaus autentiškos patirties menkumą ir padedanti tapti išties išmintingam: trumpos gyvenimo dienos šioje žemėje neleidžia mums pasiekti tikros išminties, *bet skaitydami senas istorijas savo metų trūkumą galime puikiai paremti senų žmonių protais ir svetima experiencija* (patirtimi). Jei nori gyvenime ko nors išmokti, jei nori teisingai valdyti, gerai tvarkyti kariuomenę, *išmintingai Senate kalbėti ir gerai tėvynei patarti, skaityk senas istorijas*[71], – kvietė Skarga, primindamas ir *seno pagonio Cicerono* apie istorijos svarbą pasakytus žodžius. Būtent pragmatinę istorijos paskirtį akcentavo 1609 metais sušaukta Lietuvos jėzuitų provincijos konkregacija, prašiusi Romos leisti visose kolegijose, kuriose dėstoma filosofija, turėti ir atskirus istorijos profesorius, *kurie mokytų etikos ir politikos, nes Karalystės senatoriai ir bajorai trokšta, kad jų sūnūs šiuos dalykus išmanytų ir kad turėtų tokį išsilavinimą, kuris, jų manymu, yra reikalingas seimuose tartis ir viešiems reikalams tvarkyti*[72]. Taigi pati

[69] Simonis Starovolsci *Sarmatiae Bellatores. Coloniae Agrippinae, Apud Henricvm Crithivm sub signo Galli. Anno MDCXXXI*, l. 3.

[70] Kazimierz Puchowski, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565–1773*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999, p. 21–29.

[71] Cesar Baronius, *Rocznedzieie Koscielne od Narodzenia Pana y Boga naszego Iesusa Christusa, przez X. Piotra Skarge [...]*, Kraków, 1607, pratarmė.

[72] Ludwik Piechnik S. J., *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu, 1983, p. 63–64, 66.

LDK bendruomenė tapatino istorijos ir etikos bei politikos žinias, reikalavo istorijos mokymo savo vaikams kaip būtino dalyko respublikai tvarkyti. Bendram iškalbos ir krašto istorijos mokymui skyrė savo *Lietuvos istoriją* (I t. – 1650, II t. – 1669) Vilniaus akademijos profesorius Albertas Vijūkas-Kojalavičius (1609–1677). Strijkovskio istorinį pasakojimą perkomponavęs lotynų kalba ir romėnų istoriko Tito Livijaus (Titus Livius, 59 pr. Kr.–17 po Kr.) stiliumi, jis siekė protėvių žygių pavyzdžiais įpareigoti amžininkus deramai rūpintis *Lietuvos Respublika* šiandien[73].

Į Strijkovskio darbus dar kartą atsigręžta Apšvietos laikais. Jo *Kronika* su didžia pagarba ir visomis programinėmis pratarmėmis 1766 metais perleista Varšuvoje. Ją spaudai parengęs Varšuvos jėzuitų Kilmingųjų kolegijos profesorius, buvęs Vilniaus akademijos retorikos profesorius Pranciškus Bohomolecas (Franciszek Bohomolec, 1720–1784) pristatė Strijkovskį kaip autorių, išgelbėjusį nuo nebūties lietuvių *Karžygių žygius bei vardus* ir dėl to *vertą nemirtingų pagyrų*[74]. Kitas to meto LDK istorikas, buvęs Kauno kolegijos rektorius, Vilniaus akademijos filosofijos profesorius Pranciškus Paprockis (Franciszek Paprocki, 1723–1805) 1776-aisiais Vilniaus vyskupo lėšomis išleistoje *Istorijoje apie lenkų riterystės reikalus*, remdamasis Strijkovkiu ir kitais autoriais, pateikė amžininkams platų sektinų senovės lietuvių ir lenkų karvedžių aprašą, kurį baigė iš Strijkovkio *Kronikos* perspausdinta epitafija prie Vorsklos žuvusiems Vytauto kariams: *Jei skaitysi, žinok, Sarmatų Riteri, / Kartą gimsti, o kitąkart*

[73] Darius Kuolys, „Alberto Vijūko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: Respublikos kūrimas“, in: Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, d. 2, p. 373.

[74] *Zbior Dzieiopisow Polskich we czterech tomach zawarty. Tom Drugi. Kronika Macieia Stryikowskiego [...] Przedrukowana w Warszawie w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey u XX. Societatis Jesu Roku Pańskiego 1766*, l. 2.

jau sėdi Chrono valtyje. / Tad gink Tėvynę, kuri Tave išugdė, / Kad ir apie Tave amžina šlovė skambėtų[75].

Istoriją su pragmatiškais Respublikos stiprinimo poreikiais tiesiogiai siejo Apšvietos laikų LDK istorijos vadovėliai. Cituodamas Ciceroną, praktinę istorijos *naudą visiems, o ypač kilmingiesiems* įrodinėjo 1774 metais išleistoje *Visuotinėje istorijoje* Vilniaus pijorų Kilmingųjų kolegijos dėstytojas Andrius Pučinskis (Jędrzej Puczyński). Pasak jo, *dabartiniam nuo tamsumų apšviestam amžiui* ypatingai svarbios istorijos – *gyvenimo mokytojos* – teikiamos žinios apie *valstybių politinį valdymą*, jų *tvarumo ir nuopuolio priežastis*, *tautų įpročius* bei *kitos jaunus protus apšviečiančios taisyklės*[76]. Pragmatiška nuostata, jog praeitis galinti duoti universalių, nesenstančių pilietinio elgesio pavyzdžių, universalių praktinio elgesio taisyklių, buvo pagrįsta paskutinio Respublikos valdovo Stanislovo Augusto Poniatovskio (1732–1798) švietėjiška leidybinė programa. Ja siekta, sekant Plutarchu (apie 46–apie 120), pateikti visuomenei girtinų protėvių biografijas ir jų darbų pavyzdžiais gaivinti senąsias tautos dorybes, o kartu – ir Respubliką. Vienas šios programos talkininkų – eksjėzuitas, būsimas didysis LDK raštininkas Adomas Stanislovas Naruševičius (Adam Stanisław Naruszewicz, 1733–1796) 1774 metais baigtoje rašyti, o 1781-aisiais išleistoje *Jono Karolio Chodkevičiaus istorijoje* dėstė: *Kadangi dabartinis amžius, per kelis dešimtmečius sugadintas išdidumo, nenuoširdumo, minkštumo, girtuoklystės,* aetas parentum pejor avis *[tėvų laikai blogesni nei senelių], neteikia mums daug pilietinėms dorybėms reikalingų gyvų pavyzdžių, teko jų ieškoti tarp gausybės kapuose užpiltų kaulų. Gal tai kada nors turės pasekmių. Kaip, atkasus senuosius skulptūros, dailės ir*

[75] Franciszek Paprocki, *O Sprawie Rycerskiey Polskiey Historya [...]*, t. II, w Łowiczu: w Drukarni J. O. Xćia Jmći Prymasa R. 1776, p. 458–459.

[76] [Jędrzej Puczyński], *Historya Powszechna Dzieje Polityczne Dawnych Panstw w sobie zawierają dla Szlachetney Młodzi ułozona*. W Wilnie: w Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey XX. Scholarum Piarum R. 1774, l. 1–2, p. 2–3.

kitų puikių žmogaus talentų kūrinius, pradėjo barbariškuose guoliuose, iškilusiuose ant Romos grožybių, krutėti lig tol šiurkštumu užklotas geras skonis ir sumanumas, taip galbūt ir iš po žemės prikelti mūsų protėviai, tie išmintingi senatoriai, karingi vadai, veiklūs ministrai, pavyzdingi dvasininkai, pasakę mums quantum mutatus ab illo *[kiek daug po jų pasikeitę], atves tautą prie senosios lenkų dorybės. Mirusieji be baimės gali sakyti tiesą: gyvieji klausytis jos be įsižeidimo*[77].

Įsidėmėtina, jog Apšvietai būdingas kritinės istoriografijos priemones XVIII amžiaus lietuvių ir lenkų istorikai telkėsi retoriniams didaktiniams tikslams – naujai visuomenei išugdyti, tautai *pataisyti* ir valstybei atgaivinti. 1775 metais Naruševičius surašė valdovui dedikuotą *Memorialą Tautos Istorijai rašyti* (*Memoryał względem pisania Historyi Narodowej*), kuriame išdėstė būtinybę tautos praeitį vertinti kritiškai. Tačiau, sekdamas Ciceronu, tikino, jog kritiška istorija visų pirma turinti būti gyvenimo mokytoja: *istorija, kaip tiesos šviesa, senųjų darbų teisėja, privalo kalbėti žmonėms, juos mokyti ir taisyti. Istorikas pasakoja tautai apie tautą*. Tačiau jo pasakojimas *negali mokyti neturėdama savyje išminties dvasios*. Istorija nepajėgi taisyti žmonių be *išmintingos kritikos, be kurios visos istorijos, nors puikiausia plunksna parašytos, tik laiką be naudos atima, ausis viliojančiu skambesiu kutena, širdies nepasiekdamos, ir yra dažniau panašios į turtingos vaizduotės sukurtus romanus, nei pajėgios suteikti skaitytojui instrukciją, ko, būdamas civilinio, dvasinio ar karinio luomo, turi vengti, ką daryti ir kuo sekti. Protėvių pavyzdžiai negali mūsų mokyti, nebent patys būtų palenkti tam tikroms dorybės, teisingumo ir pilietiškumo taisyklėms*. Taigi antikinė, renesansinė istorijos kaip mokytojos samprata papildoma Apšvietos nuostata vertinti protėvių žygius kritiškai. Tik pagal bendras etines ir pilietines taisykles vertinami jie galį *suteikti instrukciją* šiandieniniam

[77] [Adam Narusziewicz], *Historya Jana Karola Chodkiewicza Woiewody Wilenskiego Hetmana Wielkiego W. X. L.*, t. I, w Warszawie: w Drukarni Nadworney J. K. Mci., 1781, pratarmė.

tautos gyvenimui. Pasak Naruševičiaus, istorijos rašymui būtina kritika, kuri mokytų atskirti gėrį nuo blogio, gėdą nuo tiesos, išsiaiškinti žmonių darbų priežastis ir įvertinti jų rezultatus. *Rašantis istoriją su kritika* turi papasakoti skaitytojui apie valdovo rinkimų pasekmes, *savivališką laisvę*, valstiečių engimą ir nelaisvę, religijų skirtumus ir jų toleravimą, negabius pareigūnus valstybės tarnyboje, blogą iždo tvarkymą – be meilės ir neapykantos turi pasakyti, ar tai *vyko viešojo gėrio labui, ar prieš viešąjį gėrį*[78].

Abiejų Tautų Respublikoje vyravusį retorinį pragmatinį istorijos rašymą jau tuo metu pastebėjo ir vaizdžiai apibūdino vokiečių Apšvietos istorikas Augustas Ludwigas Schlözeris (1735–1809). XVIII amžiaus pabaigoje apžvelgęs lietuvių ir lenkų darbus jis pasigedo šiame Europos krašte naujųjų laikų kritinės istoriografijos. 1785 metais perleisdamas vokiškai Kojalavičiaus *Lietuvos istoriją*, Schlözeris priskyrė lietuvių autorių prie *neginčijamai pačių geriausių viso praėjusio šimtmečio istoriografų*, bet prikišo jo rašymui *įtartiną* pragmatizmo savybę: *jis [Kojalavičius] dažnai yra per daug pragmatiškas, pačia kilniausia dar šiandien vartojama šio žodžio prasme: t. y. jis įsižiūri į veikiančių asmenų sielas ir perskaito jų širdžių viduje slapčiausias jų poelgių priežastis*. Smulkmeniškas Kojalavičiaus pasakojimas priartinąs prie skaitytojo praeities asmenis ir įvykius, sudabartinąs praeitį, panaikinąs realiai esantį didžiulį nuotolį tarp senųjų amžių ir šiandienos. Už tai Lietuvos istorikui lieka dėkingas skaitytojas, kuriam malonu tokio pasakojimo klausytis, bet nėra dėkingas kritikas, kuriam tenka plušėti atskiriant *lietuvių istorijos faktus nuo istorijos rašytojo meno*[79]. Būtent

[78] Adam Stanisław Naruszewicz, *Wybór poezyj z dołączeniem kilku pism prozą oraz listów*, Warszawa, 1882, p. 467–468.

[79] August Ludewig Schlözer, „Geschichte von Littauen, als einem eigenen Großfürstenthume, bis zum J. 1569“, in: *Geschichte von Littauen, Kurland und Liefland von August Ludewig Schlözer und Ludewig Albrecht Gebhardi*, Halle: bey Johann Jacob Gebauer, 1785, p. 22–23.

žodžio menu pakylėti ir dabarčiai atverti praeities faktus, siekdami jais paveikti savo meto socialinę tikrovę, ir stengėsi LDK autoriai.

Kunigaikštystės kultūroje, sekant Platonu, Aristoteliu, Ciceronu, buvo nuolat pabrėžiama įstatymų svarba, ryškintas jų vaidmuo steigiant, telkiant ir saugant piliečių bendruomenę. Tai daryta ne tik teisės veikaluose, Lietuvos Statutą lydėjusiose pratarmėse, bet ir proginėje poezijoje. Įstatymų davėjai, jų rengėjai nuo XVI amžiaus pradžios iki Kunigaikštystės žlugimo aukštinti kaip tautos kūrėjai bei ugdytojai[80]. Proginė raštija lietuvių senatorius bei politikus nuolat lygino su antikiniais įstatymų leidėjais – Spartos Likurgu, Atėnų Solonu, Romos Numa Pompilijumi (753–673 pr. Kr.)[81]. Poetas ir teisininkas Petras Roizijus kvietė valdovą Žygimantą Augustą visų pirma rūpintis krašto įstatymais, priminė, kad Aristotelis įstatymą vadinęs ne tik *Dievo dovana*, bet ir pačiu Dievu – *Deum vocavit*. Teigė, kad kilnūs vyrai *išleistais įstatymais įkuria žmonių sambūrius, kuriuos Valstybėmis arba Piliečių bendruomenėmis vadiname* [*legib.[us] latis hominum coetus, quas Ciuitates appellamus, instituunt*], kad būtent įstatymais *padedami pamatai valstybėms* [*civitates legib.[us] latis fundauere*]. Tačiau kartu tikino, jog įstatymo galią privalu sustiprinta ne tik vykdomąja valdžia, bet ir iškalba. Mat pats Solonas sakęs, kad *ne tik įstatymų leidėjai*

[80] *Zbiór praw litewskich od roku 1389. do roku 1529*, parengė A. T. Działyński, Poznań: w drukarni na Garbarach, 1841, p. 92–95; „Žygimanto, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos, Rusios, Prūsijos, Žemaitijos, Mozovijos ir kitų dižiojo kunigaikščio ir pono bei tėvonio, pagyrimas“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarė Algis Samulionis, Rasa Jurgelėnaitė, Darius Kuolys, redagavo Sigitas Narbutas, Vilnius: Pradai, 2000, p. 61–64; [Kazimierz Kognowicki], *Zycia Sapiehow y Listy od Monarchow, Książąt, i rożnych panujących do tychże pisane*, t. I, Wilno: Drukarnia J. K. Mości przy Akademii, 1790, p. 38–42.

[81] Petras Roizijus, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 161, 285; *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno, 1614, leidėjo Leono Mamoničiaus pratarmė; Chryzostom Golębiowski, „Poiedynek Smierci z Zyciem...“, p. 179.

tvarko valstybes [non soli latores legum ciuitatis moderantur], bet ir tie, kurie patraukia minią į kurią tik panori pusę[82].

Taigi mėginu suglausti citatomis nusėtą įvadinį darbo skyrių. Šiuolaikiniai tautų ir tautinių ideologijų tyrimai skatina tautines bendruomenes nagrinėti kaip pasakojimų, jais perteikiamų vaizdinių, reikšmių ir idėjų, kuriamus politinius bei kultūrinius junginius. Bendruomenės sekamas pasakojimas formuoja ir saugo tautos tapatybę, audžia jos narius siejantį bendrų idėjų ir vertybių audinį, brėžia tam tikrą bendrų veiksmų programą, turi įtakos bendruomenės elgsenai ir apsiprendimams. Tokia pasakojimo, viešo žodžio, iškalbos, istorijos galia *statyti Politikos pasaulį*, įstatymo gebėjimu steigti pilietinę bendruomenę tikėjo ir ja rėmėsi LDK visuomenė. Retoriką ji pabrėžtinai siejo su tautos ir jos narių politine laisve, priskyrė jai gebėjimą tvarkyti laisvos tautos gyvenimą. Todėl pagrįstai senosios Lietuvos naratyvą galime tyrinėti kaip Kunigaikštystės bendruomenės savikūros būdą.

[82] Petrus Royziius, *Decisiones Petri Royzii Mavrei Alcagnicen Regii ivreconsvlti de rebvs in Sacro Avditorio Litvanico ex appellatione ivdicatis*, Cracoviae, 1563, l. Aij, Aiiij, Biij; Petras Roizijus, *Lietuvos sprendimai 1563*, sudarė Vytautas Andriulis, vertė Dalia Dilytė, Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007, p. 3, 6–7, 11; Petras Roizijus, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 77, 201.

RESPUBLIKOS STEIGIMAS

Tik įstatymai yra tokia jėga,
kuri sulydo minią į vieną tautos kūną.
Andrius Volanas, 1572-ieji.

Nuo neatmenamų laikų Trakų parapinėje bažnyčioje kabo jos steigėjo LDK didžiojo kunigaikščio Vytauto (apie 1350–1430) paveikslas. Drobėje buvęs Lietuvos viešpats vaizduojamas kaip XVII šimtmečio lietuvių bajoras – vilkintis sujuostu žiponu, apskusta galva, barzdotas, vešliais ūsais. Be valdovo rūsties ir didybės, tačiau su pabrėžtu savo vertės jausmu – bajorijai savas ir artimas. Manoma, kad toks Vytauto paveikslas galėjo atsirasti XVIII a. pradžioje perdirbus šimtmečiu anksčiau tapytą eilinio bajoro portretą[83]. Kad ir kaip būtų, jis puikiai parodo to laiko LDK politinės bendruomenės santykį su valstybę kūrusiais protėviais: jie – vieni mūsų, tos pačios laisvos bendrijos nariai. Taip Vytautą vaizdavo ir Motiejus Strijkovskis, siejęs jį ne tik su karine ir politine Lietuvos galia, bet ir su bajorijos teisėmis ir laisvėmis. Pasak *Kronikos*, Vytautas *kaip laisvas laisvų žmonių viešpats* (*jako wolny wolnego ludu pan*) norėjęs būti Lietuvos karaliumi[84]. Po šimtmečio šį apibūdinimą atkartojo Albertas Kojalavičius: *Vitoldus*

[83] Marija Matušakaitė, *Portretas XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, 1984, p. 47–48; Giedrė Mickūnaitė, *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 248–251.

[84] Maciej Stryjkowski, *Kronika*, t. II, p. 170.

liberi populi liberus Princeps – Vytautas laisvas laisvos tautos Viešpats[85]. Taigi valdovas, valdąs laisvus žmones, ginąs laisvos tautos teises. Kuo toks Vytauto vaizdinys pagrįstas? Vien pragmatišku XVI–XVII amžių autorių noru sudabartinti praeitį – palenkti senuosius tautos herojus respublikoniškai Lietuvos bajorijos ideologijai? Ar ir tikrais Vytauto siekiais? Ar žodžius apie rūpestį laisvais žmonėmis, laisva tauta galėjo ištarti pats Vytautas, ar juos be didelių skrupulų į didžiojo kunigaikščio lūpas įdėjo Strijkovskis? Taigi ar galėjo būti Vytautas vienas LDK politinės bendruomenės steigėjų?

Iš kur atsirado laisva, save valdanti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tauta? Kas, kada ir kaip įsteigė Lietuvos Respubliką – laisvų kilmingų žmonių susivienijimą? Šie klausimai svarstyti LDK autorių. XVII amžiaus viduryje Lietuvos Respublika – *Respublica Lituana* – Kojalavičiaus kildinta iš visuomeninės sutarties, kurią lietuviai ir prūsai esą sudarę IV šimtmetyje – pirmojo šalies valdovo Vaidevučio laikais. Sykiu buvo pabrėžiama ir pirmųjų krikščionių šalies valdovų privilegijų svarba: jos kūrusios ir tvirtinusios laisvą Respubliką kaip piliečių bendruomenę. Pasak Kojalavičiaus, aiškinusio valstybės praeitį iš savo meto bajoriškojo respublikonizmo pozicijų, jau Jogaila (1348–1434) Horodlėje 1413 metais įtvirtinęs įstatymo viršenybės principą – nustatęs, kad Lietuvos didysis kunigaikštis *negali turėti didesnių teisių į bajorų asmenis bei jų turtą, nei leidžia Respublikos įstatymai*[86]. Kad savivaldi tauta egzistavusi nuo seniausių laikų, kad ji visada dalyvavusi kuriant teisę, liudijantis faktas, jog *1401 metais, viešpataujant Vladislovui Jogailai, Prelatai, Baronai, Bajorija ir apskritai visa Lietuvių Tauta [cały Naród Litewski w ogólności] ypatinga Privilegija patvirtina LDK Uniją su Karūna*[87], – aiškino 1775

[85] Albertus Wiivk Koialowicz, *Historiae Litvanae Pars Altera*, Antverpiae: Apud Iacobvm Mevrsivm, 1669, p. 130.

[86] Abertus Wiivk Koialowicz, *Historiae Litvanae pars prior*, Dantisci: Svmptibvs Georgii Försteri, 1650, p. 11–20, *Historiae Litvanae pars altera*, p. 91.

[87] Michał Wielhorski, *O przywrocieniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitey ustaw [...]*, b. v., 1775, p. 27–28.

metais išleistame veikale *Apie senojo valdymo atgaivinimą remiantis pirminiais Respublikos įstatymais* LDK didysis virtuvininkas Mykolas Vielhorskis (Michał Wielhorski, Wieligórski, 1730–1794). Taigi Kunigaikštystės bendruomenės politinės laisvės įrodymų ieškota tarp Jogailos ir Vytauto laikų teisės aktų – jų leistų *Respublikos įstatymų*.

Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis. Popierius, medžio raižinys. Alexandro Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio*, [Cracoviae], [1578]. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

Ar bajorų politinės tautos, sykiu ir senosios Lietuvos Respublikos, ištakas įmanoma sieti su pirmosiomis privilegijomis, kurias apsikrikštiję krašto valdovai teikė katalikybę priėmusiems savo valdiniams? Ar privilegijas galime laikyti tautą steigusiais pasakojimais? Kokius teisinius ir ideologinius pagrindus politinei LDK bedruomenei dėjo šių privilegijų tekstai? Kokį politinį tautos kūną jie kūrė? Pažvelkime, ko šiais tekstais siekta, kokiais vaizdiniais ir kokiomis idėjomis jie paremti. Pamėginkime istorikų seniai aptartus teisės aktus perskaityti kaip Kunigaikštystės bendruomenės sąmoningumą ir jo kaitą atveriančius raštus[88]. Taip pat atkreipkime dėmesį į Lietuvos bendruomenės politinius veiksmus, kuriais teisės tekstai buvo teigiami, ginami ir perrašomi.

[88] Ligšiolines istorikų pateiktas dalies senųjų LDK aktų interpretacijas lietuvių ir lenkų santykių kontekste yra aptaręs Grzegorzas Błaszczykas: Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. I, *Trudne początki*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe, 1998; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, *Od Krewa do Lublina*, d. I, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007.

PIRMASIS KRAŠTO ĮSTATYMAS

Jau 1387 metų vasario 20 dieną Vilniuje lietuvių bajorijai duotoje Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vladislovo Jogailos privilegijoje iškeliama laisvos tautos idėja. Pabrėžiamas šiuo raštu atliekamas laisvų žmonių bendrijos steigimo, naujos tautos būklės įtvirtinimo ir išaukštinimo veiksmas. Patys teisės aktai nusakomi kaip *įamžintų teisių ir laisvių paminklai*. Pakiliai skelbiama, jog *lietuvių tauta* yra tapusi laisva. Tautos ir kiekvieno jos kario arba bajoro laisvė tiesiogiai siejama su krikštu. Pamatinė laisvės sąlyga esąs krikštas: būtent jis išvadavęs lietuvių tautą, suteikęs jai naują – laisvės – būvį, kurį viešpaties dovanojamos privilegijos turinčios sustiprinti. *Mūsų Lietuvių tauta [nostra gens Lithuanica]* su krikštu įgijo ir turi *dievobaimingą ir laisvą būklę [pium atque liberum affectum]*, *norėdami šią jos būklę kuo pamaldžiausiai išaukštinti sveiku įamžintų teisių ir laisvių paminklu, dosnumu ir dovanomis bei išplėsti šventąjį tikėjimą ir sustiprinti katalikų religiją, visiems ir kiekvienam mūsų pavaldumo Lietuviui kariui arba bajorui [uniuersis et singulis Lithuanis armigeris siue bojaris nostrae ditioni]* <...> *duodame ir suteikiame laisves ir teises*, – skelbia išleista privilegija. Valdovas iš savo malonės dovanoja *kiekvienam katalikų tikėjimą priėmusiam kariui arba bajorui ir jų palikuonims bei teisėtiems paveldėtojams* svarbiausias asmens teises – laisvai tvarkyti savo turtą ir šeimą: *pagal savo laisvą valią ir norą laisvai naudoti pilis, valsčius, kaimus ir namus, ir viską, ką iš tėvų palikimo valdo* bei *laisvai leisti už vyrų savo dukteris ir vaikaites ir bet kurias kitas kraujo ryšiais susijusias moteris.* Sykiu aiškiai apibrėžiamos bajorų prievolės viešpatystei: pagal senąjį paprotį savo nuostoliais ir išlaidomis dalyvauti karo žygyje bei priešų iš šalies *vytyje* (*Pogonia*), statyti ir remontuoti pilis. Beje, *vyktį į vytį* įpareigojami *ne tik kariai, bet ir kiekvienas, bet kokios padėties ir*

bet kurio luomo vyras, galįs nešioti karo ginklą[89]. Taigi krašto gynimo, įsiveržusio priešo vijimo priedermė jau pirmojoje didžiojo kunigaikščio privilegijoje jungė visus Lietuvos gyventojus: tiek privilegijomis apdovanotus karius bajorus, tiek asmeninių laisvių negavusius vyrus. Beje, ši pirmoji krašto privilegija greičiausiai aprėpė, *kariais arba bajorais* laikė, ne tik iš prigimties kilminguosius (*nobiles*), bet ir visus karo tarnybą ėjusius laisvus žmones (*libertini*)[90].

Vladislovas Jogaila, Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Popierius, medžio raižinys. Alexandro Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio*, [Cracoviae], [1578]. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius

Vis dėlto šioje skambioje lietuvių tautos, jos karių laisvių deklaracijoje kalbama tik apie asmeninio pobūdžio teises, negatyvias laisves – apie laisves nuo viešpaties kišimosi į asmens nuosavybę ir šeimą. Dovanojamos laisvės ir teisės nėra politinės – leidžiančios dalyvauti krašto valdyme, sudarančios sąlygas politinei bendruomenei rastis. Regis, dalies šių laisvių būta ir ikikrikščioniškoje Lietuvoje. Laisvuosius krašto gyventojus minėjo ir kai kurias jų laisves apibrėžė jau Gedimino raštai. Pats Gediminas tuose raštuose iškilo kaip *laisvių davėjas, teisės teikėjas*: tiesa, ne tiek čiabuviams karalystės žmonėms, kiek atvykėliams. Lietuvoje esantiems vienuoliams *davėme visišką laisvę – dedimus plenam libertatem* – krikštyti ir skleisti tikėjimą, – teigė Gediminas 1322-ųjų vasarą popiežiui

[89] *Zbiór praw litewskich od roku 1389. do roku 1529*, p. 1–2.

[90] Henryk Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, 1931, t. I, p. 324–326; 1932, t. II, p. 225–226.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino sutartis su Rygos vyskupu ir kapitula, Saremos, Tartu vyskupais, Danijos karaliaus vietininku, Livonijos Ordino magistru ir Rygos miestu. 1323 m. spalio 2 d. Pergamentas. Saugoma Latvijos valstybiniame istorijos archyve Rygoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, *Parodos katalogas*, Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

rašytame laiške[91]. 1323-ųjų spalį Gedimino sutartis su Livonija, Estija bei Ryga užtikrino jo *karalystės* kievienam *laisvam žmogui visą galią vykti iš vienos žemės į kitą*, taip pat sutartis pažymi, jog *karalius Gediminas jau anksčiau yra suteikęs kievienam žmogui, atvykstančiam į jo žemę ir išvykstančiam, Rygos teisę*[92]. Taigi pirmaisiais XIV amžiaus dešimtmečiais Lietuvos valdovas tarptautinėse sutartyse dalį krikščionybės neišpažinusių savo krašto gyventojų skelbė esant *laisvais žmonėmis* ir gynė jų teisę laisvai keliauti per kaimynų žemes.

Ar iš esmės skyrėsi nuo pirmosios Jogailos privilegijos vėlesni, XV šimtmečio pradžioje rašyti tekstai, kuriuos su savivaldžia lietuvių tauta siejo XVII–XVIII amžių LDK autoriai? Vielhorskio minėtas dokumentas – tai 1401-ųjų sausio 18-ąją Vilniuje *pirmą kartą Lietuvos istorijoje surašytas Lietuvos bajorų aktas*, kuriuo bajorai įsipareigojo ne tik būti valdovo politinio sprendimo liudinikais, bet ir užtikrinti šio akto įgyvendinimą[93]. *Mes, prelatai, kunigaikščiai, baronai, kilmingieji, gyventojai Lietuvos ir Rusijos žemių, [...] taip pat šių Lietuvos bei Rusijos žemių visa visuma visų ir kiekvieno kilmingųjų ir gyventojų [tota universitas omnium et singulorum nobilium et terrigenarium praedictarum Lithuaniae et Russiae terrarum], kurių vardai kiekvieno asmeniškai ir nėra išreikšti, [...] pranešame*, kad Lenkijos karalystės gyventojai *mūsų maloningiausiąjį viešpatį, šviesiausiąjį kunigaikštį Vladislovą [...] sau karaliumi ir viešpačiu paėmė,* tad su lenkais *pelnytai ir naudingai turime santarvėje per amžius kartu būti, [...] pažadėjome ir šiuo raštu pažadame Lenkijos karaliui, karūnai, gyventojams ir karalystei jų reikaluose per amžius padėti ir jų sėkme, nauda ir bendru gėriu [bonum commune] rūpintis,*

[91] *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai*, parengė S. C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003, p. 40.

[92] *Ibidem*, p. 74–75.

[93] Zenonas Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1978, p. 365.

sveikai ir ištikimai [jį] tvarkant, kaip mūsų nuosavą, ką ir jie mums tokiu pat būdu įsipareigoja daryti, – tvirtinama Vilniaus dokumente. Taigi jį pasirašę lietuvių bajorai kalba visų krašto *kilmingųjų ir gyventojų – visos visumos,* visos tautos – vardu. Lenkijos karaliui ir karalystei jie įsipareigoja rūpintis Lenkijos gyventojų *bendru gėriu*, gavę pažadą, kad jų *bendru gėriu* rūpinsis lenkai. Taip pat Vilniaus aktu lietuvių bajorija reiškia pagarbą karaliui Vladislovui už tai, kad šis pripažino Lietuvos politinį savarankiškumą – kunigaikščiui Vytautui *davė ir suteikė* valdyti iki mirties *Lietuvos žemių aukščiausiąją kunigaikštystę ir kitas šios savo kunigaikštystės valdas*. Sykiu bajorai pažada, jog, Vytautui mirus, šios žemės *turės visos atitekti ir sugrįžti karaliui Vladislovui ir minėtos Lenkijos karalystės karūnai*, o patys su palikuonimis *privalės stoti prie viešpaties karaliaus Vladislovo, karūnos ir Lenkijos karalystės, be klastos ir išdavystės atsiduoti, paklusti bei tarnauti* [*seruire*] ir be Lenkijos karaliaus ir karūnos *niekada kito arba kitų viešpačiais sau neturės imti*. Taip pat Vilniaus aktu lietuvių bajorija skelbia savo teisę dalyvauti Jogailos įpėdinio rinkimuose į Lenkijos sostą: karaliui Vladislovui mirus be įpėdinių, *Lenkijos karalystės žemių kunigaikščiai, prelatai, baronai, kilmingieji ir gyventojų visuomenė [communitas terrigenarum] sau karaliaus ir viešpaties neturi rinkti arba statyti be viešpaties kunigaikščio Vytauto ir mūsų žinios bei pritarimo [sine scitu et consilio]*[94]. Taigi akivaizdu: Vilniaus aktą sudariusi lietuvių bajorija, jos visuma – *universitas* – jau iškyla kaip krašto reikaluose dalyvaujanti, krašto ir tautos vardu įsipareigojimus prisiimanti politinė bendrija. Ji išsako dėkingumą už suteiktą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir jos viešpaties Vytauto savarankiškumą, atsisako politinės teisės ateityje rinkti krašto viešpačius, bet skelbia savo teisę drauge su Vytautu dalyvauti Lenkijos valdovo rinkimuose.

[94] *Zbiór praw litewskich*, p. 4–6.

Įsidėmėtina, kad lietuvių bajorai šiame dokumente vartoja antikinės politinės tradicijos subrandintą, Romos Respublikos ideologų – visų pirma, Cicerono – įtvirtintą ir krikščioniškosios Europos perimtą *bendrojo gėrio (bonum commune)* sąvoką: būtent bajorai įsipareigoja rūpintis *bendruoju gėriu*. Viešoji gerovė skelbiama esanti ne tik Lietuvos viešpaties, bet visų Lietuvos kilmingųjų bendru reikalu.

Vilniaus aktas žymi lietuvių bajorų įgytą politinį vaidmenį, kuris buvo valdovų pripažintas ir įteisintas. Spėtina, kad lietuvių bajorijos politinė įtaka sustiprėjo jau XIV amžiaus pabaigoje – Vytautui grumiantis su Jogaila bei Lenkijos didikais dėl valdžios Lietuvoje ir telkiant į šią kovą krašto bajorus. Vytauto siekis tapti Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, atsispirti Lenkijos spaudimui, regis, sutvirtino valdovo ir bajorijos politinę sąjungą, sykiu stiprino bajorų valstybinę savimonę. Anot Zenono Ivinskio, *„Vytauto bajorai" darėsi jo politikos artimieji bendradarbiai*[95]. Jau 1398-aisiais bajorija dalyvavo viešose Vytauto bei jo valdomos Lietuvos politinio savarankiškumo ir galios demonstracijose. Tais metais Lenkijos karalienė Jadvyga, lenkų bajorų paskatinta, kreipėsi į Vytautą laišku, reikalaudama mokėti jai duoklę – činšą – nuo lietuviškų ir rusiškų žemių, kurias iš Jogailos gavusi kraičio. Taip Vytautui priminta, kad jis esąs tik Lenkijos valdinys, o jo kraštas – Jadvygai priklausantis kraitis. Pasak kryžiuočių kronikininko Jono iš Posilgės (*Johannes von Posilge*, m. apie 1404), Vytautas susikvietęs lietuvių ir rusų didikus, pranešęs jiems apie Jadvygos reikalavimą ir paklausęs, ar jie norintys būti Lenkijos valdiniai ir mokėti jai duoklę. Audringai reagavę lietuviai ir rusai atsakę, kad *iki šiol jie ir jų tėvai buvo laisvi [sie waren fry gewesin und eldern] ir Lenkams jokios duoklės nemokėjo, kad ir dabar jos duoti nenori, bet nori likti prie jų pirminės laisvės [weldin blibin by irre irsten fryheit],*

[95] Zenonas Ivinskis, *Lietuvos istorija* .., p. 365.

kurią iki šio laiko turėjo[96]. Šis kronikininko aprašytas Lietuvos istorijos epizodas, greičiausiai vykęs 1398 metų balandį Gardine, liudija naujo pobūdžio valdovo ir bajorijos santykius: viešpats kreipiasi į visuomenę ir prašo jos išsakyti savo valią[97]. Bajorijai užduodamas esminis – jos laisvės ir savarankiškumo klausimas. Atsakoma radikaliai: liekame prie *pirmininės laisvės – by irsten fryheit*, kurią ne tik mes, bet ir tėvai turėjo. Akivaizdu: toks lietuvių bajorų atsakymas į laisvės klausimą iš pagrindų kertasi su Jogailos privilegijoje skelbta lietuvių tautos laisvės samprata. Bajorai teigia turintys *pirminę*, iš tėvų paveldėtą – taigi prieš krikštą buvusią – laisvę. Jogailos tvirtinimu, lietuvių tauta įgijusi *laisvą būklę* tik su krikštu. Gardine deklaruota bajorijos laisvė išsyk pagrindžiama praktiniu veiksmu: balandžio 23 dieną net keturiolika lietuvių kunigaikščių, didikų ir bajorų, neatsiklausę Lenkijos sutikimo, savo vardais paremia preliminarią Lietuvos ir Kryžiuočių Ordino sutartį. O Vytautui ir Ordino didžiajam magistrui Konradui von Jungingenui (apie 1355–1407) tų pačių metų spalio 12 dieną Salyne šią sutartį galutinai sudarius, vienoje iš tuomet vykusių puotų, kaip praneša jau minėtas Jonas iš Posilgės, *paskelbė Lietuviai ir Rusai Vytautą Lietuvos ir Rusijos Karaliumi, kas prieš tai nebuvo girdėta*: *worfin die Littowin und Russin Wytowten eynen Koning uf czu Littowen und czu Russin, das vor ny gehort was*[98]. Beje, Salyno sutartyje teigta, jog ją Vytautas iš Lietuvos pusės sudaręs su *Šviesiųjų ir Kilmingųjų Viešpačių, mūsų Tarėjų [Illustrium et Nobilium Dominorum, Consiliariorum nostrorum], pritarimu*. Šie pasižadą raginti savo valdovą, jo paveldėtojus ir įpėdinius šios sutarties *išti-*

[96] Johann von Posilge, „Chronik des Landes Preussen", in: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. III, parengė Max Töppen, Leipzig: Verlag von S. Hörzel, 1866, p. 219.

[97] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 80–81.

[98] Johann von Posilge, *Op. cit.*, p. 224.

kimai laikytis ir sėkmingai vykdyti[99]. Įsidėmėtina, kad ir Gardine, ir Salyne Vytautą supę *kilmingiausi viešpačiai* buvo vien lietuviai – rusų žemes valdę Gediminaičiai, gal dėl to Jono iš Posilgės vadinti rusais, ir lietuvių kilmės bajorai[100].

Taigi jau XIV amžiaus pabaigoje lietuvių bajorija skelbėsi esanti nuo seno laisva bendruomenė. Ji viešai reiškė savo politinę valią: skelbė krašto valdovą *Lietuvos ir Rusijos Karaliumi*, *kabino savo antspaudus* greta Vytauto antspaudo po tarpvalstybinėmis sutartimis. Toks bajorų diduomenės elgesys, kaip rodo Rimvydo Petrausko tyrimai, galėjo nemaža dalimi remtis jau anksčiau Lietuvoje susiklosčiusia diduomenės ir valdovo santykių tradicija. Vytautui teko pripažinti ligi jo buvusią valdžios sanklodą: jo politiniai talkininkai buvo ne naujai iškelti bajorai, bet įtakingų lietuvių didikų palikuonys, paveldėję krašte tam tikrą politinę įtaką[101]. Rusų istoriko Matvejaus Liubavskio pastebėjimu, lietuvių didikų padėtis visuomenėje buvusi artima kunigaikščių padėčiai: didysis kunigaikštis rėmęsis didikais būtent todėl, kad jie buvę stiprūs ir įtakingi – seni ir pripažinti visuomenės vadai ir vadovai[102]. Iki krikšto turėtąjį Lietuvos didikų viešąjį vaidmenį galėjo lemti ir dalies jų kilmė iš senųjų žemių kunigaikščių[103] bei buvęs giminystės

[99] *Kodex dyplomatyczny Litwy. Wydany z rękopisów w Archiwum Tajnem w Królewcu zachowanych*, przez Edwarda Raczyńskiego, Wrocław, 1845, p. 254; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, atsak. redaktorius Konstantinas Jablonskis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, t. I, 1955, p. 82–83.

[100] Egidijus Banionis, „Lietuvos bajorai 1413 m. Horodlėje“, in: *Žalgirio laikų Lietuva ir jos kaimynai*, Vilnius: Academia, 1993 p. 191–192.; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko litewskich*, t. II, d. I, p. 80–81.

[101] Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a. Sudėtis – struktūra – valdžia*, Vilnius: Aidai, 2003, p. 96–97.

[102] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, Moskva: Universitetskaja tipografija, 1901, p. 37.

[103] Karol Fryderyk Eichhorn, *Stosunek Xiążęcego Domu Radziwiłłów do Domów Xiążęcych w Niemczech, uważany ze stanowiska historycznego i pod względem praw niemieckich politycznych i xiążęcych*, Warszawa: w Księgarni Aug. Emm. Glücksberga, 1843, p. 8-10, 80.

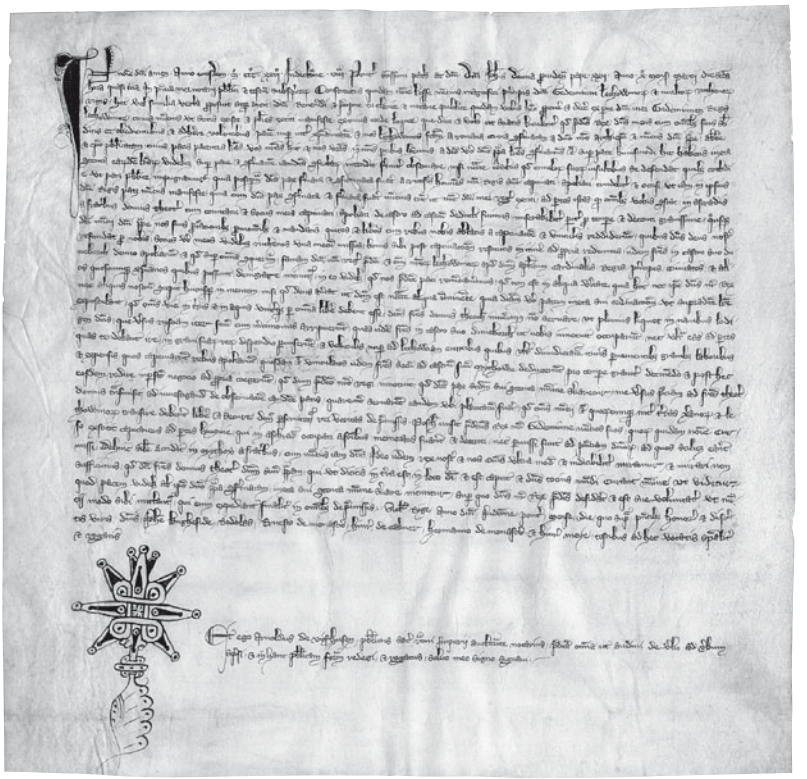

Gedimino pasiuntinio Lesės skundas dėl Vokiečių Ordino skriaudų. 1326 m. kovo 2 d. Pergamentas. Saugomas Latvijos valstybiniame istorijos archyve Rygoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

ryšys su valdžiusia Gediminaičių dinastija. Tokias prielaidas kėlė patys LDK istorikai[104]. Kita vertus, Lietuvoje, kaip ir kitose baltų

[104] Wojciech Wijuk Kojałowicz, *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compendium*, parengė Franciszek Piekosiński, Kraków: Drukarnia „Czas", 1897, p. 6–7, 132, 196; Albertus Wiiuk Koiałowicz, *Nomenclator Familiarum et Stemmatum Magni Ducatûs Lituaniae*, 1658, p. 79, 105 ir kiti. Už suteiktą galimybę pasinaudoti šio Krokuvoje, Čartoriskių bibliotekoje (1352 IV), saugomo rankraščio kopija dėkoju dr. Sigitui Narbutui.

žemėse, nuo seno būta tiek visuotinių, tiek kilmingųjų (*nobiles*) suvažiavimų, riterijos ir valdovo tarimosi tradicijos[105]. Petras Dusburgietis (Petrus Dusburg, Peter von Dusburg, XIII a. II p. – XIV a. I p.) *Prūsijos žemės kronikoje* mini, jog 1306-aisiais kryžiuočiai užpuolė tokį lietuvių suvažiavimą: *karalius turėjo aplink jį susirinkusius tarsi visus savo karalystės galinguosius į tam tikrą pasitarimą arba parlamentą – rex quasi omnes pociores regni sui habuit circa se congregatos in quondam tractatu, seu parlamento*[106]. Jau didžiojo kunigaikščio Gedimino, *Lietuvių ir daugelio Rutėnų karaliaus*, tekstuose minimi krašto kilmingieji, viešpaties valdiniai kaip pakankamai reikšmingi *karalystės* viešojo gyvenimo dalyviai. 1323-ųjų pavasarį popiežiui rašytame laiške Gediminas išsakė ne tik savo požiūrį į šventąjį tėvą ir jo Bažnyčią, bet ir nuostatas, kurias turėjo jo *karalystės visi kiti kunigaikščiai ir didikai – alii principes omnes et barones regni*[107]. Tų pačių metų spalį Vilniuje Gedimino ir Livonijos bei Estijos ponų, vyskupų, Rygos miestiečių sutartis skelbė, jog ji sudaryta ne tik su Lietuvos karaliumi, bet ir *su visais jam pavaldžiais žmonėmis*: *mit allen sinen luden, de unter eme beseten sint*[108]. 1326-ųjų kovą Rygon nuvykęs Gedimino pasiuntinys Lesė išdėstė ne tik *mūsų karaliaus*, bet ir krašto kilmingųjų, *mūsų visų*, požiūrį į Vokiečių Ordino veiksmus[109]. 1338-aisiais Gediminas sudarė sutartį su Kalavijuočių Ordino

[105] Konstantinas Avižonis, „Die Entwicklung des litauischen Adels im 14. Jahrhundert" (1932), in: Konstantinas Avižonis, *Rinktiniai raštai*, red. A. Avižonienė, t. III, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1982, p. 436–437, 504–506.

[106] Henryk Łowmiański, *Studja nad początkami..*, 1932, t. II, p. 192–193; Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, parengė Romas Batūra, Vilnius: Vaga, 1985, p. 251.

[107] *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans*, p. 54, 134.

[108] *Ibidem*, p. 72–73, 80–81.

[109] *Ibidem*, p. 230–231.

magistru pritariant *jo vaikams ir visiems jo bajorams – siner kindere unde alle siner boyarlen*[110].

Vis dėlto tik 1401 metų Vilniaus aktu lietuvių bajorų politinė galia įgijo apibrėžtą rašytinės teisės išraišką: pati bajorija, pasak lenkų istoriko Antonio Prochaskos, *iškilo kaip ypatingas politinis kūnas, įgavęs teisę kartu su savo kunigaikščiu rinkti Jogailos įpėdinį į lenkų sostą*. Su šiuo aktu gali būti siejamos ir pirmosios *parlamentarizmo užuomazgos Lietuvoje*[111]. Matvejus Liubavskis 1401-ųjų diduomenės ir bajorijos susirinkimą be didesnių išlygų vadino pirmuoju Lietuvos seimu, davusiu pradžią krašto parlamento institucijai[112]. Taip LDK tapo regima ne tik kaip Gediminaičių tėvonija, bet ir kaip bajorų bendruomenė. Į didžiojo kunigaikščio tarybą įeinančius šios bendruomenės narius, pabrėždami jų politinę įtaką, kryžiuočiai ir Vytautas jau vadino *viešpačiais – domines*.

[110] *Ibidem*, p. 260; Henryk Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983, p. 315–324.

[111] Antoni Prochaska, *Dzieje Witolda Wielkiego Księcia Litwy*, Kraków: Universitas, 2008, p. 379.

[112] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 29–31.

O dabar stabtelkime prie Kojalavičiaus minimo Horodlės dokumento. Kokius bajorijos ir valdovų santykius atveria, kokius LDK politinio kūno kontūrus brėžia 1413 metų spalio 2 dieną Vladislovo Jogailos, *Lenkijos karaliaus, aukščiausiojo Lietuvos kunigaikščio ir Rusijos viešpaties bei paveldėtojo*, ir Aleksandro Vytauto, *didžiojo Lietuvos kunigaikščio, taip pat Rusijos žemių viešpaties bei paveldėtojo*, išleista privilegija? Įsidėmėtina skelbiama jos davimo vieta: teisės aktas išleistas Horodlėje, Lietuvos miestelyje prie Bugo, vykusiame lietuvių ir lenkų bajorų bei jų valdovų suvažiavime – *parlamente arba visuotiniame susirinkime*: *in parlamento seu congregatione generali*. Liubavskio teigimu, tai buvęs antrasis Lietuvos seimas, kuriame dalyvavę ir Lenkijos atstovai[113]. Kaip ir 1387 metų Jogailos aktas šios privilegijos pasakojimas pabrėžia iki krikšto vergijoje buvusios tautos išlaisvinimo idėją. Jo įžangoje pakilia retorika ir sodriais vaizdais tapomas lietuvių tautos perėjimas iš vergijos į laisvės būklę. Jogaila su Vytautu atliekantys simbolinį lietuvių išlaisvinimo veiksmą: *laisves, lengvatas, malones, išimtis ir privilegijas Lietuvos žemių gyventojams* valdovai suteikia ir dovanoja – *nuo jų sprando nuimdami ir atrišdami vergovės jungą, kuriuo iki to laiko buvo sukaustyti ir surišti*: *iugum servitutis, quo hactenus fuerunt compediti et constricti, de cervice ipsorum deponentes et solventes*.

Horodlės privilegija darsyk patvirtina jau anksčiau Jogailos Vilniuje lietuvių katalikų bajorijai dovanotas asmeninio pobūdžio teises bei laisves ir pakartoja jų priedermes viešpatystei. Tačiau tuo šis aktas neapsiriboja: jis pirmąsyk apibrėžia ir įteisina politines Lietuvos bajorijos teises – galimybes dalyvauti valdant valstybę, rūpintis viešuoju gėriu. Lietuvos bajorai šiame akte pristatomi kaip atskiras, savo valią

[113] *Ibidem*, p. 31.

turintis politinis veikėjas. Apskritai, ši privilegija nusako dviejų pusių – Gediminaičių valdovų ir bajorijos – tarpusavio įsipareigojimus, įteisina politinės tautos ir valdovų sąjungą: visi, iš valdovų malonės *laisves ir privilegijas* gavę bajorai bei jų palikuonys dėl tikėjimo, garbės ir priesaikos niekada neturį apleisti karaliaus Vladislovo ir didžiojo kunigaikščio Vytauto, bei jų palikuonių – Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, bet privalą greta jų *stovėti su savo palankumu, patarimais ir pagalba visais laikais ir per amžius*[114].

Horodlės privilegija įsteigiamos aukščiausios Lietuvos valstybės pareigybės – Vilniaus, Trakų *ir kitų vietų* vaivados bei pilininkai – kaštelionai. Nurodžiusi, kad šias pareigybes gali užimti tik *katalikų tikėjimo išpažinėjai, šventosios Romos bažnyčios valdiniai*, ji įtvirtina ir išskirtinę aukščiausių pareigūnų teisę dalyvauti valdovo *taryboje [ad consilia nostra], kai vyksta svarstymai dėl viešojo gėrio*: *dum pro bono publico tractatus celebrantur*[115]. Taigi kaip ir 1401 metų Vilniaus akte bendrieji valstybės reikalai, viešasis arba bendrasis gėris (*bonum publicum, bonum commune*) skelbiami esą ne tik valdovo, bet ir įtakingiausių bajorų bendru rūpesčiu. Tačiau laisvė tartis dėl viešojo gėrio dabar ne tik deklaruojama, bet ir valdovų aktu įteisinama.

Taip pat skelbiama Lietuvos *baronų bei bajorų* teisė dalyvauti seimuose – *susirinkimuose ir parlamentuose*. Taigi respublikoniška laisvė dalyvauti tvarkant valstybės reikalus pripažįstama ne tik aukštas valstybės pareigas turintiems *baronams* arba didikams, bet ir į *parlamentus* kviečiamiems *bajorams*. Tiesa, šie *parlamentai* turį būti bendri su Lenkijos ponais bei bajorais ir vykti Liubilne, Parčevoje *arba kitose vietose*.

Horodlės aktas įtvirtina tęstinę, pastovią Lietuvos didžiojo kunigaikščio instituciją bei visiems laikams suteikia Lietuvos bajorijai dar

[114] *Zbiór praw litewskich*, p. 10–11, 15; *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791*, parengė Stanisław Kutrzeba i Władisław Semkowicz, Kraków, 1932, p. 63, 67.

[115] *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 66–67.

vieną svarbią politinę teisę – rinktis krašto viešpatį. Tiesa, ši teisė apribojama esmine išlyga: po Vytauto mirties Lietuvos *baronai ir bajorai* neturį išsirinkti didžiuoju kunigaikščiu nieko kito, o *tik tą, kurį Lenkijos karalius ir jo palikuonys, Lenkijos ir Lietuvos žemių prelatams bei baronams pritariant, išrinks ir pastatys.* Kita vertus, Lietuvos bajorijai ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui užtikrinama teisė dalyvauti Lenkijos karaliaus rinkimuose: Jogailai nepalikus įpėdinių, Lenkijos kilmingieji *panašiu būdu [...] negali sau karaliaus ir viešpaties išsirinkti be mūsų, būtent, didžiojo kunigaikščio Aleksandro ir šių Lietuvos žemių baronų bei bajorų, žinios ir patarimo*: *sine scitu et consilio nostro, videlicet Alexandri magni ducis baronumque et nobilium terrarum Littwaniae praedictarum*[116]. Pastebėtina, kad Lietuvos didysis kunigaikštis, ponai ir bajorai šiuo atveju nusakomi vienu bendru pirmojo asmens įvardžiu *mes* – kaip bendrą valią reiškianti viena politinė bendruomenė, viena tauta. Taigi Horodlės privilegija ne tik deklaruoja lietuvių bajorijos politinęs valią, bet ir pirmąsyk suteikia bajorijai apibrėžtas politines teises dalyvauti krašto valdyme: posėdžiauti seimuose, įgyti valstybės pareigybes, tartis su valdovu jo taryboje bei rinkti patį valdovą. Kartu su Lietuvos viešpatystės suverenumu bei politiniu atskirumu[117] Horodlėje tapo konstituciškai įtvirtintas ir pačios politinės bendruomenės atskirumas bei savarankiškumas. Viešpatystė tapo susieta su visuomene, su politine Kunigaikštystės bendrija.

1413 metų akto pasakojimas išryškina bajorijos valią kaip svarbų veiksnį politinius sprendimus priimant ir Lietuvos likimą lemiant. Itin stipriai pabrėžiama, jog krašto valdovai tiek anksčiau, tiek dabar veikiantys su bajorijos pritarimu. Jogaila šiuo aktu teigia, jog Lenkijos Karalystės karūną priėmęs ir Lietuvos žemes *savo Lenkijos*

[116] *Ibidem,* p. 68.

[117] Juliusz Bardach, „Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko–litewskiej", p. 603–605.

karalystei prisavinęs, įjungęs (inkorporavęs), sujungęs, įvedęs, prijungęs, konfederavęs – dėl krikščionių religijos išplėtimo ir mūsų Lietuvos žemių geros būklės bei naudos: *pro christianae religionis incremento et bono statu, et commodo terrarum nostrarum Lyttwaniae*. Tai jis padaręs – *su vieningu sutarimu mūsų bei kitų mūsų brolių ir visų šios Lietuvos žemės baronų, kilmingųjų, didikų ir bajorų valia, sutikimu ir pritarimu [voluntate, accedente et assensu]*. Ir dabar, siekdamas Lietuvos žemių naudos – norėdamas jas apginti nuo kryžiuočių ir kitų priešų, kurie ne tik Lietuvą, bet ir Lenkiją *stengiasi sunaikinti bei ketina sugriauti*, taip pat geisdamas šias Lietuvos žemes *vėl patikimai, saugiai ir geriausioje gynyboje pastatyti, bei jomis amžiams pasirūpinti*, Jogaila šia Horodlės privilegija jas *iš naujo įjungiąs – novo incorporamus* – į Lenkijos karalystę, lietuvių baronams ponams, kilmingiesiems ir bajorams pritariant[118]. Taigi Lietuvos ir Lenkijos sąjunga visų pirma motyvuojama valdovo rūpesčiu kraštu – Lietuvos žemių geros būklės, naudos bei saugumo siekiu ir aiškinama kaip valdovo ir bajorijos bendros valios išraiška. Valdovas savo sprendimus viešai grindžia bendra krašto gerove, pabrėždamas, kad dėl šių sprendimų jo valia ir bajorijos valia suderintos. Skelbdamasis krašto tėvoniu, teigdamas, kad *Lietuvos žemes visada su visa valdžia ir pakankama teise iš mūsų protėvių ir gimdytojų prigimtine tvarka bei teisėtu viešpatavimu iki šiol turėjęs ir turintis*, Jogaila sykiu pripažįsta, jog bajorijos *valia ir pritarimas* yra reikalinga jo politnių sprendimų sąlyga. Valdovas tvirtina esant savo valią turinčią Lietuvos tautą ir bendrą Lietuvos naudą, kurios siekti – jo pareiga.

Horodlės tekstas pateikia iki šiol neįmintų mįslių. Nėra aišku, apie kokį ankstesnį Lietuvos žemių inkorporavimą į Lenkijos Karalystę Jogaila šiame tekste kalba, ar tokio inkorporavimo iš viso būta. Vis dėlto palyginę Horodlės privilegiją su išlikusiu 1385 metų

[118] *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 63–64.

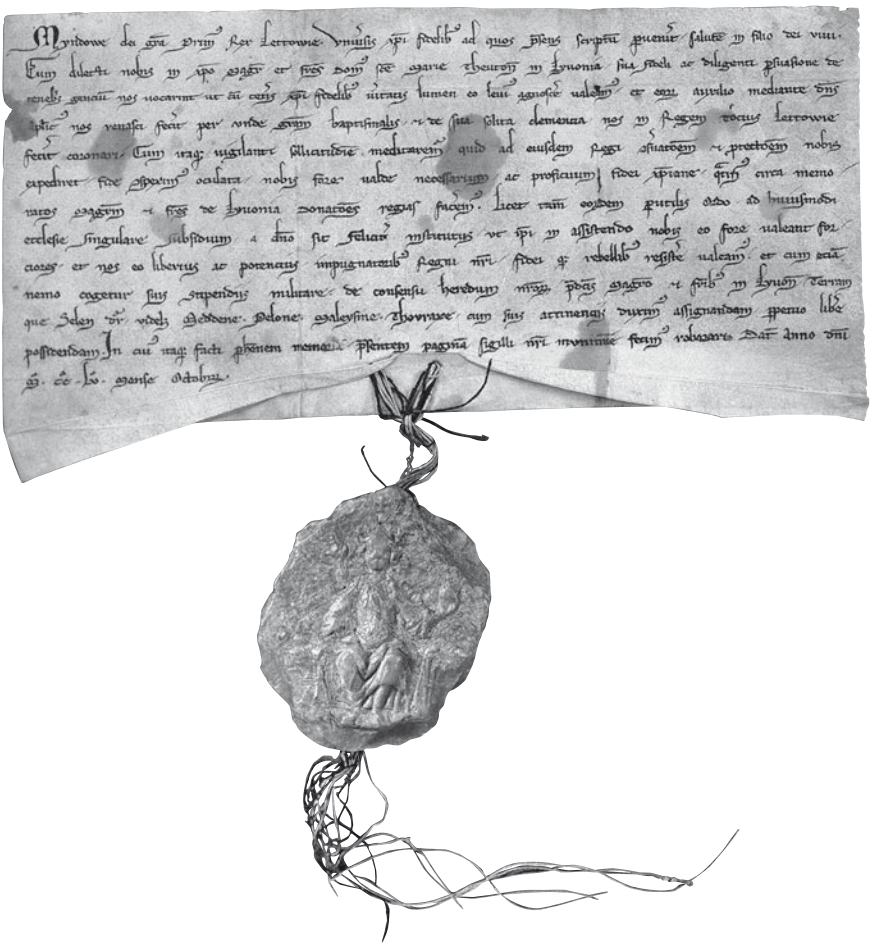

Lietuvos karaliaus Mindaugo aktas, kuriuo Livonijos Ordinui dovanojama Sėlos žemė. 1255 m. spalis. Pergamentas. Saugomas Prūsijos kultūros paveldo slaptajame valstybės archyve Berlyne. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose.* 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

rugpjūčio 14 dieną Krėvoje surašytu dokumentu – Jogailos priešvedybiniu įsipareigojimu, tam tikra derybų dėl santuokos *atmintine*[119], pamatysime gana ryškias Lietuvos politinio žodyno ir gyvenimo permainas. Krėvos aktu *Jogaila, dievo valia didysis Lietuvių kunigaikštis ir Rusijos viešpats bei prigimtinis paveldėtojas*, mainais už Vengrijos karalienės Elžbietos įsipareigojimą jį *įsūnyti*, *priimti į sūnus* (*suscipiat [...] in filiu(m)*), už jam *atiduodamą [...] Garsiausiąją valdovę Jadvygą, Lenkijos Karalienę*, taigi – už Gediminaičių dinastijai suteikiamą galimybę įgyti Lenkijos Karalystę, *pažada savo Lietuvos ir Rusijos Žemes prie Lenkijos Karalystės Karūnos visiems laikams prišlieti: p(ro)mitt(i)t T(er)ras suas litVanie et Rusie Corone Regni Polo(ni)e p(er)petuo aplicare*. Šį aktą Jogaila tvirtinąs ir skelbiąs kartu su savo broliais, lietuvių kunigaikščiais Skirgaila, Kaributu, Vytautu, Lengveniu, bei kitų savo brolių vardu[120]. Nei apie Lietuvos naudą, saugumą, jos būklės pagerinimą, nei apie Lietuvos didikų ir bajorų pritarimą, skirtingai nei Horodlės privilegijoje, Krėvos akte taip pabrėžtinai nekalbama. Regis, XIV amžiaus pabaigoje Jogaila dar veikė vien kaip tėvonis – Lietuvos ir Rusijos žemių paveldėtojas ir viešpats, tik asmenine valia lemiantis savo valdų, *žemių*, likimą. Tuo metu didžiojo kunigaikščio valia buvo paremta tik kitų galimų paveldėtojų – jo brolių ir pusbrolių valia bei sutikimu[121]. Jogailos politinė laikysena iš esmės sutapo su karaliaus Mindaugo (apie 1200–1263) laikysena: 1255 ir 1257 metais duotais raštais Lietuvos valdovas

[119] Bronius Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, Vilnius: Mokslo ir Enciklopedijų leidykla, 1993 [pirmas leidimas – 1968], p. 34; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. I, 1998, p. 195; Jūratė Kiaupienė, „1385 metai, Krėva: pasiklydę tarp tikrovės ir mito“ bei S. C. Rowell, „Krėvos aktas: diplomatijos ir diplomatikos apžvalga“, in: *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, sudarė Jūratė Kiaupienė, Vilnius: Žara, 2002, p. 68, 72.

[120] „1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos akto originalas“, in: *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, p. 17–20.

[121] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 11–15.

Krėvos aktas. 1385 m. rugpjūčio 14 d. Pergamentas. Saugomas Krokuvos katedros kapitulos archyve ir bibliotekoje. *Lietuva senuosiuose šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

suteikė Livonijos Ordinui Sėlos žemę ir dalį Žemaitijos vien *su savo paveldėtojų pritarimu*[122].

Lietuvių politinės bendruomenės, viešai reiškiamos jos valios, kitaip nei tų laikų Lenkijoje, pirmuosiuose Jogailos tekstuose dar nematyti. Tiesa, lenkų istorikas Henrykas Łowmiańskis buvo įsitikinęs, jog sudarant Krėvos aktą 1385-aisiais ir vėliau priimant spren-

[122] *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė Darius Antanavičius, Darius Baronas ir kiti, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 80–81.

dimus dėl tautos krikšto bei sąjungos su Lenkija šaukti visuotiniai lietuvių bajorijos suvažiavimai. Tokiai nuomonei yra pritarę ir lenkų autoriai Jerzy's Ochmańskis bei Andrzejus Rachuba[123]. Iš tiesų, XVI amžiaus pradžioje sudarytas metraščių sąvadas – *Lietuvos ir Žemaitijos Didžiosios Kunigaikštystės metraštis* – teigia, kad lenkų pasiuntinių paprašytas priimti krikštą ir tapti *visos Lenkų žemės karaliumi*, *didysis kunigaikštis Jogaila surengė sau tarybą su savo motina didžiąja kunigaikštiene Julijona ir su savo broliais, ir su visais Lietuvos žemės kunigaikščiais ir bajorais*: *so vsimi knjazi i bojary Litovskoje zemli*[124]. Tačiau išlikę XIV amžiaus pabaigos šaltiniai nei tokio Jogailos sušaukto visų lietuvių kunigaikščių ir bajorų suvažiavimo, nei aktyvesnio bajorijos dalyvavimo Jogailos derybose dėl Lenkijos sosto nemini[125]. 1385-ųjų sausį Jogailos Krokuvon siųstoje derybų delegacijoje nebuvo nė vieno bajoro, tačiau krašto viešpačiui ir miestiečiams šioje delegacijoje atstovavo Vilniaus seniūnas, iš Rygos kilęs pirklys Hanulas. Jei ir būta didesnio bajorijos vaidmens, jis to meto Lietuvos raštuose liko iškalbingai nutylėtas. Krėvos dokumente pati Jogailos tėvonija dar vadinama ne Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, bet tik *Lietuvos ir Rusijos Žemėmis*. Beje, toks krašto nusakymas vyrauja ir Horodlės privilegijoje. Tad Krėvos aktas išties gali būti interpretuojamas kaip *vienintelės ankstyvosios Lietuvos valstybės institucijos – jos didžiojo kunigaikščio susitarimas su virstančios luomine Lenkijos valstybės regentų institucija*[126]. Nėra abejonių, kad Lenkijos

[123] Henryk Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, p. 355–356, 367–379, 386–389; Jerzy Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982, p. 74–75; Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002, p. 16–17.

[124] *Polnoje Sobranije Russkich Letopisej*, t. 35, *Letopisi Belorussko–Litovskije*, Moskva: Nauka, 1980, p. 135.

[125] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. I, 1998, p. 221–222.

[126] Edvardas Gudavičius, – – – –[be pavadinimo], Vilnius: Aidai, 2002, p. 69.

bajorija tuomet suvokė save kaip tautą, savo kraštą – kaip valstybę, savo valdovą – kaip valstybės interesų reiškėją, o ne jos savininką: būtent įtakingiausi lenkų bajorai, 1385–ųjų vasarą suvažiavę Krokuvon, bendru sutarimu nusprendė patikėti Jogailai Karalystės karūną, o 1386-ųjų vasario 2-ąją Liubline jį išsirinko savo karaliumi. Lietuvių bajorijos politinę savimonę aiškiau išreiškiančių viešų elgsenų, jas aprašančių tekstų tuo laiku dar neturime. Išties pagrįsta būtų teigti, kad Lietuvos valstybę Krėvos akto metu įkūnijo tik valdovas bei aukščiausias Gediminaičių dinastijos ratas[127]. Atrodo, šiuo atveju susidūrė Lietuvoje vyravusi patrimoninė teisė su Lenkijoje jau viešpatavusia viešąja teise. Jogailos su Gediminaičiais duotame Krėvos dokumente vartojamas ne viešosios teisės, bet kraštą paveldėjusios šeimos privatus žodynas[128]: Vengrijos karalienė Elžbieta dukters vyrą Jogailą įsūnijanti, o šis sujungiąs į vieną bendrą šeimos nuosavybę žmonos atneštą kraitį – Lenkiją – ir savo tėvoniją Lietuvą.

Vis dėlto lenkų istorikų pastangos šią svarią dinastinę patrimoninę Krėvos akto interpretaciją tiesiogiai susieti su Lietuvos inkorporavimo į Karalystę doktrina bei mėginimai aiškinti, kad patrimonine valstybės samprata remdamasis Jogaila įjungęs tėvoninę Lietuvą į Lenkiją[129] pernelyg supaprastina sudėtingą ir daugiareikšmį Krėvos tekstą. Kodėl, suvokdamas Lietuvą kaip iš tėvų paveldėtą tėvoniją, o Lenkiją – kaip šeimon atneštą žmonos Jadvygos kraitį, Jogaila būtent tėvų palikimą turėjęs inkorporuoti į kraitį? Ar patrimonine valstybės kaip tėvonijos samprata negalėjo jau Krėvos metu būti grindžiama vėliau lietuvių didikų dėstyta doktrina, kad Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė esanti *Tėvoninė Jo Didenybės karaliaus [Žygimanto Augusto]*

[127] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, t. I, Vilnius: Rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 164.

[128] Juliusz Bardach, „Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko–litewskiej", p. 596–598.

[129] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. I, 1998, p. 250.

viešpatystė, o lenkų [viešpatystė] – įgytoji[130]? Pirmasis Krėvos dokumento skelbėjas ir aiškintojas Adomas Naruševičius[131] 1786 metais išleistame *Lenkų tautos istorijos* septintajame tome atkreipė dėmesį į tekste pavartotą *Lietuvos Karalystės* sąvoką. Išties Krėvos aktu *didysis kunigaikštis Jogaila pažada paskirti ir atverti visus savo turtus, kad padengtų abiejų Karalysčių – tiek Lenkijos, tiek ir Lietuvos – nuostolius*: *def(e)c(t)uum Regnor(um) Vt(r)or(um)q(ue) tam Polo(ni)e qua(m) Eciam litVanie*[132]. Pasak Naruševičiaus, tokį Krėvos akte esantį Jogailos įsipareigojimą, greta visų kitų, išsakęs Vengrijos karalienei Elžbietai į Budą nuvykęs jo pasiuntinys, Podolės kunigaikštis, Gedimino vaikaitis, Borisas (Borys) Karijotaitis (m. 1386/88)[133]. Taigi Krėvos dokumentu lietuvių viešpats duoda pažadą rūpintis ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos Karalyste: brėžia būsimos savo viešpatystės kaip dviejų karalysčių sąjungos perspektyvą. Naruševičius publikuojamo Krėvos teksto paraštėje taip pat svarsto, kad tokia Jogailos nuostata galėjusi remtis Lietuvos politinio gyvenimo tradicija: *Atrodo, kad Jogaila, o ir jo tėvas Algirdas, jau mąstė apie karalystės titulus, o gal jiems tai popiežius žadėjo, kaip anksčiau Kęstučiui Livonijos Kryžiuočiai, kurie Kęstutį su Algirdu vadino karaliais, kryžiuočiai ir Jogailą vadino karaliumi*. Įsidėmėtina, jog būtent autentišką Krėvos dokumentą

[130] *XVI amžiaus Lietuvos ir Lenkijos politinės kultūros šaltiniai (1562 metų tekstai)*, parengė Jūratė Kiaupienė, Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 73–74.

[131] Jūratė Kiaupienė, „1385 metai, Krėva: pasiklydę tarp tikrovės ir mito“, p. 46–47.

[132] [Adam Naruszewicz], *Historya Narodu Polskiego od Początku Chrześciaństwa*, t. VII, *Panowanie Węgrow*, w Warszawie: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey uprzywileiowaney Gröllowskiey, 1786, p. 281; „1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos akto originalas“ bei „1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos akto vertimas į lietuvių kalbą“, vertė Eugenija Ulčinaitė, in: *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*, 2002, p. 19, 22. Cituojamas patikslintas E. Ulčinaitės vertimas: mat nurodytame leidinyje lotyniškas žodis *regnum* nepagrįstai verčiamas lietuvišku žodžiu *valstybė*.

[133] Jan Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań – Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999, p. 175–177.

pasitelkęs Naruševičius jau XVIII šimtmetyje atmetė Jano Długoszo (Joannes Longinus, 1415–1480) ilgiems amžiams lenkų istoriografijoje įtvirtintą 1385 metų įvykių kaip Lietuvos inkorporavimo į Lenkijos Karalystę aiškinimą[134]. Įvairių interpretacijų sulaukusį Krėvos akto žodį *applicare* (prišlieti), matyt, Jogailos teiginiu apie būsimas *abi Karalystes* remdamasis, Naruševičius vertė lenkišku žodžiu *złączyć* (sujungti, suvienyti). Taigi – ne *prijungti*, bet *sujungti*: *Nakoniec zaś [Jageło] zaręcza, że księstwo swoie Litewskie i kraie Ruskie na wieczne czasy z koroną Polską złączy* [*Ir pagaliau [Jogaila] laiduoja, kad savo Lietuvos kunigaikštystę ir Rusų kraštus amžiniems laikams su Lenkijos karūna sujungs*][135]. Taip Naruševičiaus išryškintas, tačiau lietuviškame vertime nunykęs, Lietuvos valdovo įsipareigojimas ateityje rūpintis abiem – tiek lenkų, tiek lietuvių – karalystėmis atveria dar vieną Krėvos akto reikšmių sluoksnį. Prišliedamas Lietuvą prie Lenkijos – vedybomis įgyto kraičio – Jogaila neneigė savo tėvoninės viešpatystės savarankiškumo, jos „karališkumo“. Regis, lietuvio valdovo santykis ne tik su Lenkija, bet ir su Lietuva jau tuomet buvo pažymėtas, tiesa – dar blyškiu, Karalystės Karūnos, *Coronae Regni*, politinės doktrinos atspindžiu. Ši doktrina skyrė laikiną karaliaus asmenį nuo amžinos Karalystės ir jos Karūnos, teigė valdovo priedermę rūpintis Karalystės gerove.

Grįžkime prie Horodlės privilegijos. Taigi ji liudija vykstantį Lietuvos valstybinio gyvenimo lūžį – viešojon erdvėn iškylančią Lietu-

[134] Janas Długoszas apie Jogailos įsipareigojimus, duotus 1385 metais: *Offert singulas terras suas naturales Lithuaniae et Samagittiae, sed et nonnullas Russiae armis quaesitas, Regno Poloniae perpetua et irrevocabili unione et invisceratione incorporaturum*. [*Pažada atskiras savo prigimtines Lietuvos ir Žemaitijos žemes, taip pat kai kurias ginklu įgytas Rusijos žemes amžina ir neatšaukiama unija bei įkūnijimu į Lenkijos Karalystę įjungti, inkorporuoti*], in: Joannes Długosz, *Opera omnia*, t. XIII, *Historiae Polonicae libri XII*, parengė Alexander Przezdziecki, Cracoviae: „Czas“, t. III, kn. IX–X, p. 451.

[135] [Adam Naruszewicz], *Historya Narodu Polskiego*, t. VII, p. 282.

vos politinę tautą. Perkeldamas XV amžiaus pradžios krašto realijas į Lietuvos krikšto laikus Horodlės aktas, atrodo, „perrašo“ ir Krėvos dokumentą: Jogailos teigimu, jau tuomet Lietuvos žemes jis jungęs prie Lenkijos su bajorų ir didikų valia bei daręs tai Lietuvos naudos siekdamas. Horodlės aktas teigia Lietuvos politinę tautą egzistavus dar iki krikšto – Krėvos sutarties laikais ir aiškina Lietuvos ir Lenkijos susijungimą ne kaip vienasmenį Lietuvos valdovo įsipareigojimą, bet kaip lietuvių politinės bendruomenės ir valdovo bendros valios nulemtą veiksmą. Įsidėmėtina: pats Horodlės akto tekstas skelbia dvi iš esmės skirtingas lietuvių laisvės sampratas. Teigiama, jog lietuviai iki krikšto nešę *vergijos jungą*, ir sykiu tvirtinama, kad dar prieš krikštą Lietuvos didikai ir bajorai laisvai reiškę savo politinę valią.

Vidinė teksto įtampa kyla ir iš dvilypės jo paskirties: teises bei laisves lietuvių bajorijai teikianti Horodlės privilegija sykiu yra ir dviejų politinių tautų sutartis – Lietuvos ir Lenkijos unija. Šiuo aktu steigiama tiek Lietuvos politinė bendrija, tiek jungtinė lietuvių ir lenkų kilmingųjų bendruomenė – bendras piliečių susivienijimas, bendra respublika. Dviejų politinių bendruomenių sąjunga pagrindžiama Vytauto parinktų 47 lietuvių bajorų giminių adopcija – „įsūnijimu“: šių giminių atstovams lenkų bajorai suteikia savo skydus ir herbus. 1387 metų Jogailos privilegija asmenines teisės teikė *visiems ir kiekvienam Lietuviui kariui arba bajorui*, priėmusiam katalikų tikėjimą. Horodlės akte pažymima, jog juo duodamomis laisvėmis bei malonėmis *tik tie Lietuvos žemių baronai ir bajorai turi naudotis ir jomis džiaugtis, kuriems yra duoti Lenkijos karalystės kilmingųjų herbai ir kurie yra krikščionių tikėjimo ir Romos Bažnyčios valdiniai, o ne atskalūnai ar netikintys*[136]. Taigi Horodlėje politines laisves įgyja ir į politinę tautą sutelkiama tik lenkų herbais išaukštinta, katalikų tikėjimą išpažįstanti Lietuvos bajorijos dalis.

[136] *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 68.

Verti dėmesio ir du Horodlės privilegiją lydintys, tą pačią dieną sudaryti dokumentai – atskiri Lenkijos ir Lietuvos bajorijos aktai. Ypatingai pakilus Lenkijos Karalystės bajorų raštas. Juo lenkų kilmingieji skelbia, jog dovanodami savo herbus priimą lietuvių bajorus į bendrų teisių ir laisvių, *tikros meilės* ir *broliškos sąjungos* siejamą vieną bendruomenę: *Te jungia juos su mumis meilė, te tampa lygūs tie, kuriuos susiejo religijos išpažinimas, teisių ir malonių tapatumas – U[nia]t eos nobis caritas, pares efficiat, quos religionis cultus, iurium et gratiarum idemptitas sociavit*. Su šv. Pauliaus evangelišku ir Ciceronui būdingu respublikonišku įkvėpimu šiame akte kalbama apie meilę ir žmonių solidarumą kaip politinės bendrijos pamatą: *Kaip žinoma, niekas nepasiekia išganymo naudos, jei nesiremia meilės paslaptimi. Mat meilė neklysta, bet, švytėdama tikru gerumu, sutaiko nesutariančius, suvienija susipykusius, išveja neapykantą, naikina nuoskaudas ir visiems teikia taikos dovaną [...] Iš jos kyla įstatymai, ja remiantis valdomos karalystės, tvarkomi miestai, o Respublikos luomus ji veda į kilnų tikslą [per hanc leges conduntur, regna reguntur, urbes ordinantur et status Reipublicae optimo fine perficitur]; ji nuostabiausiai išpuošta visomis dorybėmis, jei kas ją paniekins, neteks visos gerovės*[137].

Gerokai santūresnis Horodlėje surašytas Lietuvos bajorų aktas. Dėkodama Jogailai, Vytautui ir Lenkijos kilmingiesiems už iškėlimą į *aukštesnę padėtį*, už valdovų pažadą rūpintis jos *gėriu, nauda ir būklės gerove*, siekdama, *kad visada tarp mūsų išliktų minčių tapatumas ir vieninga sielų valia [ut semper unanimis idemptitas inter nos remaneat et voluntas animorum]*, lietuvių diduomenė *visų Lietuvos žemių kilmingųjų, bajorų, baronų ir gyventojų vardu* pasižada *niekada neapleisti* Lenkijos karalystės, lenkų diduomenės, karaliaus Vladislovo, didžiojo kunigaikščio Vytauto bei jų įpėdinių. Įsidėmėtina, kad lietuvių raštas aiškina lenkų herbų *paėmimą* ne kaip naujo, iki tol nebuvusio kilmin-

[137] *Ibidem*, p. 53

gumo įgijimą, bet vien kaip nuo seno turėto kilmingumo pripažinimą ženklais, kurie *dėl skirtingo papročio* Lietuvoje *nebuvo įprasti*[138]. Taip pat vertas dėmesio faktas: į Horodlės seimą suvažiavusi Lietuvos bajorija duotu aktu atstovauja ne tik visiems krašto kilmingiesiems, bet ir *visiems gyventojams*.

Horodlės tekstų skelbiama naujo pobūdžio valdovo ir tautos, valdovo ir valstybės santykių samprata, krašto gyventojų suverenumo idėja, vartojamos politinės sąvokos skatina apžvelgti kiek platesnį šių aktų intelektualinį bei politinį kontekstą. Kokiomis politinėmis idėjomis pagrįstas aktų pasakojimas? Ant kokio idėjinio pamato iškyla Kunigaikštystės bendruomenė? Iš kur radosi Jogailos ir Vytauto – Lietuvos ir jos gyventojų gerove, viešuoju gėriu besirūpinančių bei valdinių valią gerbiančių viešpačių vaizdiniai? Kas buvo šių aktų autoriai? Kodėl jų tekstuose tiek idėjinių įtampų? Taigi turime gręžtis į to meto Lenkijos ir Lietuvos intelektualus, supusius Jogailą ir Vytautą, dirbusius jų kanceliarijose. Horodlės privilegijoje pažymėta, jog tekstas rašytas Stanisławo Ciołeko (1382–1437), karaliaus sekretoriaus, ranka. Jam linkstama priskirti ne tik privilegijos teksto autorystę, bet ir abiejų bajorų aktų redakciją[139]. Tai žinomas, Prahos universitete išsilavinimą įgijęs, daug metų Jogailai tarnavęs, bet ir Vytauto remtas intelektualas. Vis dėlto sunku įsivaizduoti, kad šių dokumentų projektų nebūtų peržiūrėję Vytauto kanceliarijos žmonės. Greičiausiai Horodlės tekstas bus buvęs abiejų valdovų kanceliarijų bendras darbas[140]. Gana skirtingi lietuvių ir lenkų bajorų aktai taip pat liudytų ne vieno asmens autorystę. Lietuvos didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje greta kitų rašto žmonių tuo metu dirbo ir kunigaikščio tarybai pri-

[138] *Akta Unji Polski z Litwą*, p. 57–59.

[139] Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2004, p. 162.

[140] Aleksander Wojciech Mikołajczak, *Łacina w kulturze polskiej*, Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998, p. 105.

klausę, iš Lenkijos kilę intelektualai diplomatai Mikalojus Cebulka (Mikołaj Cebulka, Cybulka m. 1456), Mikalojus Sapienskis (Mikołaj Sapieński, m. apie 1432), Mikalojus Maldžikas (Mikołaj Małdrzyk, m. apie 1436)[141]. Horodlės suvažiavime kartu su Vytauto palyda dalyvavo Vilniaus vyskupas Mikalojus (Mikołaj z Gorzkowa, m. 1414) – vienas pirmųjų Krokuvos universiteto teisės profesorių, 1402–1403 metais buvęs trečiuoju šio universiteto rektoriumi[142].

Nėra abejonės, kad abiejų Gediminaičių intelektualinė aplinka kaip politinių įdėjų šaltiniu rėmėsi Jogailos atgaivintu, ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos reikmėms skirtu Krokuvos universitetu. 1400 metų liepos 26 dieną karaliaus išleistas universiteto atkūrimo aktas pabrėžė misijinį šios aukštosiosios mokyklos pobūdį. Lietuvos apšvieta minima tarp pagrindinių jos tikslų: *ut hos terrarum nostrarum Lythuaniae indigenas et subditos [...] in lucis filios convertamus – kad šiuos mūsų Lietuvos žemių gyventojus ir valdinius [...] paverstume šviesos sūnumis*[143]. Krokuvos universiteto „lietuviškumą“ simboliškai žymėjo tiek jo antspaude greta karaliaus ir Lenkijos Karalystės herbų buvusi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vytis, tiek antruoju rektoriumi 1401 metais išrinktas Gediminaitis – Kęstučio vaikaitis, Butauto sūnus Jonas Vaidutis (Jan Wajdut, apie 1365–1402). To meto Europą stebinęs „paskutinio pagonio“ Jogailos iškėlimas į krikščioniškos Lenkijos sostą, prie Karalystės *prišlietos* Lietuvos ir Rusijos žemės, į kurias, Romos popiežių bulėmis ir imperatorių privilegijomis remdamasis, toliau kėsinosi Kryžiuočių Ordinas, skatino savo valstybei tarnavusius Krokuvos universiteto profesorius dėmesingai svarstyti karaliaus ir karalystės, valdžios ir visuomenės santykių, tautos laisvės ir teisių klausimus.

[141] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 597–599.

[142] Marceli Antoniewicz, „O pochodzeniu i rodzinie biskupa wileńskiego Mikołaja zwanego Gorzkowskim“, in: *Zeszyty Historyczne, Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie*, 1994, sąs. II, p. 137–152.

[143] Jan Fijałek, „Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu“, in: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków, 1914, p. 124.

Pirmasis atnaujinto universiteto rektorius, karalienės Jadvygos nuodėmklausys Stanisławas iš Skarbimiežo (Stanisław ze Skarbimierza, Stanislaus Skarbirzski, apie 1365–1431), beje, 1401-aisiais sakyta kalba išgyręs savo įpėdinį Joną Vaidutį[144], telkėsi Platoną, Aristotelį, Ciceroną, Seneką (4 pr. Kr.–65 po Kr.), šv. Aurelijų Augustiną (354–430), šv. Tomą Akvinietį (1225–1274) ir jais remdamasis viešuose pamoksluose griežtai skyrė bendrajam gėriui ir teisingumui tarnaujantį, valdinių teises gerbiantį karalių nuo teisingumą paminančio tirono. Citavo šv. Augustino žodžius: *rex cum est iniustus, tyrannus est – neteisingas karalius yra tironas*. Aiškino: *respublika, karalystė, piliečių susivienijimas arba bendruomenė* (*res publica, regnum, civitas vel communitas*), kad pasiektų gerovės, privalo remtis teisingumu (*iustitia*), piliečių santarve, grįsta sielų vieningumu (*concordia unanimitatem continens*), pasitikėjimu (*fidelitas*), patarėjų išmintimi ir visus jungiančiu bendru tikslu. Valdovui, kad nevirstų tironu, būtina Saliamono išmintis ir protingi patarėjai. Tiek valdovas, tiek kiekvienas gyventojas privaląs tarnauti respublikai ir viešajam gėriui. Remdamasis Ciceronu (*De officiis*, I, 17, 57)[145], Stanisławas iš Skarbimiežo teigė, jog nesą *nė vieno svarbesnio ir brangesnio ryšio už tą, kuris jungia kievieną mūsų su respublika*, jog visa, kas žmogui brangu, – jo tėvus, vaikus, artimuosius – *apima viena tėvynė*. Todėl aukotis *respublikai, bendrajam gėriui arba tėvynei* (*pro re publica, bono communi vel patriae)* – žmogaus ir kataliko pareiga. Kiekvienas turįs būti pasirengęs su džiaugsmu už tėvynę numirti: žmogui labiau dera bijoti ne kūno žūties, bet gėdingos *pilietinės mirties*. Riteriui *geriau narsiai žūti kare nei matyti savo tautos*

[144] Jan Tęgowski, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, p. 206; „Stanisława ze Skalbmierza trzy mowy rękopiśmienne", parengė Ryszard Tatarzyński, in: *Przegląd Tomistyczny*, Warszawa: Instytut Tomistyczny Ojców Dominikanów, 1997, t. 6–7, p. 351–361.

[145] M. Tulliis Ciceronis *De officiis libri tres*, recognovit C. F. W. Müller, Lipsiae: in Aedibus B. G. Teubneri, MCMXV.

ir savųjų nelaimes. Tačiau didžiausia grėsmė respublikai kylanti ne iš išorės priešų, bet iš valdovo ir valdinių privačių interesų. O jos galia remiasi ne kariuomenės gausa, bet įstatymais ir išmintimi. Atkartodamas Ciceroną (*De officiis*, I, 22, 75–76), Stanisławas teigė, jog Solono ir Likurgo duoti įstatymai bei patarimai Atėnams ir Spartai buvę daug svarbesni už karo pergales. Dieviška esanti toji respublika, kurioje *valdovas yra tiesa, įstatymas yra meilė, gyvenimo būdas – teisingumas ir lygybė prieš įstatymą*: *dux est veritas, lex est caritas, modus iustitia et aequitas*. Atsiliepdamas į to meto ginčus dėl nekrikščionių politinių teisių, pamoksle *Apie teisingus karus* (*De bellis iustis*, 1414) Stanisławas iš Skarbimiežo, pasirėmęs popiežiumi Inocentu IV (g. apie 1195, 1243–1254), teigė, jog pagonys, *netikintieji* kaip *racionalūs kūriniai*, *teisėtai ir be nuodėmės gali turėti viešpatystes, nuosavybę ir valdžią*. Mat *prigimtinė teisė yra visiems bendra*: *ius naturale idem est apud omnes*. Tiek krikščionis, tiek pagonis – *kiekvienas žmogus yra vertingiausias iš pasaulio kūrinių*: *omnis enim homo est dignissima creaturarum mundi*. Visus žmones jungiančios tos pačios dorybės – *teisingumas ir didžiadvasiškumas yra pagrindinės bendros tikinčiųjų ir netikinčiųjų dorybės*: *iusticia et magnanimitas sint virtutes cardinales communes fidelibus et infidelibus*. Todėl gindami *savo žemes arba tėvynę* pagonys su krikščionimis *kariauja teisingai*. O *popiežiui ir tikintiesiems neleistina atiminėti iš netikinčiųjų jų viešpatyščių ir valdžios*[146].

Nekrikščionių teises į valstybę ir savarankišką valdžią gynė ir kitas, 1414–1415 metais mokyklai vadovavęs, Krokuvos universiteto rektorius – Jogailos diplomatas Pawełas Włodkowicas (Paulus Vladimiri,

[146] Stanisław ze Skarbimierza, „Kazanie *De bellis iustis*“, in: Ludwik Ehrlich, *Polski wykład prawa wojny XV wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1955, p. 110–112, 130–136, 140–142; Stanisław ze Skarbimierza, „Mowa o powinności poszanowania wspólnego dobra“, in: *Antologia polskiej myśli politycznej okresu przedrozbiorowego*, parengė Witold Wojdyło ir Grzegorz Radomski, Toruń: Wydawnictwo Universytetu Mikołaja Kopernika, 2005, p. 10–17; Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii*.., p. 80–91.

apie 1370–1435). Kiek vėliau Konstancos bažnytiniame susirinkime išdėstytos jo idėjos liudija Horodlės seimo metu jau buvusį intelektualinį lauką. Pasak Włodkowico, *iš prigimties visi žmonės buvo laisvi*. Viešpatystės ir valdžia esą *sukurtos ne tik tikintiesiems, bet ir kiekvienai protingai būtybei*. Karalystės, valstybės būna teisingos ir neteisingos. *Teisinga valstybė, karalystė – regnum iustum* – yra kilusi *iš tų, kurie yra valdomi, sutarimo*: *per consensum eorum qui reguntur*. Taigi – iš visuomeninės sutarties. Tokiu būdu atsiradusios pagonių, *netikinčiųjų* valstybės taip pat yra teisėtos: jos grįstos *tautų teise – iure gencium*. Neteisingos valstybės gimstančios iš prievartos – *per violenciam*. Kryžiuočių Ordino valdžia Prūsijoje radosi be vietos žmonių sutikimo – iš prievartos ir tironijos. Net popiežius negalįs įteisinti Ordino valdžios užgrobtose žemėse. Todėl ši valdžia esanti neteisinga ir neteisėta. Valdiniai jai turį teisę priešintis. Karaliaus ir karalystės santykius Włodkowicas aiškino remdamasis Karalystės Karūnos – *Corona Regni* – doktrina. Laikino valdovo pareiga – gerbti ir ginti amžinos Karūnos teises, saugoti jos integralumą. Karalius nesąs karalystės savininkas, todėl turįs gerbti valdinių nuosavybę. *Rex non est dominus bonorum et iurium Regni sed administrator*: *Karalius yra ne Karalystės turto ir teisės viešpats, bet valdytojas*. Jogaila – tik *Karalystės naudotojas*: *superficiarius Regni*. Todėl valdovo veiksmai ir sutartys, sudarytos *nepaisant įstatymų, konstitucijų ar gerų papročių* (*contra legem, constituciones vel contra bonos mores*) ir pažeidžiančios *piliečių arba gyventojų sutarimą* (*consensus civium sive incolarum*), neturinčios galios. *Valstybės viešpats negali užleisti ar perduoti valstybės, piliečių bendruomenės, be tautos sutikimo*: *nec dominus civitatis potest ipsam civitatem alienare sine consensu populi*[147]. Tokiais teiginiais

[147] Paweł Włodkowic, „Traktat o władzy papieża i cesarza w stosunku do pogan", in: *Antologia polskiej myśli politycznej okresu przedrozbiorowego*, 2005, p. 23–24; Ludwik Ehrlich, *Paweł Włodkowic i Stanisław ze Skarbimierza*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954, p. 150–152; Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii*.., p. 92–100; *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, p. 167.

po Žalgirio mūšio buvo grindžiamos Lenkijos ir Lietuvos teisės į Kryžiuočių Ordinui Jogailos ir Vytauto anksčiau *užleistas* žemes.

Panašios pažiūros į valstybę, krašto gyventojų politines teises, į susitarimu grįstus valdovo ir tautos santykius dėstytos ir kitų profesorių rašytuose bei anoniminiuose XV amžiaus pradžios Krokuvos universiteto tekstuose, Aristotelio darbų komentaruose. Universiteto intelektualai išlikusiuose to meto kūriniuose vaizdavo Jogailą kaip idealų valdovą – išmintingą, teisingą, pamaldų, karalystei ir valdiniams gėrio siekiantį. Jis esąs *didysis kunigas* – *sacerdos magnus*, aukojantis save krašto gerovei. Gediminaičių ir Lietuvos herbas aiškintas kaip valdovo dorybių ženklas. Vytis, kalaviją iškėlęs raitelis, žymi karalių, palenkiantį protui geismus, besigrumiantį už valdinių gerovę. Riterio šarvai – tai *tikėjimo ginkluotė* (*fidei armatura*), liudijanti, jog Dievas skyręs karalių Jogailą krašto žmonių naudai[148].

Taigi Jogailos atnaujintas Krokuvos universitetas jau pačioje veiklos pradžioje formulavo bei kėlė Kunigaikštystės bendruomenės raidai itin svarbias, iš antikinio palikimo perimtas, valdovo tarnystės respublikai bei viešajam gėriui, žmogaus ištikimybės tėvynei, piliečio aukojimosi respublikai idėjas. Sykiu buvo pabrėžta ir nekrikščioniškos tautos teisė į viešpatystę, respubliką, į politinę laisvę. Lietuvių ir žemaičių tėvams ir protėviams priskirtos *pamatinės dorybės* – teisingumas ir didžiadvasiškumas. Taip pat išryškinta teisės, įstatymų bei žmonių lygybės prieš įstatymą svarba viešpatystę kuriant ir saugant. Iškelta krašto gyventojų – politinės bendruomenės – valios viršenybė prieš vienasmenę valdovo valią. Ne visos šios nuostatos Vytautos ir Jogailos Lietuvoje išsyk įgijo vienodą politinę galią, tačiau jau tuo metu krašto viešajam gyvenimui buvo praverta respublikoniškos politinės tradicijos retrospektyva, apmestos galimo respublikoniško raidos kelio gairės.

[148] Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii...*, p. 100–104, 126–131.

Kaip Krokuvos universitete brandintomis politinėmis idėjomis remtasi ginant Lietuvos interesus, liudija prieš pat Horodlės visuotinį suvažiavimą – nuo 1413 metų sausio iki birželio – vykę derybiniai ginčai dėl Žemaitijos ir Pamario. Romos ir Vokietijos karaliaus Zigmanto Liuksemburgiečio (Sigismund von Luxemburg, 1368–1437) paskirtam komisarui Benediktui iš Makros tarpininkaujant, Jogailos, Vytauto ir Kryžiuočių Ordino atstovai, susitikę Kaune, vėliau posėdžiaudami Vilniuje bei kituose miestuose, aiškinosi savo valstybių teises į žemaičių, prūsų ir mozūrų žemes. Sausio 17 dieną Kaune Vytauto sekretorius Mikalojus Cebulka, atstovaudamas Vytauto žmonai Onai, dukrai Sofijai ir žemaičių bajorams, *aukštu ir aiškiu balsu karštai ir garsiai skelbė* (*alta et intelligibili voce vivo reclamavit*), jog žemaičiai niekada nesutiksią su sutartimis, užleidusiomis Žemaitiją kryžiuočiams, nes jos pažeidusios Vytauto įpėdinių, didikų ir visų laisvų šios žemės žmonių teises. Pirma, žemaičiai, nors nekrikščionys, turėjo teisę į savo valstybę. Antra, Žemaitija buvo atiduota Ordinui be Vytauto dukters Sofijos ir žemaičių didikų sutikimo. Taigi Vytauto sekretorius Lietuvos reikalus gindamas bene pirmąsyk rėmėsi naujų laikų samprata, kad valdovo valdžia atsirandanti rinkimų keliu, piliečiams jai gera valia pritarus, kad ši valdžia yra apribota teisės. Todėl valdovas negalįs teisėtai atsisakyti valstybės dalies be paveldėtojų ir piliečių sutikimo[149]. Įsidėmėtina, jog Vytauto patikėtinio išsakytame viešame tekste sudera dvi skirtingos Žemaitijos sampratos: tai ir laisvų žmonių žemė, ir paveldima didžiojo kunigaikščio tėvonija. Kartu ginamos tiek laisvos, suverenios tautos, tiek laisvo, suverenaus valdovo idėjos. Jos abi išties gali būti nusakytos *laisvo laisvų žmonių, laisvos tautos viešpaties* vaizdiniu. Lietuvos ir Žemaitijos gyventojų politinio suverenumo nuostatą ginčuose su kryžiuočiais kėlė ne tik

[149] *Ibidem*, p. 193; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 372.

Vytauto sekretorius Cebulka. 1413 metų balandį tęstose derybose Jogailos ir Vytauto vyriausias patikėtinis Adrzejus Łaskarzycas (1362–1426) užginčijo popiežių bulėmis ir imperatorių privilegijomis grįstas kryžiuočių teises į lietuvių ir žemaičių žemes, aiškindmas, jog pasisavinti nekrikščionių valdas buvę neteisėta. Derybose Ordino pateikti kadaise Mindaugo duoti šių žemių dovanojimo dokumentai taip pat buvo atmesti kaip neturintys teisinės galios, kaip *niekiniai*, nes prie jų *nėra pridėtų minėtos Lietuvos karalystės vyresniųjų ir kitų aukštesnių asmenų, kuriems tai buvo svarbu, antspaudų* – taigi nėra buvę krašto gyventojų sutikimo. Niekinis esąs ir Vytauto įsipareigojimas palikti Žemaitiją kryžiuočiams: Salyne 1398-aisiais sudarytai sutarčiai nepritarę žemaičiai[150]. Taigi krašto gyventojų lietuvių ir žemaičių, laisvos bendruomenės, politinė valia kelta kaip svarus teisinis argumentas.

Dabar dar sykį stabtelkime prie Horodlės aktų. Akivaizdu: juose esantį idėjų ir vaizdinių rinkinį apibrėžė to meto Lenkijos ir Lietuvos intelektualų svarstymai apie valstybę, valdžią ir visuomenę. Nekrikščioniškos tautos politinių teisių pripažinimas, bendrajam gėriui tarnaujančio ir valdinių teises gerbiančio valdovo vaizdinys, krašto gyventojų sutarties ir politinio savarankiškumo idėjos tapo perkeltos į Horodlės raštus iš to meto intelelektualinio lauko ir plataus jo istorinio konteksto. Lietuvos politinė bendruomenė steigta rėmiantis Europos politinės minties palikimu: Platono, Aristotelio, Cicerono, šv. Augustino ir šv. Tomo Akviniečio idėjomis.

Tačiau iš kur kilo šių iškilmingų bendruomenės steigimo aktų vidinės įtampos? Kodėl juose taip išryškinta neva iki krikšto buvusi lietuvių *vergija*, įrėžtas emociškai stiprus lietuvių sprandus slėgusio *vergijos jungo* vaizdinys? Kodėl būtent Horodlės akte Jogaila ir

[150] Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii...*, p. 196–200; *Mindaugo knyga. Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, p. 165. Dariaus Antanavičiaus vertimas.

Vytautas skelbė Lietuvos ir Rusijos žemių *inkorporavimą* (*incorporare*) – įjungimą – į Lenkijos Karalystės ir Karūnos kūną? Juk net Krėvos rašte Jogaila kalbėjo kur kas aptakiau – tik apie savo tėvonijos *prišliejimą* (*applicare*) prie Lenkijos. Kokia prasmė vartoti inkorporavimo sąvoką akte, kuris pats Lietuvos inkorporaciją paneigė: atkūrė pastovią Lietuvos didžiojo kunigaikščio instituciją, suteikė lietuvių bajorijai nuolatinę teisę savo krašto valdovus rinktis bei tvirtai pagrindė Kunigaikštystės ir jos bendruomenės politinį atskirumą[151]? Į šį klausimą padėtų atsakyti Henryko Łowmiańskio išdėstyta nuomonė, kad dar 1386-ųjų vasarį Krokuvoje buvusi sudaryta iki šiol neišlikusi Jogailos ir Jadvygos bei Lenkijos diduomenės sutartis, skelbusi Lietuvos žemių inkorporavimą į Karalystę, ir kad šios sutarties originalą Horodlėje lietuviai galėję išgauti iš lenkų mainais į inkorporavimo paminėjimą Horodlės akte[152]? Tačiau šis tvirtinimas nėra paremtas jokiais šaltiniais[153]. Labiau pagrįsta atrodo Mečislovo Jučo ir Grzegorzo Błaszczyko prielaida, jog tokius netikėtus Horodlės akto akcentus nulėmusi to laiko tarptautinė konjunktūra. Akte minimas Jogailos noras apsaugoti Lietuvos žemes nuo kryžiuočių, kurie ne tik Lietuvą, bet ir Lenkiją vėl *stengiasi sunaikinti bei ketina sugriauti*, nėra vien retorinė priemonė. Būtent 1413 metais, siekdamas atsiteisti po pralaimėto Žalgirio mūšio, Ordinas ėmėsi diplomatinių pastangų išgauti popiežiaus sutikimą naujam kryžiaus žygiui prieš „pagonišką Lietuvą“. Taigi neigė tiek Lietuvos ir Lenkijos sąjungos teisėtumą, tiek Lietuvos krikšto tikrumą. Miglota buvo ir Žemaitijos ateitis: Vytauto ir Jogailos sutartimis perleista kryžiuočiams, ji turėjusi jiems atitekti po abiejų

[151] Juliusz Bardach, „Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko–litewskiej“, p. 605.

[152] Henryk Łowmiański, „Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.“, in: *Ateneum Wileńskie*, rocznik XII, Wilno: Wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa przyjaciół nauk w Wilnie, 1937, p. 141–142.

[153] Juliusz Bardach, „Krewo i Lublin. Z problemów unii polsko–litewskiej“, p. 595.

valdovų mirties. Todėl Horodlės unija buvo Europai skirta Lietuvos ir Lenkijos vienybės, Lietuvos ir Žemaitijos priklausomybės katalikiškai Lenkijai manifestacija[154]. Geičiausiai šiai priklausomybei pabrėžti ir vartota inkorporavimo sąvoka, jai teisiškai pagrįsti pasitelktas bajorų tautos pritarimo inkorporavimui argumentas. Išorinės grėsmės akivaizdoje lenkų dovanotais herbais taip pat demonstruota dviejų politinių bendruomenių vienovė, sutvirtinta krikščioniškos meilės ir vienmintystės. Įsidėmėtina, kad tarp lenkų herbus priėmusių giminių buvo ir žemaičių didikai bei bajorai[155].

Sustojome prie Horodlės tekstų ir jų idėjinės aplinkos ilgėliau, nes tai – Lietuvos politinės tautos, Lietuvos respublikos kilmės dokumentai. Tai tautą steigęs, jos savarankiškumą apibrėžęs pasakojimas. Matome: Kunigaikštystės bendruomenės steigimo aktą žymi ryškios idėjų sankirtos, nulemtos to meto politinės konjunktūros. Akto signatarams šios sankirtos veikiausiai atrodė nelabai reikšmingos. Egidijaus Banionio tyrimas rodo, kad į Horodlės seimą lietuvių vykta kaip į įprastą tarptautinį susitikimą. Lietuviai lenkų herbų dovanojimui iš anksto nesiruošė: herbus priėmė visa Vytauto palyda, kurioje stigo dalies iškiliausių didikų, bet būta gana atsitiktinių bajorų[156]. Nepaisant tam tikro Lietuvos pusės signatarų atsainumo, aktų idėjinės įtampos netrukus tapo ypatingai svarbios LDK bendruomenę kūrusiems žmonėms. Mat Horodlės aktai, apipavidalinę Kunigaikštystės politinį kūną, sykiu apibrėžė ir jo augimo problemas. Išsyk pripažinta įsteigtos Lietuvos

[154] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 370–371, 374–375, 383; Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 143.

[155] Rimvydas Petrauskas, „Žemaičių diduomenė ir politinė padėtis Žemaitijoje XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje“, in: *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*, sudarė Antanas Ivinskis, Vilnius: Aidai, 2004, p. 158–160, 164–165, 172.

[156] Egidijus Banionis, „Lietuvos bajorai 1413 m. Horodlėje“, p. 194–199.

politinės bendrijos priklausomybė nuo Lenkijos karaliaus ir Karūnos. Deklaruotas susijungimas su kita – lenkų – politine tauta. Įteisintas aristokratiškas ir etniniu bei konfesiniu požiūriu apibrėžtas Lietuvos tautos pobūdis: į politinę bendriją įjungtas vos pusšimtis lietuvių ir žemaičių kilmės katalikiškų giminių. Nuošalėje palikta lietuviškos bajorijos dalis ir visi rusėnų arba gudų stačiatikių kilmingieji. Pagaliau, kaip gėdingi *vergijos* amžiai užbraukta ikikrikščioniška tautos praeitis. Pasitelkus *netobulos, ydingos bendruomenės – imperfect community* – metaforą, kuria Artūras Tereškinas vaizdžiai apibūdo XVII amžiaus LDK visuomenę, galima teigti, jog nebuvo tobula pati šios bendruomenės steigtis. Viena vertus, Horodlėje padėti teisiniai pamatai savarankiškai Lietuvos politinei bendrijai. Kita vertus, sumegztas esminių problemų mazgas, kurį toji bendrija narpliojo iki pat XVIII amžiaus pabaigos – iki Abiejų Tautų Respublikos žlugimo. Lietuvos tauta kūrėsi ir Horodlės aktais remdamasi, ir su jais grumdamasi, juos perrašinėdama, savaip aiškindama ir net neigdama.

Kaip per XV amžių kito lietuvių santykis su Horodlės aktais, iškalbingai liudija detektyvo bruožų turinti privilegijos „redagavimo" istorija. Šiandien atsivertę *Lietuvos Metrikos* XXV užrašymų knygą, rasime Horodlės dokumento tekstą. Savitas jo pavadinimas: *Skyriai iš Vladislovo Jogailos ir Aleksandro Vytauto privilegijos, duoti Horodlėje 1413 Viešpaties metais*. Ši *Metrikos* knyga Lenkijos karalienės ir Lietuvos didžiosios kunigaikštienės Bonos (1494–1557) nurodymu buvo sudaryta 1541 metais iš įvairių šaltinių. Matyt, daugiausiai – iš kitų *Lietuvos Metrikos* knygų. 1598-aisiais LDK kanclerio Leono Sapiegos (1557–1633) nurodymu ji perrašyta. 1786-aisiais jau LDK didžiojo raštininko Adomo Naruševičiaus pastangomis aprūpinta papildomu knygoje esančių dokumentų registru. Horodlės dokumentas į šią *Metrikos* knygą įrašytas trečias: po jau minėtos 1387 metų vasario 20 dienos Jogailos privilegijos ir 1492-ųjų rugpjūčio 6 dieną didžiojo kunigaikščio Aleksandro suteiktos krašto privilegijos. Iš karto po

Horodlės dokumento sudėtos kitos Lietuvos valdovų leistos krašto privilegijos: 1432-ųjų, 1447-ųjų, 1506-ųjų, vėl 1492-ųjų ir 1529-ųjų. Taigi Horodlės tekstas įjungtas į LDK bendruomenę iki Pirmojo Lietuvos Statuto steigusių teisės aktų rinkinį.

Palyginę *Lietuvos Metrikoje* esančius *Privilegijos skyrius* su publikuotu Horodlės akto originalu, saugomu Krokuvoje, Čartoriskių bibliotekoje, pastebėsime gluminančių skirtumų. *Privilegijos skyriuose* yra „ištaisytos" beveik visos Lietuvos tautos savarankiškumą žeidusios akto vietos. Visų pirma, juose nebėra punkto apie karaliaus Vladislovo į Lenkijos Karalystę anksčiau inkorporuotas ir vėl iš naujo inkorporuojamas Lietuvos ir Rusijos žemes. Gerokai sušvelnintas *vergijos jungo* vaizdinys: jame nebelieka nuo tautos sprando jungą iškilmingai nukeliančių valdovų Jogailos ir Vytauto. Pirmasis dokumento skyrius skelbia: *Primo liberos facit omnes dominos et totam nobilitatem Ducatus Lithuaniae a iugo servitutis – Pirmiausiai padaro laisvus visus viešpačius ir visą Didžiosios Kunigaikštystės bajoriją nuo vergijos jungo*. Esmingai pakeistas Horodlės akte buvęs lietuvių bajorijos įsipareigojimas už gautas laisves per amžius stovėti greta Lenkijos karaliaus Vladislovo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto bei jų įpėdinių – Lenkijos karalių ir Lietuvos didžiųjų kunigaikščių: iš šio įsipareigojimo išbraukti Lenkijos karalius ir jo įpėdiniai. Lietuvių bajorai pažada ištikimybę tik *Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui* ir jo palikuonims – *Lietuvos didiesiems kunigaikščiams*.

Privilegijos skyriuose nelieka nuostatos, teigiančios, jog lietuvių bajorija po Vytauto mirties neturinti teisės savarankiškai, be Lenkijos karaliaus ir lenkų tautos valios, rinktis savo valdovų. Šios nuostatos vietoje atsiranda nauja: *Taip pat Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prelatai, baronai ir kilmingieji, jų didžiajam kunigaikščiui mirus be vaikų ir teisėtų įpėdinių, Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu laisvu rinkimu išsirinks tą, ką panorės*: *magnum ducem Lithuaniae libera electione, quem voluerint, eligent*. Iš „sulietuvintos" Horodlės akto redakcijos

dingsta skyrius apie lietuvių perimtus lenkų herbus. Iš esmės pakeičiamas skyrius, skelbęs, kad suteikiamomis laisvėmis ir malonėmis galėsią naudotis tik lenkų herbus priėmę ir katalikų tikėjimą išpažįstantys lietuvių bajorai. Vietoj šių Horodlės akte buvusių sąlygų nurodoma nauja: akte išdėstytomis laisvėmis ir malonėmis galintys džiaugtis tie *Lietuvos žemių baronai ir kilmingieji, kurie yra iš savo tėvų tikrai kilmingieji nuo seno*: *qui sunt ex parentibus suis vere nobiles ex antiquo*. Tiesa, pabėžiama nuostata, jog vaivadomis ir pilininkais gali būti *renkami* tik *Šventosios Romos Bažnyčios valdiniai*. Į *Lietuvos Metriką* įjungti *Privilegijos skyriai* iškalbingai nutyli ir Horodlės akto numatytus bendrus lietuvių ir lenkų bajorų seimus Liubline ar Parčevoje. Akto skyrių apie Lenkijoje turinčius vykti bendrus seimus keičia skyrius, teigiantis, kad *esant respublikos būtinybei [pro necessitate reipublicae] parlamentai arba visuotiniai susirinkimai prelatams, baronams ir visiems patarėjams ir didikams, ir visai Didžiosios Kunigaikštystės visuomenei [totique communitati Magni Ducatus]* šaukiami Vilniuje arba kitoje vietoje, jei to sąlygos reikalauja[157].

Atkreipkime dėmesį: Vilniuje perrašytas Horodlės akto tekstas skelbia visiškai savarankišką lietuvių *respubliką*, politiškai visateisę Lietuvos *visuomenę*. Toji visuomenė nėra nei palenkta Lenkijos Karalystei, nei sulieta su lenkais į vieną politinę bendriją. Tačiau ji turinti pamatines laisvos tautos teises – gali laisvai rinktis valdovą ir sostinėje šaukiamuose parlamentuose spręsti savos respublikos reikalus. Nutylimi akto originale akcentuoti religiniai bei etniniai narystės politinėje bendrijoje apribojimai. Didžiojo kunigaikščio atliktas bajorų *išrinkimas* bei lenkiško herbo suteikimas taip pat nebeminimi kaip patekimo bendrijon sąlyga. Laisvos tautos kūrėjo vaidmuo priskiriamas Vytautui – Jogaila paliekamas šešėlyje. Tačiau ir Vytauto vaidmuo steigiant

[157] *Lietuvos Metrika, Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, parengė Darius Antanavičius ir Algirdas Baliulis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998, p. 44–46.

tautą nesąs esminis: laisva LDK visuomenė yra kilusi ne tiek iš valdovų malonės, kiek iš kilmingų protėvių. Beje, senovė (*antiqua*) – tai ne tiek gėdinga vergija, kiek garbingi kilmingų protėvių laikai. Reikšmingos yra *respublikos* bei *Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės* sąvokos: jomis pabrėžiamas Lietuvos bajorų tautos suverenumas.

Taigi – fikcija pagrįstas bendruomenės santykis su pamatiniu teisės aktu. Suklastoti tautos kilmės dokumentai. Įsidėmėtina: jie saugoti ne kur kitur, o Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarijoje – tarp kitų svarbiausių XIV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje Lietuvos valdovų duotų krašto privilegijų. Taigi saugoti kaip valstybinės svarbos aktas. Tokiu aktu *Privilegijų skyriai* pripažinti tiek 1541 metais, įtraukiant juos į *Lietuvos Metrikos* knygą kartu su kitomis valdovų privilegijomis, tiek 1598-aisiais šią knygą valstybės kanceliarijoje perrašant.

Kodėl, kada ir kas „falsifikavo“ tautos steigimo tekstą? Kodėl be jokių prierašų ir kritinių pastabų LDK kanceliarijoje „falsifikatas“ pagarbiai saugotas šimtmečius? Priartėti prie atsakymų į šiuos klausimus galime tik peržvelgę iki XVI amžiaus pabaigos užsitęsusią LDK bendruomenės steigimo istoriją.

LIETUVOS KARALYSTĖS IDĖJA

Pamatines Horodlės aktų nuostatas netrukus paneigė dalis signatarų: Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas ir lietuvių bajorai. Praėjus vos keliolikai metų po Horodlės seimo, kilo pirmoji esminė kova dėl jame priimtų sprendimų: 1429-ųjų sausio pabaigoje Lucke vykusiame valdovų suvažiavime iškelta Vytauto karūnavimo ir Lietuvos Karalystės idėja. Kai Jogaila suvažiavimo metu po intymaus, jo miegamajame vykusio, pokalbio su Romos karaliumi Zigmantu ir Vytautu patvirtino pritariąs šiai idėjai, kitą dieną Vytauto sekretorius Mikalojus Sapienskis ją išdėstė bendrame Lietuvos ir Lenkijos valdovų bei jų tarybų posėdyje. Prieš Vytauto karūnavimą išsyk aštriai pasisakė Krokuvos vyskupas Zbigniewas Oleśnickis (1389–1455). Jo teigimu, Lietuva yra Jogailos sutartimis *amžiams padaryta pavaldi Lenkijos karalystei ir į ją inkorporuota*. Todėl Jogailos remiamas Vytauto karūnavimas pažeistų sutartis ir atplėštų nuo Lenkijos Karalystės su ja *amžiams sujungtas* žemes bei *mūsų Karalystės kūną žiauriausiai perkirstų pusiau*[158]. Taigi lenkų didikai jau Lucke išryškino Horodlės aktų ir Lietuvos Karalystės projekto priešpriešą: Vytauto karūnavimas esąs nesuderinamas su Horodlėje deklaruotu Lietuvos inkorporavimu į Lenkijos Karūną. Regis, teisus lenkų istorikas Grzegorzas Błaszczykas: „*Karūnavimo audra" – tai fundamentalus ginčas dėl lenkų ir lietuvių santykių esmės, t. y. dėl unijos esmės. [...] Karūnavimo konfliktas buvo ginčas dėl 1413 metų Horodlės unijos interpretacijos*[159]. Iš tiesų, kovoje dėl karūnos lietuviai viešai neatmetė Horodlės aktų, tačiau kategoriškai neigė jų nuostatas, ribojusias Lietuvos suverenumą. Lenkų viešai gintai Lie-

[158] Joannes Długosz, *Opera omnia*, t. VIII, *Historiae Polonicae libri XII*, parengė Alexander Przezdziecki, Cracoviae: „Czas", 1877, t. IV, kn. XI–XII, p. 369–372.

[159] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 580.

tuvos inkorporavimo sampratai jie priešino savarankiškos ir lygiateisės Lietuvos Karalystės siekį. Beje, tokio siekio gairių, kaip matėme, būta jau Krėvos akte.

Taigi Lietuvos Karalystės idėja lietuvių buvo suvokta ir keliama kaip antitezė Horodlėje duotiems amžiniems įsipareigojimams Lenkijos valdovui bei tautai. Matėmė, jog ji iškilmingai deklaruota jau 1398 metų spalį Salyne: bendroje puotoje su kryžiuočiais tąsyk lietuvių bajorai paskelbė Vytautą ne tik Lietuvos, bet ir Rusijos karaliumi. Tikėtina yra Broniaus Dundulio prielaida, kad Jogailai tapus Lenkijos karaliumi *Lietuvos karaliaus titulo klausimas Lietuvos visuomenėje iškyla kaip šalies suverenumo ir nepriklausomybės simbolis, kaip siekimas pakeisti nelygiateisius ryšius su Lenkija ar net visiškai juos panaikinti*[160]. Ordino šaltiniuose esama užuominų, kad dar 1398 metų pradžioje Vytautas su Jogaila rūpinęsi gauti iš popiežiaus sutikimą Lietuvos Karalystei atkurti[161].

Vladislovas Jogaila, Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis ir Lenkijos karalius. Popierius, litografija. Józefo Oziębłowskio spaustuvė Vilniuje, XIX a. vidurys. Pagal paveikslą, buvusį Nesvyžiaus pilyje. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

Kad Lietuvos Karalystė buvo ne tik Vytauto ar bendras Gediminaičių dinastijos, bet ir visos to meto Lietuvos bendruomenės projektas, liudija paties Vytauto vėlyvieji laiškai. Juose perteikiamas pasakojimas

[160] Bronius Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo*, p. 58.
[161] *Ibidem*, p. 41, 59.

apie tautos laisvę iš esmės kertasi su Horodlės pasakojimu. Vytauto laiškai pabrėžia suverenaus valdovo ir suverenios tautos – dėl bendrų krašto reikalų ir garbės *išgyvenančių* Lietuvos bajorų, ponų, kunigaikščių – sąjungą. Paskutiniaisiais gyvenimo metais karūnos siekęs Vytautas viešai gynė jau ne tik savo, bet ir visos politinės bendruomenės – *mūsų Lietuvos žemių, mūsų Lietuvos bajorų, visų mūsų žemių kunigaikščių ir baronų* kaip *laisvų žmonių* – teises ir garbę.

Iš Lucko suvažiavimo grįžtantį didįjį Lietuvos kunigaikštį pasiekė Romos karaliaus Zigmanto žinia: jo karūnavimui pritaręs pusbrolis Jogaila netrukus po suvažiavimo pasiuntęs Zigmantui laišką, kuriame neigė Vytauto teises į karūną. Laiške Jogaila tvirtino negalįs sutikti su didžiojo kunigaikščio karūnavimu, nes jis pastūmėtų Lietuvą ir Lenkiją į *nesutarimus, karus, išdavystes ir nelaimes* bei galėtų nutraukti pačią uniją. Pagal sutartis lietuviai esą negalintys be lenkų pritarimo turėti savo karaliaus. Be to, Vytautą karūnavus, Lenkijos karalius ir Karalystė netektų jiems priklausančių lietuvių ir rusų žemių, kurios Vytautui tik patikėtos valdyti iki mirties[162]. 1429 metų vasario 13 dieną Eišiškėse Vytautas supažindino su Zigmanto jam persiųstu Jogailos laišku lietuvių didikus ir bajorus: pasielgė taip, kaip 1398-aisiais gavęs karalienės Jadvygos laišką. Lietuvių bajorijos reakcija buvo tokia pat audringa. Šį kartą pasipiktinta ne tik lietuvių laisvės neigimu, bet ir tuo, kad Jogaila pažeminęs lietuvius ir jų valdovą pasaulyje – pamynęs Lietuvos garbę Romos karaliaus akivaizdoje. Tą pačią dieną iš Eišiškių Vytautas išsiuntė laišką Zigmantui, kuriame atmetė Jogailos teiginius – kaip nepagrįstus, jį ir Lietuvą įžeidžiančius. Visų pirma, Vytautas piktinosi Jogailos laiške išdėstyta nuomone, neva *Lietuvos žemių baronai ir gyventojai be Lenkijos karalystės baronų sutikimo ir žinios negalį sau laisvai viešpaties išsirinkti*. Tokios sąlygos esančios numatytos tik po jo, Vytauto, mirties. Todėl taip teigdamas, Lenkijos karalius, pasak Vytauto, *tarp*

[162] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, p. 520–521.

kitų [žmonių] padarė skriaudą ne tiek mums, bet visiems mūsų žemių kunigaikščiams ir baronams, tarsi ketindamas juos padaryti nelaisvus ir nuosavus, ir [paversti] savo karūnos vasalais (*homagiales*), *kurie dėl to gana stipriai išgyvena, nes jie visada buvo laisvi ir nėra buvę jokios žemės vasalais*[163]. Po keturių dienų, vasario 17-ąją, iš Trakų išsiųstame laiške Vytautas priekaištavo pačiam Jogailai, kad šis laiške Romos imperatoriui tarp svetimųjų paniekinęs Lietuvos valdovą ir lietuvius: *ne tik mus, bet taip pat ir Lietuvos žemes bei mūsų Lietuvos bajorus taip pažeminote ir sukrėtėte, tarsi jie būtų nelaisvi*: *nedum nos, verum terras et baiores nostros Litwanie taliter inferiorare et confundere, quasi eos illiberos faciendo*. Šį Lenkijos karaliaus pažeminimą, Vytauto teigimu, Lietuvos bajorai *pakankamai stipriai išgyvena ir jų širdys yra didžiai sujaudintos*. Sykiu didysis kunigaikštis aiškino Jogailai, kad jo karūnavimuisi nekliudančios sudarytos sutartys: jam gyvam esant *nėra reikalingas mums jūsų baronų rinkimas – non est necessaria nobis baronum vestrorum eleccio*. Įsidėmėtina: įrodinėdamas savo ir Lietuvos suverenumą, Vytautas tvirtino,

Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis. Popierius, plieno raižinys. Dailininkas Janas Hesse, raižė W. C. Wrankmore. XIX a. 4–5 dešimtmečiai. Pagal XVII a. pab.–XVIII a. pr. paveikslą. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

[163] *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, parengė Antoni Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 814–815.

jog valdžią krašte gavęs ne iš Lenkijos karaliaus malonės, bet rinkimų ir paveldėjimo keliu: *jau seniai esame išrinkti šių žemių viešpačiu bei kunigaikščiu ir valdome jas tvirta, tikra ir taikinga nuosavybės teise – simus in dominum et ducem magnum harum terrarum dudum electi, ipsarumque firmam realem et pacificam [habemus] posessionem*[164]. Taigi rinkimus greta paveldėjimo didysis Lietuvos kunigaikštis kėlė kaip jo valdžios savarankiškumą pagrindžiantį argumentą.

Idėjinę kovą dėl Lietuvos laisvės ir garbės Vytautas tęsė vasarą. 1429-ųjų liepą Lenkijon pasiųsti jo pasiuntiniai: Vilniaus vaivada Jurgis Gedgaudas (m. apie 1435), krašto maršalas Rumbaudas Valmantaitis (m. 1432) ir kunigaikščio sekretorius Mikalojus Maldžikas perdavė Jogailai, jog Vytautas esąs tvirtai apsisprendęs vainikuotis Lietuvos karaliumi, net jei Jogailai tai nepatiktų, ir reikalavo iš lenkų karaliaus ir didikų aiškiai atsakyti – ar Vytautą ir lietuvius jie laiką laisvais žmonėmis, ar vergais. Privačiame pokalbyje su pasiuntiniais Jogaila pripažino Vytautą ir lietuvių didikus esant laisvus ir lenkams lygius[165]. Tačiau Lenkija ir toliau nuosekliai laikėsi lietuvių žemių inkorporavimo doktrinos. Kad Lietuva po Vytauto mirties bus įjungta į Lenkiją, skelbė 1430-ųjų kovo 4 dieną Jedlno suvažiavime lenkų bajorams duota Jogailos privilegija[166]. Lenkijos karalius, gavęs lenkų didikų pažadą po mirties išsaugoti sostą iš karalienės lietuvės Sofijos Alšėniškės (apie 1405–1461) – *ex Sophia Regina Lithuana* – gimusiems jo sūnums, galutinai atsisakė remti Lietuvos Karalystės idėją. Beje, šiame suvažiavime lenkai nutarė ginklu priešintis viskam, kas preištarauja Lenkijos ramybei ir jos sosto paveldėjimo reikalams – taigi ginklu ginti Horodlės sprendimus ir kovoti su Vytauto karūnavimu. Tų pačių metų balandžio pabaigoje nuvykę į Vokietijos parla-

[164] *Ibidem*, p. 816–817; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 73–75.

[165] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 531–532.

[166] *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, parengė Anatolius Lewicki, Kraków, 1891, t. II, p. 228– 229, 234–235.

mentą, Lenkijos pasiuntiniai protestavo prieš Zigmanto ketinimus karūnuoti Vytautą ir aiškino, jog paveldėtas Lietuvos žemes Jogaila *amžiams prijungęs, nusavinęs, pajungęs – perpetuo annexit et appropriavit adiunxit* – Lenkijos Karalystei, o Vytautas esąs tik Jogailos vietininkas – *gubernator*[167]. Atsakydamas į šiuos Lenkijos žingsnius, Vytautas 1430-ųjų gegužės 14 dieną iš Kauno Jogailai rašytame laiške vėl tvirtino, jog esąs laisvas žmogus, ir reikalavo, kad Lenkijos karalius viešai atšauktų gerą Vytauto vardą suteršusius žodžius neva jis nesąs laisvas: *nosque, sicut illiberros esse diffamastis liberos dimulgantes*. Grasino: jei Jogaila atsisakysiąs tai padaryti, *visa krikščionija patirs didelės žalos – tota christianitas non modica pacietur detrimenta*[168]. Birželyje Vytautas laišku kreipėsi ir į *Lenkijos karalystės prelatus ir baronus, mūsų draugus*, aiškindamas jiems, kad karalius Jogaila, skelbdamas jį ir jo valdinius esant nelaisvus, apjuodinęs Lietuvos valdovą *Romos karaliaus* ir *apaštalinio sosto* akivaizdoje. Po tokio Jogailos poelgio, pasak Vytauto, *pirmiausia pradėjome mąstyti ir su mūsų valdiniais svarstyti, kokiu būdu galėtume išvengti sąmyšio ir nelaisvės, į kuriuos pats viešpats Lenkijos karalius mus ir mūsų žemes stengėsi įvelti ir [šitaip] prispausti, mat niekada niekaip nesame buvę nelaisvi, ką atkakliai tvirtinome ir su vargu aiškinome to paties viešpaties Lenkijos karaliaus akivaizdoje, kad lygiai taip, kaip jis skelbė, jog esame nelaisvi, jis lygiai taip pat apreikštų ir tai, jog laisvi būsime: nos ita liberos fore manifestar(et)*[169].

Taigi teigdamas savo teises į karūną, Vytautas laiškuose Romos ir Lenkijos karaliams, Lenkijos ponams gynė savo ir Lietuvos kaip laisvų žmonių – bajorų, didikų ir kunigaikščių – bendruomenės garbę bei teigė, kad kartu su juo dėl krašto garbės ir laisvės išgyvena, jų gynimu rūpinasi visa politinė bendrija – *mūsų Lietuvos bajorai*. Karūnos

[167] *Ibidem*, t. II, p. 237–238.

[168] *Codex epistolaris Vitoldi*, p. 830–831; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 542–543, 547, 550;

[169] *Codex epistolaris Vitoldi*, p. 836–837.

siekiantis didysis kunigaikštis šiuo atveju iškyla ir kaip krašto politinės bendruomenės teisių bei laisvių gynėjas. Šios laisvės – ne su krikštu lietuvių bajorų įgytos, kaip dar neseniai skelbė paties Vytauto ir Jogailos duotos privilegijos, bet *visada* buvusios: *niekada niekaip nesame buvę nelaisvi*. Vėlyvieji Vytauto laiškai atmetė 1387-ųjų Vilniaus ir 1413-ųjų Horodlės privilegijų išeities pozicijas ir jų tvirtinamą Lietuvos istorijos sampratą: ne krikštas ir valdovų malonės padariusios lietuvių bajorus laisvus – laisvi, niekam nepavaldūs jie buvę *visada*. Lietuvos Karūnos idėja yra grindžiama iš esmės kita, nei Horodlės aktai, tautos praeities interpretacija – įsitikinimu, kad Lietuvos bajorija, Lietuvos tauta, turėjusi politines teises ir laisves dar prieš krikštą, kad ji buvusi suvereni ir laisva nuo seniausių laikų. Taigi Vytauto laiškuose Lietuvos Karalystės projektas pristatytas kaip bendras tautos reikalas. Vytauto skelbta Lietuvos bajorų teisė laisvai rinktis valstybės viešpatį teigė Lietuvos tautos suverenumą. Laisvos tautos ir laisvo viešpaties idėjos jo laiškuose ir pasiuntinybėse deklaruotos kartu – taip, kaip gerokai anksčiau sakytoje kunigaikščio sekretoriaus Mikalojaus Cebulkos kalboje.

Regis, jau galime atsakyti į skyriaus pradžioje keltą klausimą: ar teisus Strijkovskis, tvirtinęs, jog Vytautas siekęs karūnos kaip *laisvas laisvų žmonių viešpats*? Akivaizdu: tautos laisves ginančio suverenaus valdovo vaizdinys buvo subrandintas jau Vytauto laikų intelektualinėje aplinkoje ir paties Vytauto bei jo diplomatų skleistas. Strijkovkio ir Kojalavičiaus vartotas Vytauto kaip *laisvo laisvos tautos viešpaties* nusakymas veikiausiai bus atėjęs iš žodinės lietuviškos tradicijos, iš Lietuvos politinės bendruomenės atminties. Įsidėmėtina: pasakodamas apie Vytautą Strijkovskis rėmėsi Janu Długoszu, tačiau šis autorius, buvęs Vytauto karūnavimosi priešininko kardinolo Zbigniewo Oleśnickio patikėtinis, Jogailos vaikaičių mokytojas, priešiškumo lietuviams neslėpęs istorikas, po trisdešimties metų *Garbingos Lenkijos Karalystės metraščiuose arba kronikose* išsamiai aprašęs Vytauto kovas dėl karūnos, apie lietuvių kunigaikščio siekį tapti laisvos tautos valdovu nė neužsiminė. Apskritai,

visame ilgame Długoszo pasakojime apie nesėkmingas Kęstutaičio pastangas karūnuotis pabrėžtinai nutylima lietuvių bajorija. Pasak lenkų istoriko, Vytautas grūmęsis dėl karūnos tik iš asmeninės garbėtroškos, kurią klastingai kurstęs Romos karalius Zigmantas ir pradžioje rėmęs Jogaila. Pastarasis – iš meilės *savo tėvynei Lietuvai*. Toks lietuvių valdovo rūpestis *asmenine garbe* prieštaravęs *viešajam gėriui*[170].

Tolesniam Lietuvos politinės bendrijos kurtam pasakojimui ypatingos svarbos turėjo Vytauto laiškuose skelbtas per amžius – *visada* – buvusios laisvos lietuvių tautos vaizdinys. Be jo negalėjo būti išbaigtas suverenios tautos paveikslas. Pastebėtina, jog Lietuvos valstybės ir laisvos tautos amžinumo idėja po Horodlės buvo ginta abiejų Gediminaičių – ne tik Vytauto, bet ir Jogailos – aplinkoje. Jau minėtas Krokuvos intelektualas Pawełas Włodkowicas, atstovavęs Jogailai prie Šventojo Sosto vykusiose derybose su kryžiuočiais dėl ginčytinų Lietuvos ir Lenkijos žemių, 1421-ųjų pavasarį surašė ir įteikė popiežiaus Martyno V įgaliotiniui kardinolui Vilhelmui Fillastre 46-ių straipsnių dokumentą dėl Žemaitijos ir Sūduvos. Jame teigė, jog Lietuva kaip valstybė gyvavusi nuo neatmenamų laikų: per amžius turėjusi apibrėžtas savo sienas ir savarankišką savų kunigaikščių valdžią. Į Lietuvos valstybę iš pat pradžių įėjusios Žemaitija su Klaipėda ir Sūduva. Todėl popiežius Martynas V turįs patvirtinti Sūduvos ir Žemaitijos su Klaipėda priklausomybę dabartinei Lietuvai[171]. Taigi – ne su krikštu tapusi, bet per amžius buvusi laisva lietuvių tauta, suvereni Lietuvos valstybė. Tokie Vytauto laikų teiginiai Kunigaikštystės politinę bendriją vertė gręžtis į istoriją, imtis savarankiško istorinio pasakojimo: tapo privalu atsakyti į klausimą, kaip lietuviai bajorai galėję būti laisvi per amžius, iš kur kilusi *visada* buvusi jų laisvė. Todėl būtent Vytautos aplinkoje verta ieškoti tautos kilmės mito ištakų. Tačiau apie tai – vėliau.

[170] Joannes Długosz, *Opera omnia*, t. VIII, *Historiae Polonicae libri XII*, t. IV, kn. XI–XII, p. 367–416.

[171] Krzysztof Ożóg, *Uczeni w monarchii...*, p. 237–238.

Ginčas dėl Horodlės aktų tęsėsi po Vytauto mirties. Lietuvių politinis elgesys šiuos aktus radikaliai neigė. Lietuvos didikai ir bajorai, Vytautui mirus, išsyk pamynė Horodlės įsipareigojimus: be Lenkijos karaliaus ir Lenkijos bajorijos sutikimo paskelbė Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Algirdo sūnų Švitrigailą (apie 1370–1452). Tai buvo tiek Algirdaičio, tiek Lietuvos bendruomenės laisvės manifestacija. Tęsdamas Vytauto politiką, Švitrigaila jau 1430-ųjų lapkričio 8-ąją kreipėsi laišku į Romos karalių Zigmantą, reikšdamas jam norą ir sutikimą priimti Lietuvos karūną. Beje, 1431 metų vasario 19 dieną rašytuose laiškuose Livonijos magistrui, Rygos ir Dorpato (Tartu) vyskupams Švitrigaila nurodė, kad Lietuvos valdovu tapęs visuomenės valia – *su ponų bajorų, riterių ir tarnų sutikimu*: *mit entracht der herrn bayare, rittere und knechte*[172]. Taigi politinės bendruomenės valia paties Lietuvos didžiojo kunigaikščio viešai pripažinta ir Lietuvos kaimynams pateikta kaip jo valdžios teisėtumą ir suverenumą pagrindžiantis argumentas. Matėme: prieš dvejus metus tokį argumentą Jogailai buvo išsakęs Vytautas. Beje, tais pačiais metais – 1431-ųjų liepos 14-ąją – iš karo stovyklos Horodlėjė Kryžiuočių Ordino magistrui rašytame skunde dėl savo brolio Švitrigailos veiksmų karalius Jogaila viešai dėstė, jog jis didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu taip pat buvęs išrinktas – juo tapęs savo gimdytojo Algirdo, kunigaikščių ir bajorų *vieningu pritarimu, sutarimu ir išrinkimu*: *unanimi accedente consensu eleccione*[173].

[172] *Liv–, Est– und Curländisches Urkundenbuch*, parengė F. G. Bunge ir kiti, t. VIII, Riga–Moskau, 1884, p. 212; Jonas Matusas, *Švitrigaila Lietuvos didysis kunigaikštis*, Vilnius, 1991, p. 40–45.

[173] *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, t. II, p. 257–258; Rimvydas Petrauskas, *Lietuvos diduomenė*, p. 196.

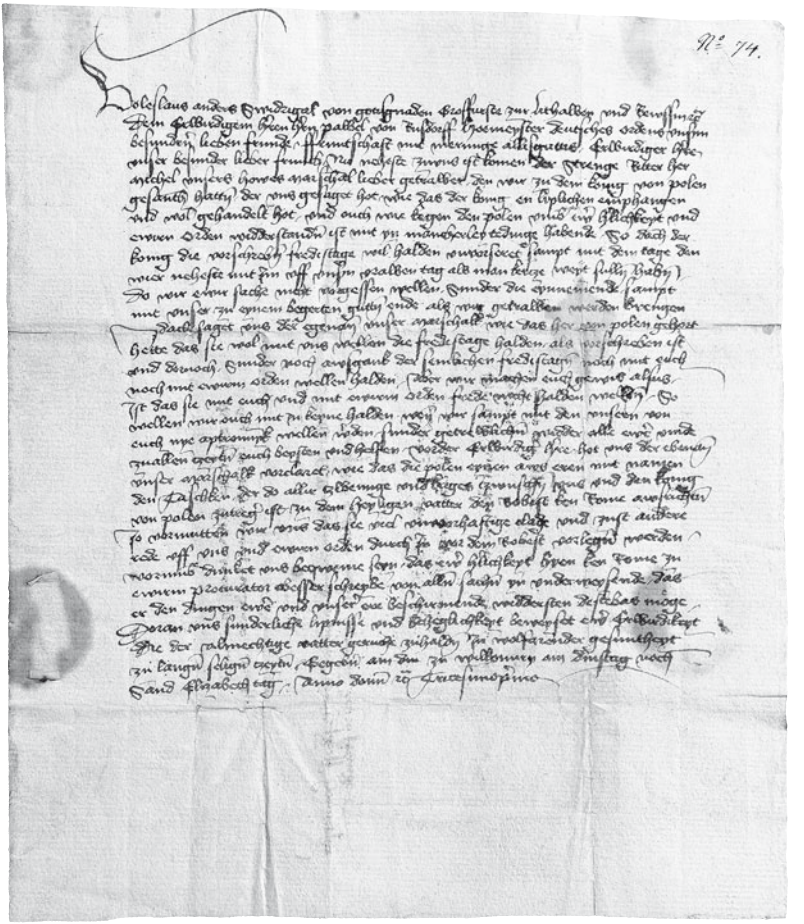

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Švitrigailos laiškas Vokiečių Ordino magistrui. 1431 m. lapkričio 20 d. Pergamentas. Saugomas Prūsijos kultūros paveldo slaptajame valstybės archyve Berlyne. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

Atsakydama į lietuvių ir Švitrigailos veiksmus, teigusius ir tvirtinusius Lietuvos suverenumą, Lenkija idėjines kovas dėl Horodlės pavertė tikru karu. Simboliška: jau 1431-ųjų birželio pabaigoje lenkų kariuomenė užėmė pačią Horodlę. Liepos viduryje rašytu laišku broliui

Švitrigailai Jogaila paskelbė karą Lietuvai ir išdėstė jo priežastis: Švitrigaila *užėmė žemę [Podolę] ir Lietuvos DK be jo ir Lenkijos Karalystės sutikimo, nedavė ištikimybės ir paklusnumo priesaikos karaliui ir Karalystei...*[174]. Taigi Lenkijos deklaruota pagrindinė karo priežastis – Lietuvos atsisakymas paklusti Horodlės aktuose išdėstytai jos inkorporavimo į Karalystę doktrinai. Šios doktrinos laikytis lietuvius pirmąsyk pamėginta priversti ginklu. 1431 metų liepą ir rugpjūtį Voluinėjė vykusiame lenkų ir lietuvių kare dalyvavo pats Švitrigaila ir iškiliausi Lietuvos didikai, Jogaila ir pirmieji Lenkijos ponai. Abiejose pusėse būta Horodlės akto signatarų. Nemažai lietuvių žuvo, dvaro maršalas Jonas Goštautas (m. 1458) ir krašto maršalas Rumbaudas Valmantaitis pateko nelaisvėn, tačiau Voluinės sostinę Lucką ir pačią Voluinę nuo lenkų antpuolio Lietuva apgynė. Taip Horodlės sutartis – tautos steigimo dokumentus – lietuviai buvo priversti perrašinėti krauju.

Grumtynės dėl Horodlės dokumentų vyko ir Lietuvos viduje. Šiuo atveju politinės bendruomenės santykis su jos steigimo aktais buvo gerokai sudėtingesnis. Švitrigaila neigė ne tik inkorporacines aktų nuostatas, bet ir juose įtvirtintas išskirtines lietuvių kilmės bajorų katalikų politines teises. O čia jau susikirto didžiojo kunigaikščio ir lietuvių didikų – *Vytauto bajorų* – pozicijos. Regis, Algirdaičio siekis remtis ne tik katalikų lietuvių ir žemaičių, bet ir stačiatikių rusėnų, gudų, bajorais, atverti pastariesiems kelią į politinę bendriją ir taip sumažinti lietuvių katalikų politinę galią bus buvusi pagrindinė valstybės perversmo priežastis. 1432-aisias, naktį iš rugpjūčio 31-osios į rugsėjo 1-ąją, grupė Lietuvos didikų, greičiausiai suderinę savo veiksmus su Jogaila, Ašmenoje surengė sąmokslą prieš didįjį kunigaikštį Švitrigailą. Ašmenos bajoro Jono Manvydaičio (m. 1458) įspėtas, Švitrigaila, palikęs sąmokslininkų malonei nėščią žmoną, vos spėjo pabėgti į Polocką. Didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu lietuvių bajorija, sutarusi

[174] Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 638–639.

su Jogaila ir Lenkijos ponais, išsirinko Vytauto brolį Žygimantą Kęstutaitį (apie 1365–1440). Šis tų pačių metų spalio 15 dieną Gardino sutartimi atnaujino sąjungą su Lenkija, gaudamas iš Jogailos iki mirties valdyti Lenkijos karaliaus *tikrą ir teisėtą tėvoniją* – Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Įsidėmėtina: Gardino sutarties tekste jau nebuvo kalbama apie Lietuvos žemių inkorporavimą į Lenkiją. Tačiau Didžioji Kunigaikštystė nusakyta kaip Lenkijos karaliaus Jogailos ir jo lietuvių kilmės palikuonių Vladislovo bei Kazimiero – taigi Jogailaičių – tėvonija. Beje, Žygimantas, sutartyje itin pagarbiai minėdamas *mūsų brolį šviesaus atminimo viešpatį Aleksandrą arba Vytautą*, įsipareigojo nesiekti Lietuvos karūnos be Lenkijos karaliaus ir Karalystės *žinios, valios ir sutikimo – scientiam, voluntatem et consensum*. Sąmoksle prieš Švitrigailą dalyvavo Vytauto aplinkos diduomenė: kunigaikštis Simonas Jonaitis Alšėniškis (m. 1433), Lenkijos karalienės Sofijos dėdė ir globėjas, Algirdo vaikaitis Aleksandras arba Olelka Vladimiraitis (m. 1454), Vilniaus pilininkas Kristinas Astikas (m. 1442), jo sūnus Radvilas Astikaitis (m. apie 1477), Naugarduko seniūnas Petras Mantigirdaitis (m. apie 1459), jau minėti rūmų maršalas Jonas Goštautas ir krašto maršalas Rumbaudas Valmantaitis, šio broliai – Žemaitijos seniūnas Kęsgaila Valmantaitis (m. apie 1449) ir Trakų vaivada Jaunius Valmantaitis (m. 1432). Tie patys lietuvių didikai drauge su kitais patvirtino ir Gardine duotus Žygimanto įsipareigojimus Lenkijai[175].

Švitrigaila, užsitikrinęs Lietuvos gudiškų žemių paramą, pradėjo septynerių metų karą dėl LDK sosto. Tai buvo ne tik dinastinė dviejų Gediminaičių kova, bet ir Lietuvos vidaus karas dėl Horodlės aktų. Grumdamasis dėl gudiškos LDK dalies su Švitrigaila ir siekdamas atremti Lenkijos pastangas privilegijomis patraukti savo pusėn Lietuvai priklausančios Voluinės gudų bajorus, Žygimantas greitai

[175] *Akta unii Polski z Litwą*, p. 77–81; Gzregorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 671–675, 694–698.

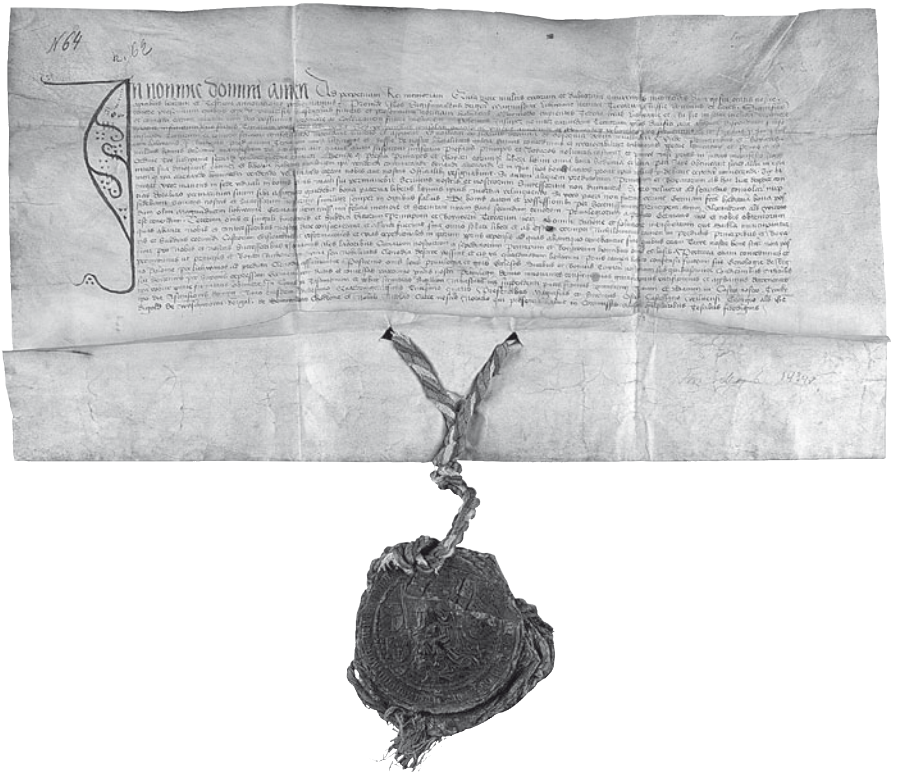

Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Kęstutaičio duota krašto privilegija. 1434 m. gegužės 6 d. Pergamentas. Saugomas Vyriausiame senųjų aktų archyve Varšuvoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

ėmėsi plėsti ne tik lietuvių, bet ir gudų bajorijos teises ir šitaip dėti pagrindus pilietinei skirtingų tautybių ir konfesijų visuomenės santarvei. Jau 1432-ųjų spalio 15-ąją unijos su Žygimantu atnaujinti atvykę Jogailos atstovai jo, aukščiausiojo Lietuvos kunigaikščio, vardu išleido raštą, suteikusį gudų stačiatikių kunigaikščiams ir bajorams lietuvių katalikų turėtas teises bei laisves. 1434 metų gegužės 6 dieną Trakuose duota privilegija pats Žygimantas pasižadėjo nebausti bajorų be

teismo, taigi užtikrino bajorijai teisinę neliečiamybę, atleido bajorų valstiečius nuo javų dėklos valdovui, o bajorų katalikų teises suteikė ir stačiatikiams. Tokiu būdu kelias į Lietuvos politinę bendruomenę, užvertas Horodlėje, tapo pravertas ir gudų bajorijai[176]. Tik pravertas: Trakų privilegija nepanaikino Horodlės akto draudimo gudams stačiatikiams gauti vaivadų ir pilininkų pareigybes bei dalyvauti didžiojo kunigaikščio taryboje.

Žygimantas Kęstutaitis savo veiksmais ėmėsi taisyti ir kitas Horodlės sutarčių nuostatas. Įveikęs Švitrigailą ir įsitvirtinęs Lietuvos valdovo soste, jis grįžo prie Vytauto ir Švitrigailos siekių paversti Lietuvą nepriklausoma valstybe. Antilenkišką koaliciją telkusiam Romos ir Vokietijos karaliui Albrechtui II Habsburgui (Albrecht von Habsburg, 1397–1439) 1439 metų pradžioje Žygimantas iš Trakų nusiuntė laišką, teigusį Lietuvos politinį savarankiškumą. Jame kategoriškai atmetė Lenkijos skelbtą tezę, jog *jis ir Lietuvos kunigaikštystė buvo lenkų valdžioje ir priklauso jiems bei Lenkijos karalystei*. Lietuva nesanti niekam pavaldi. Jis pats valdžią turįs *iš dievo ir mūsų protėvių – a deo et nostris progenitoribus*, teisėtai ją paveldėjęs iš savo brolio *šviesaus atminimo viešpaties* Vytauto: taigi – Lietuva – Kęstutaičių tėvonija. Ji esanti suvereni: *patys esame laisvi ir turime laisvą valią rinktis ir laikytis to, kas mums patinka – ipsi simus liberi et liberum habeamus arbitrium eligere et manere, circa quem nobis placet*. Ne Lietuva Lenkijai, bet Lenkija Lietuvai privalanti būti dėkinga už pagalbą kovose prieš kryžiuočius, totorius, valakus, rusėnus ir buvusį Romos karalių[177]. Žygimanto ir Albrechto II derybos dėl Lietuvos ir Šventosios Romos Karalystės sąjungos nutrūko, Romos karaliui tų pačių metų spalį mirus. O 1440-ųjų kovo 20-ąją Trakuose buvo nužudytas ir pats Žygimantas.

[176] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 166.

[177] *Codex epistolaris decimi quinti*, t. II, p. 402–403; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 752–753.

Sąmokslą prieš Kęstutaitį surengė Algirdaičio Švitrigailos šalininkai – broliai Aleksandras (m. 1477) ir Jonas (m. apie 1460) Čartoriskiai, Algirdo sūnaus Konstantino vaikaičiai. Jiems talkinti galėjo Vilniaus vaivada Jonas Daugirdas (m. apie 1443) ir Trakų vaivada Petras Leliušas (m. po 1452). Dėl Žygimanto žiaurumo, sukelto greičiausiai dvasinės ligos, bei jo ketinimų susidoroti su vidaus opozicija, regis, tyliai sąmokslui pritarė ir kiti savo saugumui grėsmę jautę Lietuvos didikai. Žuvus valdovui lietuvių diduomenė perėmė valstybės likimą į savo rankas. Įtakingiausi lietuvių didikai: Vilniaus pilininkas Kristinas Astikas, Žemaitijos seniūnas Kęsgaila, krašto maršalas Radvilas Astikaitis, Smolensko vietininkas Jonas Goštautas bei kiti, jau balandį ar gegužės pradžioje suvažiavo į Alšėnus, pas kunigaikštį Jurgį Alšėniškį (m. apie 1457), Jogailos svainį, jo žmonos Sofijos brolį, ir sutarė dėl Lietuvos savarankiškumo bei vientisumo išsaugojimo programos. 1440-ųjų birželio 29 dienos ankstų rytą Vilniaus katedroje Lietuvos bajorai savarankiškai, prieš lenkų valią, vainikavo Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu trylikametį Jogailos sūnų Kazimierą (1427–1492), kurį Lenkijos didikai ir gausi kariuomenė buvo atlydėjusį į Vilnių, kad šis valdytų kraštą kaip karaliaus Vladislovo vietininkas. Taip lietuviai pamynė tiek Horodlės, tiek Gardino įsipareigojimus ir atgaivino neribotą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės suverenumą. Pirmąsyk Horodlės aktą paneigė viena Lietuvos diduomenė – Kunigaikštystės politinė bendrija. Ji ėmėsi valdyti kraštą už mažametį didįjį kunigaikštį. Kazimierą lietuviai, atriboję nuo lenkų, *išmokę savo kalbos ir papročių*: *linguam et mores suos instituunt*[178]. Jam buvo įdiegta Lietuvos valdovo savimonė: iki gyvenimo pabaigos Kazimieras pabrėždavo, kad jis esąs savo dėdės Vytauto įpėdinis ir reikalų tęsėjas. Tokiais veiksmais, pasak Edvardo Gudavičiaus, *Vytauto mokyklą išėjusi jo amžininkų karta*

[178] Joannes Długosz, *Opera omnia*, t. VIII, *Historiae Polonicae libri XII*, t. IV, kn. XI–XII, p. 659.

įvykdė jo užsibrėžtos politinės programos minimumą. Įsidėmėtina, kad Vytauto valstybinę programą nuosekliai tęsė nebe Gediminaičiai, kurių *dinastija baigė prarasti Lietuvos valstybingumo išreiškėjo vaidmenį*, bet šį vaidmenį perėmę *Vytauto bajorai*[179].

Suminėti įvykiai vaizdžiai atspindi XV amžiaus pirmojoje pusėse vykusią Lietuvos politinės elgsenos kaitą. Po Vytauto mirties Lietuvos diduomenė ėmė įgyti vis daugiau politinių galių. Ji ne tik aktyviai dalyvavo Gediminaičių kovose dėl valdžios Lietuvoje, įgyvendino didžiųjų kunigaikščių politines programas, bet, gindama įgytas asmenines bei politines teises, jau vertė vienus valdovus nuo sosto ir jų vieton rinkosi kitus. Ji ne tik kontroliavo, bet ir mėgino be valdovo žinios vykdyti savarankišką Kunigaikštystės užsienio politiką[180]. Taip *Vytauto bajorai* liovėsi buvę vien savo viešpaties valdiniais, vien jo politikos vykdytojais: saugodami gautas asmenines bei politines laisves, jie tapatinosi su šias laisves laidavusia Lietuvos valstybe ir ėmė jos likimą į savo rankas. Į krašto politinę sceną įžengė Kunigaikštystės kilmingųjų bendrija. Ji ne tik prieš Lenkijos valią iškėlė mažametį Kazimierą į Lietuvos viešpačius, bet ir jo valdymo metais nuosekliai laikėsi savarankiškos politinės programos – priversdama valdovą jai įsipareigoti ir ją vykdyti. Būtent tuo metu, XV amžiaus pirmojoje pusėje, Kunigaikštystės bendrija suformavo Lietuvos Ponų arba Viešpačių Tarybą – įtakingą valstybės instituciją, pakeitusią buvusią didžiojo kunigaikščio tarybą. Jos nariai išties jautėsi esą krašto viešpačiais – *domines*.

Horodlės aktais įsteigta Lietuvos politinė bendruomenė jau po 27-erių metų savarankiškais politiniais sprendimais iš esmės perrašė savo steigimo pasakojimą. Ne tik perrašė, bet ir turėjo pakankamai politinių bei karinių galių savąją Lietuvos sampratą – veiksmais deklaruotą suverenios tautos idėją – ginti Lenkijos akivaizdoje. Ši ir toliau

[179] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 285–291, 294.

[180] Egidijus Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinių tarnyba XV–XVI amžiai*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998, p. 59–61.

laikėsi lietuvių žemių inkorporavimo doktrinos ir nepripažino Vilniuje vainikuoto Kazimiero Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Lenkijos karaliaus Vladislovo Jogailaičio (1424–1444) rūmuose 1441–1442 metais svarstytas nepaklusnios Lietuvos Kunigaikštystės padalinimo sumanymas – kad ši *tokiu būdu suskaldyta nedrįstų akiplėšiškai šokti prieš Lenkijos Karalius ir Karalystę, kuriems yra pavaldi* – jau buvo atitrūkęs nuo tikrovės[181].

Po kelerių metų, Vladislovui Jogailaičiui 1444-ųjų lapkričio 10-ąją žuvus mūšyje su turkais prie Varnos bei prasidėjus lietuvių ir lenkų deryboms dėl Lenkijos sosto, Kunigaikštystės bendrija ėmėsi Horodlės susitarimus taisyti naujais teisės aktais. Beje, to meto ginčuose lietuviai ne tik atkakliai teigė Lietuvos ir jos valdovo suverenumą, bet ir traktavo Lenkiją kaip Kazimierui Jogailaičiui priklausančią tėvoniją. Būtent tokias Lietuvos nuostatas apibrėžė 1445-ųjų lapkričio 30-ąją Vilniuje vykęs LDK diduomenės suvažiavimas, kuriame kartu su lietuvių didikais posėdžiavo Kijevo kunigaikštis Algirdo vaikaitis Aleksandras Vladimiraitis ir pats Švitrigaila, tuo metu valdęs Voluinę. Šio suvažiavimo pasiuntiniai, 1446-ųjų sausį nuvykę Lenkijon į Petrakavos suvažiavimą, grasino lenkams karu, jei jie nuspręstų į Kazimierui priklausantį, jo *tėvoninį* Lenkijos Karalystės sostą savarankiškai išsirinkti kitą valdovą: lenkai nesą laisvi to daryti be Kazimiero *patarimo ir leidimo*[182]. Prieš išleisdama Kazimierą į Lenkijos sostą lietuvių diduomenė pasiekė, kad 1446 metų rugsėjo 17 dieną Lietuvos Brastoje surašytame Kazimiero sutikime priimti Lenkijos karūną Lietuvos ir Lenkijos santykiai būtų apibrėžti kaip lygiateisių viešpatysčių *meilės sąjunga – unio caritatis*. LDK ir Lenkijos Karalystė – *abi viešpatystės* – šiuo aktu sujungtos

[181] Joannes Długosz, *Opera omnia*, t. VIII, *Historiae Polonicae libri XII*, t. IV, kn. XI–XII, p. 657–658; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, T. II, d. I, p. 789–792.

[182] *Ibidem*, p. 800–802.

į vieną brolišką sąjungą: *utriusque dominii [...] in unam fraternam unionem iunximus, copulavimus et anneximus*[183]. Lietuvos suverenumą varžiusios Horodlės nuostatos tokiu būdu tapo pakeistos jau ne vienpusiu lietuvių valios veiksmu, bet nauju susitarimu su Lenkijos tauta. Tiesa, Lietuvos Brastoje lietuviai tuo metu buvo pateikę ir kitą dokumentą – pirmąsyk pačios LDK parengtą unijos projektą. Jame abiejų valstybių ryšys nusakytas kaip *amžinoji sąjunga, amžinoji lyga – liga perpetua*. Dvi lygiateisės viešpatystės turinčios gyvuoti *broliškoje lygybėje ir draugiškame nuoširdume*: *in fraterna equalitate et amicicie sinceritate*. Jų sienos privalančios būti tokios kaip Vytauto ir Jogailos laikais. Senieji unijų aktai, prieštaraujantys Lietuvos interesams, turi būti panaikinti. Po Kazimiero mirties lietuviai ir lenkai, jei norės, galės rinktis bendrą valdovą arba, pasitarę su kita puse, išsirinks du savarankiškus viešpačius. Parlamentai *dėl bendrojo gėrio – propter bonum commune* – turi rinktis atskirai: lietuvių ir rusėnų Brastoje, o lenkų Parčevoje – *iš čia kyla abiejų pusių lygybė ir jų šlovė*. Kas dešimtmetį arba kas penkmetį ši sutartis parlamentuose

Kazimieras Jogailaitis, Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius. Popierius, litografija. Józefo Oziębłowskio spaustuvė Vilniuje, 1840 m. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

[183] *Akta unji Polski z Litwą*, p. 116; Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, p. 174–175; Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 298–299.

turėtų būti peržiūrima ir prisiekiama[184]. Taigi lietuviai siūlė dviejų lygiateisių tautų, dviejų savarankiškų politinių bendruomenių sąjungą, kurią nuolat peržiūrėtų, taisytų ir tvirtintų pačios tautos – jų parlamentai. Lenkai Brastoje šį Lietuvos projektą atmetė.

Kuriamai Kunigaikštystės bendruomenei ir jos tęsiamam ginčui dėl Horodlės lemtingos svarbos turėjo 1447 metų gegužės 2 dienos krašto privilegija, kurią Lietuvos viešpačiai išgavo iš Krokuvon karūnuotis vykusio Kazimiero. Tai suverenaus Lietuvos valdovo suvereniai tautai duotas dokumentas. Juo Lietuvos didysis kunigaikštis pirmąsyk įsipareigojo ginti ir plėsti Vytauto sutvirtintą valstybę kitam politiniam krašto veikėjui – Lietuvai atstovaujantiems, jos suverenumą saugantiems bajorams: *Taip pat pažadame ir įsipareigojame, kad minėtos mūsų didžiosios kunigaikštystės valdomų sričių bei žemių nesumažinsime, bet jų ribose, kaip mūsų pirmtakai ir ypatingai minėtasis viešpats Aleksandras, kitaip Vytautas, mūsų dėdė ir t. t., laikė ir valdė, taip ir mes jas sveikas ir nepaliestas laikysime, valdysime, ginsime ir su Dievo pagalba visomis mūsų jėgomis stengsimės praplėsti*. Taigi duotas žodis sekti būtent Vytautu – rūpintis Didžiąja Kunigaikštyste taip, kaip jis rūpinęsis. LDK bendruomenei pažadėta saugoti ne tik krašto, bet ir jos pačios integralumą: valdovas įsipareigojo neduoti Lietuvoje valstybinių ir bažnytinių pareigybių bei valdų *jokiam svetimšaliui, o tik vietiniams*. Šios tautai deklaruotos didžiojo kunigaikščio priedermės ginti Lietuvos žemių vientisumą ir visuomenės integralumą buvo perkeltos į vėlesnes krašto privilegijas ir į visus tris Lietuvos Statutus. Iki Kunigaikštystės gyvavimo pabaigos šios nuostatos reikalavo, kad valdovas saugotų Lietuvos suverenumą. Sykiu tokie Kazimiero privilegijos įrašai ryškino Lietuvos kaip respublikos – savarankiško kilmingųjų susivienijimo – kontūrus. Didžioji Kunigaikštystė jau buvo ne

[184] Stanisław Kutrzeba, „Unia Polski z Litwą", in: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, p. 548–549; Grzegorz Błaszcyk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. II, d. I, p. 808–810.

tik viešpaties viešpatija – *dominium domini*, bet ir bendru didikų bei bajorų reikalu – *res publica*, kuria rūpintis viešpats viešai įsipareigojo bajorijos akivaizdoje.

Taip pat 1447-ųjų privilegija *prigimtas viešpats* Kazimieras, įvertinęs *garbingiausiųjų, gerbiamųjų, šviesiųjų, veikliųjų, tvirtųjų ir išmintingųjų bei įžvalgiųjų Lietuvos, Rusijos, Žemaitijos didžiosios kunigaikštystės žemių dvasinių ir pasaulietinių prelatų, kunigaikščių, baronų, kilmingųjų, bajorų ir miestiečių pastovią ištikimybę,* dovanojo jiems Lenkijos Karalystės kilmingųjų ir miestiečių turimas laisves: užtikrino, kad niekas nebus baudžiamas be viešo teismo bei už kito kaltę, suteikė teisę laisvai naudotis iš *mūsų mylimiausio dėdės Vytauto* ir *šviesaus viešpaties Žygimanto* gautais turtais bei kiekvieno paveldėta nuosavybe, atleido bajorų ir miestiečių valstiečius ir valdinius nuo rinkliavų arba mokesčių valdovui, davė bajorams laisvę išvykti iš šalies[185]. Įsidėmėtina, kad Lietuvos didikų rūpesčiu pirmąkart krašto privilegijoje kartu aptartos bajorijos ir miestiečių asmeninės teisės bei laisvės. Miestai – *civitas* – ir jų piliečiai – *cives* – pripažįstami LDK bendruomenės dalimi. Tolesnei karšto politinės bendrijos raidai ypatingai svarbus buvo valdovo sprendimas atsisakyti mokesčių bei darbo prievolių iš tų valstiečių bei valdinių, kurie priklausė bajorams ir miestiečiams žemvaldžiams. Sykiu didysis kunigaikšis bajorų valstiečius ir valdinius su tam tikromis išlygomis patikėjo teisti nebe savo pareigūnams, bet patiems žemvaldžiams. Taip krašto gyventojų valdymas tapo padalintas tarp didžiojo kunigaikščio ir žemvaldžių, kurių svarbiausia prievolė liko karo tarnyba. Dar Vytauto vadinti viešpačiais Lietuvos kilmingieji buvo Kazimiero tokiais padaryti. Nuo šiol, dėl atsisakytų mokesčių tapus skurdesniam valdovo iždui, vis didesnę politinę galią ėmė įgyti bajorijos suvažiavimai, Lietuvos seimai, kuriuose

[185] *Zbiór praw litewskich*, p. 28–34; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. I, p. 131–134.

didysis kunigaikštis kartu su kitais krašto viešpačiais galėjo priimti sprendimus dėl papildomų mokesčių, būtinų Kunigaikštystės gynybai bei kitoms jos reikmėms[186]. Kazimiero duota krašto privilegija paklojo pamatus Lietuvos parlamentarizmo plėtrai. Bajorų suvažiavimai (*conventiones*) viešpatystės gynybos ir kitiems klausimams svarstyti tapo vis dažnesni: per trisdešimtmetį – nuo 1448 iki 1478 metų – tokių *Lietuvos ir Rusijos žemių konventų* įvyko net šešiolika. Įtakingi LDK didikai bajorijos suvažiavimus šiuo metu šaukė net be didžiojo kunigaikščio žinios[187].

Taigi išleisdami didįjį kunigaikštį į Lenkijos sostą lietuviai pasiekė, kad Kunigaikštystės ir Karalystės unija būtų vertinama kaip dviejų savarankiškų viešpatijų sąjunga, užsitikrino lygias su lenkais kilmingųjų ir miestiečių teises krašto viduje ir išgavo valdovo pažadą saugoti Vytauto nubrėžtas išorines Lietuvos sienas bei Kunigaikštystės bendruomenės integralumą. Vis dėlto Brastos suvažiavime išsakytas LDK siekis panaikinti jos interesams prieštaraujančias senąsias sutartis liko neįgyvendintas.

Kaip svarbu lietuviams buvo pakeisti Horodlės aktų nuostatas, teisėtai perrašyti tautos steigimo dokumentus liudija jų atkaklumas šį klausimą toliau keliant bendruose su lenkais suvažiavimuose. Pasak Jano Długoszo, pataisyti Horodlės sutartis buvo vienas pagrindinių Lietuvos atstovų reikalavimų tiek 1448-ųjų gegužę Liubline, tiek 1451-ųjų rugsėjo pabaigoje ir spalio pradžioje Parčevoje vykusiuose *abiejų Viešpatysčių tarėjų* suvažavimuose. Liubline *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Prelatai, Kunigaikščiai ir Bajorai*, tarp kurių buvo Vilniaus vyskupas Motiejus (m. 1453), kunigaikštis Jurgis Alšėniškis, Vilniaus vaivada Jonas Goštautas, Trakų vaivada Jonas Manvydaitis,

[186] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 167–168.

[187] Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002, p. 21–22.

krašto maršalas Petras Mantigirdaitis, pareiškę, kad jaučiasi esą *pernelyg prislėgti – nimium gravarentur* – Jogailos ir Vytauto laikais sudarytų sutarčių tarp Lenkijos ir Lietuvos. Mat abu valdovai savo raštuose vartotais žodžiais teigė, jog *Lietuvos, Žemaitijos ir Rusijos žemes amžiams inkorporavo į Lenkijos Karalystę, suvienijo ir pasisavino*: *scribunt se incorporasse, univisse et appropriasse*. Todėl lietuviai *reikalavo, kad tokie žodžiai iš minimų raštų būtų išbraukti, idant pasakyti žodžiai neskelbtų Lietuvos Prelatų, Kunigaikščių ir baronų amžinai esant Lenkijos Karalystei priklausomais žmonėmis ir tarsi jos žemiausiais valdiniais*: *obnoxios et quodammodo inferiores et subiectos*. Sykiu pareikalauta sugrąžinti Lietuvai Vytauto laikais jos turėtus vakarinius Voluinės pakraščius su pačia Horodle ir Podolės žemes. Paprašyti Kazimiero *broliškai* atsakyti lietuviams, lenkai su ciniška ironija pasiūlę panaikinti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę: *sunaikinus LDK vardą*, Lietuvą, Žemaitiją ir Rusiją įjungti į Lenkiją kitų šios Karalystės žemių teisėmis. Gindami savo *garbę, šlovę ir vardą – gloriam, famam et nomen* – lietuviai Liubline atmetę tokį lenkų siūlymą. Po trejų metų Parčevoje Vilniaus vyskupas Motiejus *Lietuvos baronų vardu* teigęs, jog *senosios sutartys, aktai ir įrašai* padarę lietuviams *skriaudą ir nešlovę* (*graves et inhonestas*), nes juose buvę tokie žodžiai: *Iugo servitutis obnoxios* (*vergijos jungui pavaldūs*) ir *Haec incorporamus, invisceramus, appropriamus et unimus terras Lithuaniae et Russiae Regno Poloniae* (*Šiuo įjungiame, įdedame, nusaviname bei pajungiame Lietuvos ir Rusijos žemes Lenkijos Karalystei*). Vilniaus vyskupas *reikalavo, kad šie įrašai būtų panaikinti, o nauji parengti*, kurie *teigtų ne Lietuvos ir Rusijos žemių inkorporavimą ir pavaldumą, bet jų draugystę ir sąjungą su Lenkijos Karalyste*: *non incorporationem, aut subiectionem terrarum Lithuaniae et Russiae, sed societatem et ligam cum Regno Poloniae contineant*. Mat Lietuvos baronai pritarę senosioms sutartims tik paklusdami valdovo įsakymui, bet *nežinodami turinio*. Vyskupui Motiejui lenkų vardu atsakęs kardinolas Zbigniewas Oleśnickis at-

metė lietuvių reikalavimą: *dviejų išmintingiausių Kunigaikščių – per duos Principes prudentissimos* – Jogailos ir Vytauto sudarytų sutarčių esą negalima panaikinti, nes tai mainais į Lenkijos sostą ir Jadvygo ranką duoti įsipareigojimai, kuriuos patvirtinęs ir didysis kunigaikštis Žygimantas[188].

Taigi tiek politiniais sprendimais, tiek nauju Brastos aktu bei gauta krašto privilegija nutraukę pavaldumo ryšius, lietuviai atkakliai kovojo dėl istorijos perkūrimo, dėl senųjų tekstų perrašymo. Vertas dėmesio lietuvių bajorų argumentas, jog Horodlėje jie aklai paklusę valdovui ir nekreipę dėmesio į savo antspaudais tvirtinamą raštą. Regis, toks jų teigimas buvo ne tik politiškai naivus, bet ir žmogiškai nuoširdus – išties liudijęs buvusią Vytauto laikų tikrovę. Įsidėmėtina: lietuvių bajorai Parčevoje gynė Lietuvos garbę, atsiribodami nuo Vytauto, siekdami pakeisti jo sprendimus. Ir tai darė vieni, be didžiojo kunigaikščio Kazimiero pagalbos.

[188] Joannes Długosz, *Opera omnia*, t. IX, *Historiae Polonicae libri XII*, 1878, t. V, kn. XII –XIII, p. 45–49, 95–98; Bronius Dundulis, *Lietuvos kova dėl valstybinio savarankiškumo XV amžiuje*, p. 191–192; Grzegorz Błaszczyk, *Dzieje stosunków polsko–litewskich*, t. II, d. I, p. 818–821, 825–827.

Lietuvos Metrikos XXV užrašymų knygoje esančiame krašto privilegijų rinkinyje visos valdovų duotos privilegijos sudėtos chronologine seka. Išskyrus vieną – 1492 metų rugpjūčio 6 dieną Vilniuje didžiojo kunigaikščio Aleksandro (1460–1506) išleistąją. Ji įrašyta net du kartus – abu pažeidžiant chronologinę tvarką: visa paskelbta išsyk po pirmosios 1387 metais duotos Jogailos privilegijos, o jos fragmentas pateiktas po 1506 metų privilegijos. Beje, iš bendro privilegijų sąrašo ši išsiskiria ir pavadinimu: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisių ir laisvių privilegija – Privilegium iurium et libertatum Magni Ducatus Lithuanię[ae]*. Kodėl šis aktas taip sureikšmintas? Kodėl Kunigaikštystės kanceliarijos sudarytame krašto privilegijų rinkinyje jis iškeltas prieš Lietuvai tiek rūpesčių kėlusį Horodlės dokumentą?

Aleksandro aktas, kaip ir 1492-ieji – jo išleidimo metai, Lietuvos politinės bendruomenės kūrimuisi, taip pat ir krašto istoriniam likimui, turėjo ypatingos svarbos. Tais metais Vilnius, kaip ir Maskva, Krokuva bei visas krikščioniškas pasaulis, minėjo septintąjį tūkstantmetį nuo biblinės pasaulio pradžios. Metų išskirtinumą sustiprino veik pusamžį kraštą valdžiusio Kazimiero Jogailaičio netektis. Lietuvos viešpats mirė Gardine birželio 7-ąją. Prieš mirtį išgavo Lietuvos didikų pažadą sostan pasodinti vieną iš jo sūnų. Pasak pačių didikų, *surišo ir užantspaudavo visų mūsų sielas, mūsų visų priesaikomis patvirtino*, kad po jo *bus viešpačiu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje* sūnus Aleksandras. Netrukus *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Tarybos viešpačiai* (*pany Rady Velikogo Knjazstva Litovskogo*) oficialiais laiškais – pirmąsyk krašto politiniame gyvenime – sukvietė liepos 20-ąją į sostinę Vilnių visų LDK ir jai priklausančių žemių bajorijos seimą *viešpačiui išrinkti*: *seim u Vilni vsim zemljam zjechati [...] na vybranje gospodara*. Viešpačių Tarybos vadovai laiškuose bajorijai

priminė Kazimierui duotą priesaiką pakelti didžiuoju kunigaikščiu jo sūnų, bet sykiu pabrėžė ir laisvų rinkimų teisę, teigdami, jog jie palikę karalaitį Aleksandrą Lietuvoje *tik dėl to, kad kraštas būtų saugus nuo priešiškų šalių, nes mes be jūsų malonybių, mūsų mylimųjų brolių, nenorime viešpaties rinkti, bet bendrai sutikdami su jumis visais, ką sutarsim viešpačiu turėti, tą sau ir išsirinksime*: *my bez vašoe milosti, bratji našoe miloe, gospodara ne chočem vybirati, oliž pospolu zgodivšysja so vsimi vami, kogo smovim gospodarem meti, togo sobe oberem*. Pastebėtina, jog karalaitis Aleksandras, nors vadino *Lietuvos ir rusų Didžiąją kunigaikštystę* savo *tėvonija* (*otčina naša*), į buvusius savo tėvo pavaldinius – *mūsų tėvo ištikimuosius tarnus* – laiškuose kreipėsi kaip į bendrapiliečius, vienos politinės bendruomenės narius, vadindamas juos *mūsų bičiuliais – prijateli našy*[189]. Greičiausiai jau liepos 26-ąją, sekmadienį, Vilniaus katedroje Aleksandras iškilmingai vainikuotas Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Gimęs Krokuvoje, Lenkijos karaliaus Jogailos ir Romos bei Vokietijos karaliaus Albrechto II Habsburgo vaikaitis, savo lietuvės senelės Sofijos Jogailienės valia buvo gavęs jos šlovingo globėjo Vytauto Aleksandro vardą, kartu su broliais Krokuvos rūmuose ugdytas istoriko Jano Długoszo šio pamėgtais Cicerono ir Tito Livijaus tekstais[190]. Dabar vainikavimo metu, pasak Strijkovskio *Kronikos* pasakojimo, krašto maršalas Jonas Liutauras Chreptavičius, *visiems didžiosios kunigaikštystės luomams pritariant*, prašė jo, kad lietuvius ne svetimu, bet *tikru Lietuvos ir Vytauto pavyzdžiu valdytų ir teistų – prawdziwym Litewskim i Witoldowym przykładem nas rządził i sądził*[191]. Tokį vėlesnių istorikų paliudytą priesaką lydėjo rugpjūčio 6

[189] *Lietuvos Metrika (1427–1506)*, Knyga Nr. 5, Užrašymų knyga 5, parengė Egidijus Banionis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 54–55.

[190] Aleksander Wojciech Mikołajczak, *Łacina w kulturze polskiej*, p. 98–99.

[191] Maciej Stryjkowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. II, p. 293–294; Fryderyk Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków: Universitas, 1999, p. 9–12.

dieną išleista krašto privilegija, kurią didžiajam kunigaikščiui padiktavo tuometiniai LDK Viešpačių Tarybos vadovai: Vilniaus vaivada ir LDK kancleris Mikalojus Radvilas (m. 1509), Trakų vaivada ir krašto maršalas Petras Jonaitis Mantigirdaitis (m. 1497), Trakų pilininkas Jonas Zaberezinskis Rimvydaitis (m. 1508), Žemaitijos seniūnas Stanislovas Jonaitis Kęsgaila (m. 1526) ir Vilniaus pilininkas Aleksandras Alšėniškis (m. 1511), vien lietuvių kilmės didikai[192].

Aleksandras, Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius. Popierius, litografija. Józefo Oziębłowskio spaustuvė Vilniuje, XIX a. vidurys. Pagal XVIII a. paveikslą, esantį Vilniaus šv. Dvasios bažnyčioje. Saugomas Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

Aleksandras, *didysis Lietuvos, Žemaitijos kunigaikštis, taip pat Rusijos žemių viešpats ir paveldėtojas – magnus dux Lituaniae, Samogitiae, nec non terrarum Russiae dominus et haeres* – Vilniuje inauguracijos metu išleista privilegija įteisino iš esmės naujus valdovo ir tautos, ją atstovaujančios Viešpačių Tarybos, santykius. Naujasis krašto valdovas pakartojo 1447 metais savo tėvo Kazimiero politinei bendruomenei duotus įsipareigojimus – Vytauto ir Žygimanto pavyzdžiu saugoti LDK žemių sienas bei plėsti šios viešpatystės valdas, taip pat neskirti Lietuvos pareigybių ir valdų svetimšaliams[193]. Sykiu iš naujo patvirtino visas Kazimiero suteiktas

[192] Fryderyk Papée, *Aleksander.*., p. 13.
[193] *Zbiór praw litewskich*, p. 61–62.

Lietuvos bajorų ir miestiečių asmenines teises. Aleksando aktas išsiskyrė *Lietuvos valstybės suverenumo ir integralumo deklaravimu*[194]. Įsidėmėtina: naujasis Lietuvos didysis kunigaikštis, sekdamas Jogaila ir Vytautu, pabrėžtinai titulavosi *Rusijos žemių viešpačiu ir paveldėtoju*. Kazimieras prieš pusamžį duotame akte savos paveldėjimo teisės į Rusiją jau buvo neakcentavęs – Rusijos *paveldėtoju* nesivadino. Skirtingai nei Kazimiero privilegijoje, kurioje ne kartą pasiremta Lenkijos karalystės papročiais, šiuosyk dažniausiai kreiptasi į Vytautą ir jo pradėtą tradiciją, o nuorodų į Lenkijos pavyzdžius išvis vengta[195].

Tačiau svarbiausia buvo nauja – Viešpačių Tarybos galias apibrėžianti Aleksandro privilegijos dalis. Ji iš esmės apribojo didžiojo kunigaikščio valdžią ir padėjo *teisinius pagrindus politinei aukštųjų Lietuvos bajorų galybei*[196]. Šiuo aktu Viešpačių Taryba, į kurią patekti turėjo teisę tik lietuviai bajorai katalikai, perėmė į savo rankas visas svarbiausias viešpatystės valdymo sritis: užsienio reikalus, administraciją, teismą, iždą, įstatymų leidybą. Didysis kunigaikštis įsipareigojo be Viešpačių Tarybos – *viešpačių mūsų tarėjų* – žinios nesiųsti pasiuntinių į užsienį, be jų *nutarimo* niekam neteikti valstybinių pareigybių ir valdų, be jų *valios* nenaudoti valstybės iždo. Pastaroji nuostata itin griežta: visi į iždą įnešami *mokesčiai turi būti panaudoti pagal viešpačių mūsų tarėjų nutarimus bendrai krašto gerovei [pro communi utilitate terrestri]. Nesant jokio būtino reikalo, minėtų mokesčių be pačių viešpačių valios mes negalime iš iždo išimti arba atsiimti arba išvežti iš krašto*[197]. Kartu su Viešpačių Taryba priimtų sprendimų valdovas nuo šiol negalėsiąs vienasmeniškai atšaukti: *Taip pat kokius tik nutarimus ir dalykus su viešpačiais mūsų tarėjais baigsime, nustatysime ir nusprę-*

[194] Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002, p. 16.

[195] Fyderyk Papée, *Aleksander..*, p. 13–14.

[196] Egidijus Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV–XVI amžiais*, p. 32.

[197] *Zbiór praw litewskich*, p. 64; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 135.

sime, tų su nieku kitu neprivalėsime pakeisti, pataisyti arba panaikinti. Dar daugiau – valdovas įsipareigojo tardamasis su Viešpačių Taryba paklusti jos valiai be pykčio: *Taip pat, kada kai kuriuos nutarimus ir reikalus pasitarime su mūsų viešpačiais [in consultatione cum dominis nostris] reikės apsvarstyti ir tie viešpačiai tam nepritars, tai mes ant jų neprivalome dėl to pykti, bet, ką tik jie mums patars mūsų ir bendrai gerovei, mes tai įvykdysime*: *sed quaecunque nobis consulent, pro nostra et communi utilitate, istud nos efficiemus*[198]. Šios nuostatos užtikrino Viešpačių Tarybos dalyvavimą leidžiant įstatymus. Be jos sutikimo nebegali būti keičiami senieji teisės aktai ir leidžiami nauji[199]. Buvo žengtas reikšmingas žingsnis suteikiant politinei bendruomenei, jos atstovams, įstatymų leidėjos galias.

Taigi *bendra krašto nauda*, *viešoji krašto gerovė – utilitas communis terrestris* – Aleksandro aktu tapo pripažinta išskirtiniu *viešpačių tarėjų* rūpesčiu: nuo šiol jie turį patarti valdovui, ką šis privalėtų *įvykdyti* bendram krašto labui. Pagrįstai lenkų istorikas Ludwikas Kolankowskis vadino šią privilegiją Lietuvos Viešpačių Tarybos *laisvių, įteisinimų, privilegijų ir laimėjimų dižiaja charta*, kurios Lenkijos senatui niekada nepavyko gauti[200]. Aleksandro aktas Viešpačių Tarybą iš patariamosios institucijos pavertė tikra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos vyriausybe – aukščiausia vykdomąja valdžia ir apeliacine teismo institucija[201]. Taip Viešpačių Taryba virto *šalies suvereniteto įkūnytoja*, *Lietuvos valstybingumo išraiškos ir apsaugos centru*[202]. Aukštieji krašto

[198] *Zbiór praw litewskich*, p. 62; *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 134.

[199] Konstantinas Avižonis, „Lietuvos Statutai“, in: Konstantinas Avižonis, *Rinktiniai raštai*, redagavo A. Avižonienė, R. Krasauskas, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1978, p. 39.

[200] Ludwik Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I, Warszawa, 1930, p. 401–402.

[201] Egidijus Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, p. 32; Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie...*, p. 17.

[202] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 408.

bajorai ėmė vadintis valstybės ir tautos vardu: *mes, Lietuva – my, Litva – nos, Lithuania*.

Dar didesnių politinių galių vienai Kunigaikštystės bendruomenės daliai – žemaičiams – teikė vos po dviejų savaičių – rugpjūčio 22-ąją – Vilniuje *Didžiojo kunigaikščio Aleksandro Žemaitijai duota žemės privilegija*. Ji atkartojo ir praplėtė dar 1413-aisiais Vytauto[203] ir 1442-aisiais Kazimiero žemaičiams suteiktas teises bei laisves[204] ir įteisino jau ankstesnių didžiųjų kunigaikščių pripažintą *Žemaitijos visuomenės – communitatis in terris Samogitiae* – savivaldą. Valdovas pakartotinai pasižadėjo nesiųsti už Nevėžio Žemaitijon jokių valstybės pareigūnų, neskirti žemaičiams jokių kitų vaivadų ir tijūnų – vien tuos, kuriuos jie išsirinks patys. Aukščiausia Žemaitijos seniūno pareigybė bus duodama tik tam, kurį žemaičiai *norės turėti*: *quem habere voluerint*. Taigi įtvirtintas pačios bendruomenės renkamų valstybės pareigūnų principas. Tiesa, šios teisinės nuostatos gerokai skyrėsi nuo vienvaldystėn linkusio ir veik paveldimu tapusio Žemaitijos seniūnų Kęsgailų valdymo[205]. Atkreiptinas dėmesys: žemaičiams buvęs svarbus jų tautos prestižas. Pirmuoju privilegijos straipsniu didysis kunigaikštis gynė žemaičių garbę: *norime, jog niekas jiems nesakytų, kad kalaviju arba karu buvo nugalėti, bet kad gera valia prie mūsų prisišliejo – nobis benevole adhaeserunt*[206].

Taigi 1492-ųjų rugpjūčio 6-ąją duota Aleksandro privilegija žymėjo valstybės politinės santvarkos kaitą. Ji padėjo teisinius pamatus aristokratinei Lietuvos santvarkai – didikų valdomai respublikai. Teisiškai

[203] *Vitoldiana. Codex Privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*, sudarė Jerzy Ochmański, Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, p. 9–10.

[204] Stephen C. Rowell, „Rusena karas žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezę“, in: *Žemaičių praeitis*, t. 8, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998, p. 9–16, 25–28.

[205] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 231–232.

[206] *Zbiór praw litewskich*, p. 67–72.

įtvirtinta Lietuvos didikų valdžia vis labiau ėmė remtis visos tautos – visos krašto bajorijos politine valia, kuri vis nuosekliau pradėta reikšti visuotiniuose Lietuvos seimuose. Būtent Aleksandro laikais Lietuvos seimas iš bajorų suvažiavimo virto visoms LDK žemėms atstovavusia valstybės institucija, kurioje svarstyti svarbiausi vieši reikalai: valdovo rinkimai, sąjungos su Lenkija klausimai, karo prievolės nustatymas ir kita. *Didieji visuotiniai seimai – velikie val'nye sejmy*, į kuriuos buvo kviečiami ne tik Lietuvos, Žemaitijos, Lietuvos Rusios, bet ir visų kitų lietuvių prisijungtų gudų žemių atstovai, tapo pastovūs. Vien per 14 Aleksandro valdymo metų – nuo 1492-ųjų iki 1506-ųjų – įvyko vienuolika Lietuvos seimų. Taigi 1492-ieji davė stiprų postūmį Lietuvos parlamentarizmui: iš Kazimiero ir Aleksandro laikais diegtos tradicijos 1564-1566 metais išaugo Lietuvos seimas jau kaip tikra krašto bajoriškosios visuomenės politinė atstovybė[207].

Būtent 1492–ieji davė pradžią ir Lietuvos Respublikos sampratai, išplėtotai bei viešuose tekstuose įtvirtintai XVI amžiuje. Jau Aleksandro laikais Lietuva, jos politinė bendruomenė imta vadinti *respublika*. Kaip *respublika* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų visuomenė ėmė kurti savo santykius su kita – Lenkijos *Karalystės respublika*. Iš *respublikos* pozicijų Lietuva pradėjo vertinti ir Maskvos Didžiąją Kunigaikštystę, vis aiškiau jausdama bei pabrėždama savo ir Rytų kaimynės santvarkų skirtybes. Taigi Aleksandro vainikavimo didžiuoju kunigaikščiu metai pagrįstai gali būti laikomi aristokratinės Lietuvos Respublikos steigimo data. Jos istorinę svarbą pabrėžė būtent tuo metu iškilusi ir prieš Lietuvą nukreipta Maskvos teokratinės patvaldystės politinė programa.

Simboliška: lietuviai, 1492-ųjų vasarą išsirinkę naująjį viešpatį ir išgavę iš jo *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisių ir laisvių privilegiją*, tuoj pat sulaukė į karą prieš juos išsirengusios Maskvos kariuomenės.

[207] Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie..*, p. 15, 20–21.

Taip šie metai atvėrė iš esmės naują Lietuvos istorijos etapą: būtent tada, pasak Zenono Ivinskio, Maskvos Didžioji Kunigaikštystė iškilo kaip tolesnę Lietuvos istoriją lemsiantis veiksnys[208]. Politinė Lietuvos tapatybė nuo šiol imta kurti, Kunigaikštystės bendruomenė stiprinti atsigręžus ne tiek į Lenkiją, kiek į sustiprėjusį Rytų kaimyną. Tuo laiku buvo išryškinta ir kertinė, šimtmečius veikusi, ideologinė Vilniaus ir Maskvos antitezė – *laisvos tautos* ir *laisvo patvaldžio* priešprieša. Tų metų įvykiai Lietuvoje ir Maskvoje brėžė dvi visiškai skirtingas politines paradigmas, tvirtino skirtingas politinių idėjų ir simbolių sistemas. Vilnius vis aiškiau kėlė savarankiškos tautos, laisvos respublikos idėją, Maskva – absoliutaus, pasaulinės galios siekiančio valdovo doktriną.

Eschatologiniais 1492 metais Maskvos bažnyčios vadovas metropolitas Zosima sudarė *Velykų išdėstymą – Izloženije paschalii*, kuriame paskelbė Maskvą naujuoju Konstantinopoliu, o Maskvos didįjį kunigaikštį Joną III (Ivan III Vasiljevič, 1440–1505), Vytauto dukters Sofijos vaikaitį, – *visos Rusios valdovu ir patvaldžiu, nauju caru Konstantinu, naujo Konstantino miesto – Maskvos ir visų rusų žemių ir daugelio kitų žemių viešpačiu*[209]. Taip buvo sukurta esminė prielaida rastis teokratinei, ne tik istorinio, bet ir kosmologinio pobūdžio, Maskvos kaip trečiosios Romos doktrinai, turėjusiai ypatingos svarbos Maskvos valstybės ir rusų tautos istorijai, *nulėmusiai rusų monarchų politines ambicijas ir pagaliau – Maskvos carystės, vėliau tapusios Rusijos imperija, atsiradimą*[210]. Konstantinopolis tuomet buvo suprantamas ir kaip *antroji Roma*, ir kaip *naujoji Jeruzalė*. Tad Bizantijos palikimą sau prisiskyrusi Maskva pradėjo save suvokti ir kaip šventą teokratinį miestą, ir kaip pasaulio imperijos sostinę. Jos misija – sujungti visas

[208] Zenonas Ivinskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, p. 5.

[209] Boris Uspenskij, „Vosprijatie istorii v Drevnej Rusi i doktrina Moskva – tretij Rim", in: Boris Uspenksij, *Izbrannye trudy*, t. I, *Semiotika istorii. Semiotika kultury*, Moskva: Jazyki russkoj kul'tury, 1996, p. 87.

[210] *Ibidem*, p. 86, 103.

rusų žemes ir pasiekti pasaulinės galios. Jonas III, vedęs paskutiniojo Bizantijos imperatoriaus Konstantino XI brolio dukterį Sofiją ir perėmęs Bizantijos imperatorių herbą – dvigalvį erelį, siejo save su 1453 metais žlugusios Bizantijos imperijos politiniu palikimu. Taip kurta *visos Rusios Viešpaties* valdžia perėmė bizantiškosios teokratijos pobūdį: šios valdžios prigimtis – dieviška, viešpaties patvaldystė – laisva, pavaldinių valios neribojama. Tiesa, iš totorių priklausomybės galutinai išsiveržusi Maskva siekė „susigrąžinti" ne turkų užimtą Konstantinopolį, bet Lietuvos valdytas rusų stačiatikių žemes.

Taigi Jono III pradėta įgyvendinti *visos Rusios* vienijimo programa visų pirma buvo nukreipta prieš Lietuvą, kurios valdovai ne tik titulavosi *Rusijos paveldėtojais ir viešpačiais*, bet ir valdė senąją Rusijos sostinę Kijevą, didelę rusiškų žemių dalį, savo įtakoje turėjo Didžiojo Naugardo respubliką. Jau 1471 metais Jonas III užkariavo Didįjį Naugardą, o 1478-aisiais, sunaikinęs jo respubliką, nukabinęs ir Maskvon išsivežęs miesto laisvę ženklinusį večės varpą, galutinai šias žemes prijungė prie savo valdų. 1479–1481 metais didysis Maskvos kunigaikštis rėmė Lietuvos stačiatikių kunigaikščių Mykolo Olelkaičio (m. 1481), Teodoro Bielskio ir Jono Alšėniškio (m.1481) Kijeve rengtą sąmokslą prieš Lietuvos valdovą Kazimierą. 1482-aisiais Jono III paprašyti Krymo totoriai sudegino Kijevą. 1485-aisiais Maskva užėmė Tverės kunigaikštystę.

1491-ųjų balandžio 22-ąją Jonas III sudarė su Romos ir Vokietijos karaliumi Maksimilijonu I Habsburgu (Maximilian I von Habsburg, 1459–1519) prieš Lietuvą ir Lenkiją nukreiptą sutartį, kuria karalius pažadėjo jam, *mūsų mylimam broliui*, *visos Rusios Viešpačiui – Gosudariu vsea Rusii* – padėti *atgauti savo tėvoniją Didžiąją Kijevo Kunigaikštystę: dostavati svoego otčestva Velikogo Kniažestva Kievskogo*[211].

[211] *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevnej Rossii s deržavami inostrannymi*, t. I, *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij s Imperieju Rimskoju (s 1488 po 1594 god)*, S. Peterburg, 1851, p. 66–68.

Krymo chanas Mengli Girėjus (m. 1515) 1492-ųjų pavasarį Jonui III rašytame laiške ragino jungtinėmis jėgomis pulti Lietuvą ir Lenkiją, užkariauti ne tik Kijevą, bet *pasiimti Vilnių ir Krokuvą*[212]. Užsitikrinusi sąjungininkų paramą, 1492-ųjų rudenį Maskva pradėjo karą prieš Lietuvą. Nuo 1493-ųjų santykiuose su Vilniumi jos valdovas jau titulavosi *visos Rusios Viešpačiu*[213]. Pretenzijas į *visą Rusią*, į esamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemes Maskvos didysis kunigaikštis grindė paveldėjimo teise: *visos Rusios* sostinė Kijevas esanti jo, laisvo patvaldžio, *tėvonija*.

Kaip Maskva veikė Lietuvos politinės tapatybės kūrimąsi, aptarsime atskirame skyriuje. Šiuosyk atkreipkime dėmesį: iškilusi Maskvos grėsmė skatino Lietuvą vėl gręžtis į Horodlės aktus – ieškoti tvirtesnės sąjungos su Lenkija. Pasinaudoję lenkų sutrikimu iš Turkijos kilusio pavojaus akivaizdoje – 1498-ųjų pavasarį turkai pirmąsyk įsiveržė į Lenkiją, sukeldami paniką visame krašte – lietuviai 1499 metais, kaip ir prieš pusamžį, pasiūlė Lenkijai dviejų lygiateisių viešpatijų sąjungą – vadinamąją Vilniaus uniją ir šįkart pasiekė, kad jos aktas gegužės 6 dieną abiejų šalių senatų būtų priimtas Krokuvos seime. Liepos 24-ąją sutarties aktą pakartotinai patvirtino Lietuvos seimas Vilniuje. Sutartis pabrėžtinai rėmėsi Horodlės aktu ir sykiu iš esmės jį taisė. Įsidėmėtina: joje net atskiru straipsniu nustatyta, jog atmetami visi anksčiau buvę sutarčių įrašai, kurie lietuvių ar lenkų *viešąją garbę žeistų*. Taigi pagaliau Kunigaikštystės bajorai pasiekė, kad teisės aktu būtų paneigti jų per visą XV amžių atkakliai ginčyti teiginiai apie Lietuvos *inkorporavimą* į Lenkiją bei *vergijos jungą, vergijos pančius*, kuriais lietuviai esą buvę surišti iki krikšto. Taigi veik šimtmetį trukusi lietuvių kova dėl Horodlės pasakojime buvusių ir jų garbę žeidusių žodžių baigėsi pergale. Šie steigties dokumentai Kunigaikštystės ben-

[212] Ludwik Kolankowski, *Polska Jagiellonów*, Olsztyn, 1991, p. 104–105.

[213] Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 77.

druomenei buvo tokie svarbūs, kad dėl jų perrašymo nuosekliai grūmėsi net kelios lietuvių diduomenės kartos. Vilniaus sutartyje taip pat buvo perrašytos ir visiškai suvienodintos abiejų viešpatysčių valdovų rinkimus nusakančios formulės: tvirtinta, kad ir lietuviai, ir lenkai, kaip lygaiteisės tautos, renkasi savo valdovą su kitos pusės *patarimu ir žinia*. Vilniaus aktas ypatingai pabrėžė abipusį įsipareigojimą teikti karinę pagalbą prieš priešus[214].

Naujos aplinkybės greitai privertė šį Lietuvos ir Lenkijos tautų suverenumą bei politinę lygybę teigusį aktą peržiūrėti. 1500-ųjų liepos 14-ąją mūšyje prie Vedrošos upės pirmąkart Maskvai pavyko sutriuškinti Lietuvos kariuomenę: lietuviams vadovavęs LDK etmonas Konstantinas Ostrogiškis (1461–1530) kartu su kitais žymiais didikais pateko į nelaisvę. Simbolinė Maskvos pergalė sukrėtė Lietuvos visuomenę: iš Rytų kilo pavojus pačiai politinės bendruomenės egzistencijai. Kai 1501-ųjų birželio 17-ąją Torunėje mirė Aleksandro brolis Lenkijos karalius Jonas Albrechtas (Jan I Olbracht, 1459–1501), Lietuvos Viešpačių Taryba tvirtai parėmė savo valdovo siekį tapti ir Lenkijos valdovu. Taip viltasi užsitikrinti Kunigaikštystei didesnę karinę ir politinę lenkų pagalbą. Jau birželio 25-ąją Aleksandras laišku iš Vilniaus kreipėsi į jauniausiąjį savo brolį Frederiką (1468–1505), kardinolą, Lenkijos primą, pirmąjį Lenkijos senatorių, prašydamas jo pagalbos įgyjant Lenkijos karūną ir žadėdamas atnaujinti Lietuvos ir Lenkijos sąjungą: *Kunigaikštystę į Karalystę įjungti* (*Ducatum Regno incorporare*), nes *per inkorporaciją kiekvienos iš jų respublika stovės laimingiau, ypač šiuo karų laikotarpiu – per quam incorporationem utriusque respublica felicius stabit, maxime sub hac tempestate bellorum*[215]. Taigi mainais į karūną Aleksandras siūlė lenkų bajorijai įjungti

[214] *Zbiór praw litewskich*, p. 72–76; Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie..*, p. 36–37.

[215] *Akta Aleksandra Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego (1501–1506)*, wydał Fryderyk Papée, Kraków, 1927, p. 3–4.

Lietuvą į Lenkiją, bet kalbėjo apie atskiras abiejų valstybių respublikas. Pasak jo, kiekviena iš jų: Kunigaikštystės respublika ir Karalystės respublika (*respublica Regni*) po susijungimo būsiančios laimingesnės. Abu broliai, jaunystėje mokęsi iš Cicerono tekstų, Aleksandro pastangas tapti Lenkijos karaliumi grindė *Respublikos meile – in Rempublicam amor* – ir *laimingesnės Respublikos būklės* siekiu. Frederikas pažadėjo stumti brolio reikalą į priekį *bendram gėriui ir Respublikos naudai* (*pro communi bono et utilitate Reipublicae*), teigdamas, kad *tikrai netrūksta nei jokio paraginimo, nei paskatos, kad darytume tai, ko reikalauja broliška meilė ir pačios Respublikos bei abiejų viešpatysčių nauda*: *ipsius Reipublicae et utriusque dominii commoditas*[216]. Lenkijos karaliaus rinkimai tapo Lietuvos bajorijos bendru reikalu: 1501-ųjų rugsėjo viduryje Gardine susirinkęs Lietuvos seimas pasiuntė Vilniaus vyskupo Alberto Taboro (apie 1450–1507) vadovaujamą Lietuvos delegaciją į Petrakavą tartis dėl valdovo elekcijos ir abiejų valstybių unijos. Čia lietuviai, kaip ir jų valdovas, didžiojo Lietuvos kunigaikščio kandidatūrą į Lenkijos sostą visų pirma grindė Karalystės ir Kunigaikštystės sąjungos būtinybe: ši sąjunga buvusi abiem viešpatystėm išganinga, o jų priešams – grėsminga, tad dabar, kai Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei grasina Maskva, Lenkijos karaliaus rinkėjai neturėtų atmesti lietuvių siūlymo, nes tai galėtų juos pastūmėti į *desperaciją* ar net priverstų ieškoti priešų paramos, o Karalystėje sukeltų vidaus sumaištį ir *rusų žemių atsimetimą*[217]. Derybos Petrakavoje truko iki rugsėjo pabaigos. Dėl Aleksandro karūnos ir būsimos karinės lenkų paramos Lietuvos delegatai sutiko pritarti lenkų didikų spalio 3 dieną parengtam sutarties aktui, kuris pirmąsyk nebenumatė atskiro Lietuvos valdovo, taigi – ir Jogailaičių paveldėjimo teisės į LDK. Jis skelbė Karalystės ir Kunigaikštystės *susijungimą ir susiliejimą į vieną ir neda-*

[216] Fryderyk Papée, *Aleksander*.., p. 51.

[217] Fryderyk Papé, *Aleksander*.., p. 52–53; Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lankijos unija*, p. 180–181; Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie*.., p. 38–39.

lomą bei skirtumų neturintį kūną, kad būtų viena tauta, viena liaudis, viena brolija ir bendri tarimaisi, to paties kūno viena galva, vienas karalius ir vienas viešpats: *in unum et indiuisum, ac indifferens corpus, ut sit una gens, unus populus, una fraternitas, et communia consilia, eidemque corpori unum caput, unus rex, unusque dominus*. Taigi tvirtino bendrą pilietinę sąjungą – *vieną broliją*, bendrą, kartu renkamą valdovą, bendrus seimus – *pasitarimus*, taip pat – bendrus pinigus bei abipusę karinę pagalbą kovoje su priešais. Apie Aleksandro laiškuose žadėtą Kunigaikštystės inkorporavimą į Karalystę neužsiminta[218]. Prieš tapdamas Lenkijos karaliumi Aleksandras Petrakavoje sudarytą aktą spalio 23-ąją kartu su Lietuvos Viešpačių Tarybos nariais patvirtino Melnike, papildęs jį esmine išlyga: šią sutartį dar privalą patvirtinti *Lietuvos prelatai, baronai, kilmingieji ir bajorai* – Lietuvos seimas[219]. Išrinkus Aleksandrą Lenkijos karaliumi, Lietuvos seimas, nesulaukęs reikiamos lenkų karinės paramos prieš Maskvą, Petrakavos–Melniko sutarčiai pritarti neskubėjo, kol pagaliau 1505-ųjų pradžioje susirinkęs Lietuvos Brastoje ją išvis atmetė. Šią niekad neįsigaliojusią sutartį lenkai lietuviams priminė po pusės šimtmečio – reikalaudami 1569-aisiais ja grįsti Liublino uniją.

Įsidėmėtina, jog tuo laiku vykusiuose lietuvių ir lenkų svarstymuose dėl karinės pagalbos ir sutarties ratifikavimo, net ir paskelbus būsimą vieną politinę broliją, jau kalbėta apie esančias dvi respublikas – dvi savarankiškas politines bendruomenes. Aleksandras 1503-ųjų vasarį rašytu įsaku kviesdamas Lenkijos bajoriją į seimą Petrakavoje, kuriame be kitų reikalų ragino svarstyti ir pagalbos Lietuvai klausimą, minėjo tiek bendrą *Karalystės ir Lietuvos didžiosios kunigaikštystės respubliką* (*respublica Regni et magni ducatus Lithuaniae*), tiek *kiekvienos iš Respublikų būtinybę* (*necessitas utriusque Reipublicae*) bei *Lietuvos*

[218] *Zbiór praw litewskich*, p. 77–81.

[219] Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie...*, p. 38–41; *Akta Aleksandra...*, p. 18, 23.

respubliką (*respublica Lithuana*)[220]. Dar vėliau, 1505-ųjų vasario 25-ąją Lietuvos Brastoje vykusioje Karalystės didikų pasiuntinybėje pas Lietuvos didikus dėl unijos reikalų, kalbėta apie *abiejų Respublikų – mūsiškės ir jūsiškės – būklę*: *status utriusque Reipublicae nostrae et vestrae*[221]. Taigi oficialiuose XVI amžiaus pradžios raštuose gana nuosekliai vartota *respublikos* sąvoka nusakė ir dviejų tuo metu dėl unijos besiderančių valstybių bendrą visuomenę, ir atskirą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę bendruomenę. Tokia respublikos sąvokos vartosena išliko iki pat XVIII amžiaus pabaigos.

Aleksandro laikų tekstuose Lietuva iškilo ir kaip svarbi *visos krikščioniškosios Respublikos – totius Reipublicae christianae* – visos Vakarų krikščionijos, krikščioniškosios civilizacijos dalis, kaip krikščioniškojo pasaulio gynėja. 1501 metais Romoje Lietuvos didžiojo kunigaikščio sekretoriaus Erazmo Vitelijaus Cioleko (Erasmus Vitellius, Erazm Ciołek, 1474–1522) susitikime su popiežiumi Aleksandru VI (1431–1503) *garbingiausia Lietuvos kunigaikštystė* kartu su *šlovinga Vengrijos ir Lenkijos karalyste* buvo iškeltos kaip *tikras priešpilis ir visos krikščionijos stipriausia tvirtovė prieš Machometonų tautą*: *vera antemuralia, et totius christianitas contra gentem Machometanam propugnacula specialiter validissima*[222]. Lietuva ir Lenkija vaizduotos kaip antitezė *barbarų* pasauliui, kuriam be *pagonių*, totorių bei turkų, priskirti ir lietuvių kaimynai *schizmatikai* maskvėnai bei valakai. Taip 1504 metais Aleksandras nusakė savo valdomus kraštus popiežiui Julijui II (1443–1513), skųsdamasis, kad Romos imperijos vokiečių kunigaikščiai ne tik niekad nepadedantys jo Karalystei kovoti su barbarais, bet dar *patronaujantys* maskvėnams. Tuo tarpu jo Karalystė esanti Vokietijos kunigaikščių *priešmūris*. Aleksandras prašė

[220] *Akta Aleksandra..*, p. 234–241.

[221] *Ibidem*, p. 458.

[222] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, ab Augustino Theiner, Reproductio phototypica editionis 1860–1864, t. II, Osnabrück: Otto Zeller, 1969, p. 279–280.

popiežiaus diplomatinės ir finansinės pagalbos – *dūžtant kaip laivui Karalystei ir net visai krikščioniškai Respublikai*: *naufraganti Regno et demum universae christianae Reipublice*[223]. Greta Lenkijos, jau nuo XV amžiaus vidurio vadintos krikščioniškosios Europos priešpiliu (*antemuralia*)[224], XVI amžiaus pradžioje ir Lietuva buvo nusakoma kaip Vakarų civilizacijos skydas nuo Rytų barbarybės. Sykiu buvo brėžiama aiški takoskyra tarp *krikščioniškajai Respublikai* priklausančių Lenkijos bei Lietuvos *respublikų* ir Vakarų Krikščionijai nepriklausančios, jai svetimos, priešiškos ir pavojingos LDK kaimynės Maskvos. Per Aleksandro valdymo metus Lietuvos politinė bendruomenė vis labiau ėmė suvokti skirtumą tarp savo *Kunigaikštystės respublikos* ir Maskvos *tironijos*: būtent dėl *tironijos* baimės XVI amžiaus pradžioje Lietuvos gudų kunigaikščiai, nepaisant vienos religijos, kalbos ir papročių, liovėsi perbėginėję į Maskvos pusę[225]. Teisės ir laisvės Lietuvoje tapo stipresniu politinę tautą konsoliduojančiu veiksniu, negu religijos ar kalbos bendrumas, kuriuo rėmėsi Maskva, įgyvendindama *visos Rusios* užvaldymo programą.

Taip 1492-ieji davė pradžią dviems skirtingoms valstybinėms ideologijoms, dviems skirtingoms politikos ir kultūros paradigmoms: Vilniuje padėti pagrindai laisvos respublikos sampratai, Maskvoje iškilo iš Dievo gautos, laisvos ir neribotos, pasaulinės galios siekiančios patvaldystės doktrina. Šios skirtingos politinės sampratos plėtotos kaip viena kitos antitezė kelis šimtmečius. Kelis šimtmečius XV amžiaus pabaigoje nubrėžtomis paradigmomis remėsi Vilniaus ir Maskvos diplomatinė bei ginkluota kova.

Pamatines Aleksandro privilegijos nuostatas dar labiau sustiprino 1506-ųjų gruodžio 7-ąją naujojo Lietuvos viešpaties Žygimanto II

[223] *Akta Aleksandra.*., p. 442–448.

[224] Janusz Tazbir, *Polska przedmurzem Europy*, Warszawa: Twój Styl, 2004, 21–27.

[225] Fryderyk Papée, *Aleksander.*., p. 75.

Senojo (1467–1548) Gardine duota krašto privilegija. Po Aleksandro mirties savarankiškai Lietuvos bajorijos didžiajame visuotiniame seime išsirinktas ir 1506-ųjų spalio 20-ąją Vilniuje iškilmingai didžiuoju kunigaikščiu vainikuotas Žygimantas pakartojo visus anksčiau vyresniojo brolio duotus įsipareigojimus saugoti asmenines ir politines bajorijos laisves, ginti krašto vientisumą ir visuomenės integralumą. Sykiu savo privilegija jis aiškiau apibrėžė ir sutvirtino Viešpačių Tarybos galias leidžiant įstatymus: nuo šiol visi nutarimai, rengiami *bendrai respublikos naudai – pro communi utilitate reipublicae*, gali būti priimti tik juos apsvarsčius *mūsų didžiosios Lietuvos kunigaikštystės viešpačiams tarėjams* ir tik su jų *žinia, patarimu bei sutikimu*[226].

Po tokios krašto privilegijų bei sutarčių su Lenkija apžvalgos metas atsakyti į skyriaus pradžioje keltus klausimus: ar pagrįstai XVII–XVIII amžių autoriai laikė privilegijas Lietuvos bendruomenės steigimo ir kūrimo aktais, ar lietuvius bei žemaičius į katalikybę atvedę valdovai Jogaila ir Vytautas priskirtini prie politinės tautos steigėjų? Akivaizdu: būtent krašto privilegijų aktai – pagrindiniai to meto Lietuvos rašytiniai įstatymai – per XV šimtmetį suformavo politinį Lietuvos kūną. Ypatingą jų svarbą suvokė ir dėl jų redakcijos šimtmetį kovojo pati LDK bendruomenė. Viena vertus, šie aktai, matyt, remdamiesi Lietuvoje iki tol veikusia paprotine teise bei jos tvarkyta tikrove, dalį buvusių visuomenės santykių tiesiog apibendrino[227]. Kita vertus, jie perkėlė bajoriškon Lietuvos visuomenėn dalį krikščioniškos Europos kilmingųjų išsikovotų teisių ir laisvių[228]. Trečia, privilegijų pasakojimas rėmėsi Antikos ir jos palikimą plėtojusios tuometinės Europos politinėmis idėjomis, suverenios tautos ir viešajam gėriui tarnaujančio valdovo sampratomis. Pirmųjų Lietuvos rašytinių įstatymų tekstai apibrė-

[226] *Zbiór praw litewskich*, p. 95–99; Grzegorz Błaszczyk, *Litwa na przełomie...*, p. 73.

[227] Konstantinas Avižonis, „Lietuvos Statutai“, p. 28.

[228] Stanisław Kutrzeba, „Unia Polski z Litwą“, p. 529–531.

žė savarankišką Kunigaikštystės bendriją, suverenią kilmingųjų tautą, turinčią ne tik asmenines nuosavybės bei teisinės neliečiamybės teises, bet ir respublikoniškas laisves – rinktis krašto valdovą, tartis seimuose arba *parlamentuose* dėl *bendrojo gėrio*. Šios bendrijos atstovai, sudarę krašto Viešpačių Tarybą, nuo XV amžiaus vidurio jau patys rengėsi krašto privilegijas ir sutarčių su Lenkija projektus. Būtent jų pastangomis amžiaus pabaigoje buvo teisiškai įtvirtinta aristokratinė Lietuvos Respublika: Viešpačių Tarybos, senato, ir didžiojo kunigaikščio kartu valdoma bendruomenė, kurios valdžia paremta įstatymu ir viešai deklaruotu bendrojo gėrio siekiu. Šioje krašto privilegijų pasakojimo suformuotoje Respublikoje liko aiškiau neapibrėžtos pačios bajorijos politinės teisės – jos seimų galios. Liko neįtvirtintas parlamentarizmas. Kita vertus, kaip matysime, būtent krašto privilegijomis, ypač Horodlės aktu, rėmėsi Kunigaikštystės bajorija XVI amžiaus viduryje grumdamasi dėl platesnių visuotinio seimo galių. Taip pat pastebėtina, jog nuo Kazimiero laikų privilegijos apėmė ir miestus bei miestiečius – nors politinių laisvių neturinčią, bet asmeninėmis teisėmis aprūpintą ir krašto bendruomenei priskirtą gyventojų dalį.

Krašto privilegijos tapo neatskiriama LDK pasakojimo dalimi. Ilgą laiką jos buvo suvokiamos kaip svarbiausi tautos ir asmens laisves saugantys tekstai. Jos šimtmečiams apibrėžė valdovo ir krašto, valdovo ir politinės bendruomenės, valdovo ir respublikos santykius. Kazimiero Jogailaičio duotas raštiškas įsipareigojimas rūpintis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir jos visuomenės integralumu buvo atkartotas jo įpėdinių teiktose krašto privilegijose ir perkeltas į visus tris Lietuvos statutus. Pirmąsias krašto privilegijas Kunigaikštystės bajorai brangino kaip asmeninių laisvių garantą: jomis pabrėžtinai rėmėsi ir vėlesniais laikais – jau turėdami Pirmąjį Lietuvos Statutą. 1544 metais Brastoje vykusiame visuotiniame LDK seime lietuvių bajorija prašė Žygimanto II Senojo įrašyti į taisomą Lietuvos Statutą krašto privilegijas kaip pamatinius bajorijos laisvių dokumentus – *kad visiems*

kaip viešasis lobis [jako skarb pospolityj] būtų žinomos ir kad laikui bėgant *nebūtų iškreiptos.* Valdovas atsakė, jog *dėl daugelio priežasčių* to daryti nesutinkąs[229]. 1547-aisiais visuotiniame Vilniaus seime bajorija kreipėsi į Žygimantą Augustą (1520–1572) prašydama, kad visos jo protėvių duotos privilegijos būtų saugomos ne krašto iždе, bet *kitoje patikimoje ypatingoje vietoje* tam, kad bajorams *tos privilegijos būtų lengviau prieinamos, kai to prireiks*. Didysis kunigaikštis sutiko, kad *tos jūsų teisių ir laisvių privilegijos iš krašto iždo būtų išimtos ir į jūsų rankas atiduotos*, kad jos *būtų saugomos ten, kur jūsų valia lems*[230]. 1554-ųjų Vilniaus seime Lietuvos bajorija vėl prašė viešpaties, kad jo protėvių ir jo paties duotos *krašto privilegijos ir laisvės [...] į statutą žodis žodin būtų įrašytos [...], nes kiekvienas iš prigimties privalo savo laisves ginti*: *koždyj s prirоženia vinen jest volnosti svojeje boronit'*. Į šį prašymą Žygimantas Augustas pažadėjo atsižvelgti, kai bus taisomas Statutas[231]. Įsidėmėtinas bajorų išsakytas argumentas: privilegijas šiuosyk reikalauta perkelti į Lietuvos Statutą remiantis prigimties imperatyvu, liepiančiu kiekvienam asmeniui savo laisves saugoti ir ginti. Krašto privilegijos – tokį žmogaus prigimties imperatyvą atitinkantys, jį išreiškiantys tekstai. Ir iš tiesų, bajorija pasiekė, kad 1566-aisiais į Antrąjį Lietuvos Statutą būtų įrašytas valdovo įsipareigojimas saugoti krašto kilminguosius, miestiečius ir visus gyventojus *ypatingai tose laisvėse*, kurias suteikė *Lietuvos didžiųjų kunigaikščių privilegijos ir laiškai*[232](III skyrius, 2 straipsnis). To paties skyriaus 12-uoju straipsniu didysis kunigaikštis įsipareigojo: *visas senąsias krašto privilegijas ir naujai mūsų suteiktas laisves bei senąjį gerąjį paprotį šiuo mūsų statutu*

[229] *Zbiór praw litewskich*, p. 406–407.

[230] *Ibidem*, p. 420–421.

[231] *Ibidem*, p. 476–477.

[232] „Statutum Lituanicum", in: *Archiwum Komisyi Prawniczej*, t. VII, Kraków, 1900, p. 43; *Statut Velikogo Knjaz'stva Litovskogo 1566 goda*. Izdanie Imperatorskago moskovskago obščestva istorii i drevnostei rossijskich, b. v., b. d., [1855], p. 43.

saugoti ir niekuo nepažeisti, o naujo nieko nenutarti. O jei būtų poreikis ką nors nauja pridėti respublikos labui [ku dobromu rečy pospolitoj], neturime [patys] to daryti, nei jokių nutarimų priimti, bet tik visuotiniame šios mūsų viešpatystės seime ir mūsų viešpatystėje – Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje su mūsų tarėjų žinia bei patarimu ir visų šios mūsų viešpatystės žemių sutikimu[233]. Taigi senosios krašto privilegijos, kaip tautos laisvių pamatas, tapo įtvirtintos Antrajame Lietuvos Statute: nuo šiol jos galėjo būti pildomos tik *respublikos labui* ir tik parlamente – bajorų tautai pritarus. Tokie viešpaties įsipareigojimai saugoti senąsias protėvių privilegijas ir jomis lietuviams duotas laisves, kiek pakoreguoti, buvo perkelti į Trečiąjį Lietuvos Statutą ir išliko iki Didžiosios Kunigaikštystės žlugimo[234].

Kam skirta pirmųjų tautos įstatymų leidėjo garbė? Jau pačiose privilegijose didysis kunigaikštis Vytautas buvo iškeltas kaip tautos laisvių ir teisių davėjas. Būtent jo gyventojams suteiktas laisves, jo išplėstas Lietuvos sienas įsipareigodavo saugoti ir ginti įpėdiniai: Kazimieras Jogailaitis, Aleksandras, Žygimantas II Senasis. Taigi XV amžiaus teisės tekstuose Vytautui priskirtas laisvos kilmingųjų bendruomenės kūrėjo vaidmuo. 1501-aisiais minėtas didžiojo Lietuvos kunigaikščio Aleksandro sekretorius Erazmas Vitelijus Romoje popiežiui Aleksandrui VI sakytoje kalboje išaukštino Vytautą kaip pirmąjį įstatymų steigėją: *Hic primus illis leges condidit*. Teigė, jog jis buvęs *mokyčiausias respublikai vadovauti*: *in administranda republica doctissimus*. Tvirtino, kad Vytautas *valdė kunigaikštystę nuostabiai humaniškai ir rūpestingai*: *ducatum mira [a]equitate et providentia regebat*. Todėl pagrįstai imperatorius Zigmantas siekęs jį vainikuoti karaliumi[235]. Akivaizdu: jau XV amžiuje Lietuvos kilmingųjų rate

[233] *Statut [...] 1566 goda*, p. 48.

[234] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, vyr. red. I. P. Šamjakin, Minsk: Belaruskaja Saveckaja Encyklapedyja, 1989, p. 112, 119.

[235] *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. II, p. 279.

gyvavo Vytauto kaip pirmojo įsatymų leidėjo, tarptautinės bendruomenės pripažinto laisvos lietuvių tautos kūrėjo vaizdinys. Jau tuomet Vytautas sietas su respublika: būtent *administruoti respubliką* jis buvęs geriausiai pasirengęs, *labiausiai mokytas*.

Dabar galime grįžti ir prie *Lietuvos Metrikon* įdėtos Horodlės akto redakcijos – prie suklastotų tautos kilmės dokumentų. Taigi kada ir kas šį steigimo pasakojimą bus surašęs? Aiškėja, kad „lietuviškas" Horodlės aktas galėjo būti parengtas arba XV šimtmečio viduryje – Lietuvai Horodlės sutartis valingai nutraukus ir grumiantis su Lenkija dėl jų perrašymo, arba XV–XVI amžių sandūroje – lietuviams pasiekus sutarimą su lenkais, kad jų garbę žeidę įrašai atšaukiami. Dokumentų „klastojimo" iniciatoriai, matyt, bus buvę patys krašto didikai – Lietuvos viešpačiai. Perrašyti juos galėjo Lietuvos kanclerio prižiūrima Didžiosios Kunigaikštystės kanceliarija. Vis dėlto „sulietuvintas" aktas nebuvo vien lietuvių savivale paremtas falsifikatas. Pirma, jis atspindėjo savo meto politinę tikrovę: išsirinkus Kazimierą didžiuoju kunigaikščiu, Horodlės sutartis išties liovėsi veikusi. Antra, taisydami Horodlės aktą lietuviai perkėlė į jį savo meto teisines realijas. Jei tekstas surašytas XV amžiaus viduryje, jis rėmėsi 1446 metų Brastos dokumentu, teigusiu dviejų lygių viešpatijų sąjungą. Jei parengtas XV–XVI amžių sandūroje, bus pagrįstas ir 1499-ųjų Vilniaus sutartimi, atšaukusia lietuvių garbę žeidusius Horodlės akto įrašus. Perrašytas tautos steigimo pasakojimas sykiu liudijo vidinį Kunigaikštystės bendrijos dramatizmą: Horodlės dokumentai buvo tokie svarbūs, kad negalėta jų tiesiog išbraukti iš pagrindinių politinę bendruomenę kūrusių aktų rinkinio, ir kartu taip stipriai tautos savigarbą žeidžiantys, jog buvo neįmanoma jų palikti „neištaisytų". Net išsiaiškinus spėtiną Horodlės rašto „sulietuvinimo" laiką, lieka neatsakytas klausimas: kodėl būtent toks raštas 1541-aisiais buvo įtrauktas į *Lietuvos Metrikos* privilegijų knygą ir be jokių kritinių pastabų perrašytas 1598-aisiais? Taigi tenka kreipti dėmesį į vėlesnius teisės aktus, steigusius ir kūrusius LDK bendruomenę XVI amžiuje.

PIRMASIS STATUTAS: RESPUBLIKOS TELKIMAS

Jau XV–XVI amžių sandūroje Lietuvoje iškilo bendros, visą kraštą ir visus jo gyventojus aprėpiančios teisės idėja. Ši idėja buvo neatskiriama tuometinėje Europoje sustiprėjusios valstybės suverenumo doktrinos dalis[236]. Ji skatino kodifikuoti – sujungti, suderinti, susisteminti – iki tol atskiroms socialinėms grupėms, atskiroms žemėms leistus teisės aktus ir pasirūpinti vieningu teisynu, kuris telktų į vieną valstybės kūną visus krašto gyventojus. 1501-ųjų arba, kaip pačiame tekste rašoma, 7009-ųjų metų nuo pasaulio sukūrimo vasario 16 dieną didžiojo kunigaikščio Aleksandro Voluinės žemei duotoje ir Viešpačių Tarybos patvirtintoje privilegijoje pirmąkart paminėtas būsimas visai Kunigaikštystei bendras Statutas. Pasak Lietuvos viešpaties, Voluinės privilegija veiksianti tol, *kol įdiegsime mūsų tėvynei Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei visos žemės teises, statutus, o kai teises, statutus mūsų tėvynėje įdiegsime, tada visos mūsų žemės vienos teisės turės laikytis ir viena teise bus teisiamos pagal Statutą*: *togdy vsi zemli naši odnogo sja prava deržati majut i odnym pravom sužony budut podle Statutu*[237]. Taigi valdovas ir Viešpačių Taryba išdėstė vieningo Lietuvos Statuto idėją tuo metu, kai Maskvos grėsmės akivaizdoje ir glaudesnių ryšių su Lenkija išvakarėse stengtasi sustiprinti respubliką, sutelkti, integruoti jos žemes ir visuomenę. Tais pačiais metais Aleksandro sekretoriaus Erazmo Vitelijaus Romoje pasakyta kalba, šlovinusi Vytautą kaip pir-

[236] Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa: OBTA, 1999, p. 9.

[237] *Lietuvos Metrika (1387–1546), Knyga Nr. 25, Užrašymų knyga 25*, p. 103; Juliusz Bardach, *Statuty litewskie*..., p. 14; Stanislovas Lazutka, „Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė“, in: *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70–mečiui*, Vilnius: Aidai, 1999, p. 282.

mąjį įstatymų leidėją, liudija, kad pats Lietuvos didysis kunigaikštis suvokė dar Antikos autorių išaukštintą teisės davėjų – tautų gimdytojų – vaidmenį ir, matyt, tokio vaidmens Lietuvos istorijoje siekė.

Po Aleksandro mirties, 1514 metais visuotiniame Vilniaus seime jau Kunigaikštystės bajorai prašė vieningos krašto teisės[238]. Toks bajorijos prašymas pakartotas 1522-ųjų pradžioje Gardino seime. O tų pačių metų pabaigoje *didžiajame visuotiniame* Vilniaus seime Statutas buvo apsvarstytas ir priimtas. Jo metu, gruodžio 6-ąją, išleistas Žygimanto II Senojo įsakas skelbė: *idant kiekvienam vienodas teisingumas būtų vykdomas, rašyto įstatymo baime taika būtų stiprinama, <...> idant didesnėje ramybėje, sutarime bei teisingume visos mūsų Didžiosios Kunigaikštystės respublikos būklė būtų išlaikoma [in majori tranquilitate ac concordia justitiaque, status totius reipublicae magni ducatus nostri conservetur], <...> bajorų, didikų ir visų kilmingųjų pritarimu <...> nutarėme paskelbti, duoti ir amžiams suteikti gyventojams bei čiabuviams žmonėms visiems kartu ir kiekvienam atskirai, kad ir kokiu kilmingumu bei viršenybe jie išsiskirtų, vieną rašytinę teisę ir vieną įstatymą*. Pasak įsako, šiuo Statutu remiantis *privalo būti teisiami lygiai vargšai ir turtingieji – aeque pauperi et diviti*. O *kad mūsų statutai pasiektų kiekvieno žinią – utque ad notitiam singulorum haec ipsa statuta nostra deveniant*, valdovas paliepęs juos *išspausdinti rašmenimis gausiu egzempliorių skaičiumi*[239]. Taigi Statutas iškeliamas kaip teisingumą visiems krašto gyventojams teikiantis tekstas. Deklaruojamas viešpaties ir bajorijos bendras tikslas išsaugoti *Didžiosios Kunigaikštystės respubliką* taikią, darnią ir tiesingą. Teigiama būtinybė kiekvienam Statutą pažinti. Pabrėžiama, jog viena teisė, vienas įstatymas duodamas *amžiams*: jis

[238] Matvej Liubavskij, *Litovsko–russkij sejm*, p. 199; Juliusz Bardach, *Statuty litewskie...*, p. 14.

[239] *Zbiór praw litewskich*, p. 121–123; Stanislovas Lazutka, „Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė", p. 294–297. Remtasi Sigito Narbuto vertimu jį šiek tiek patikslinant.

Kunigaikštystės tautai ir respublikai suteikiąs istorinę amžinybę. Įsake taip pat akcentuojama, jog Statutą viešpats davė valdiniams atsižvelgęs ne tik į jam, bet ir jo *mažamečiam sūnui Žygimantui Augustui rodomą pastovią ištikimybę*, įvertinęs tai, kad *mūsų sūnų jie vienu balsu [...] priėmė paveldėtoju ir didžiuoju kunigaikščiu*[240]. Taip teisynas, sykiu ir juo grindžiama LDK respublika, tapo tvirtai susieti su Jogailaičių paveldimos Lietuvos viešpatystės idėja. Ši pirmoji, 1522-aisiais Vilniaus seime priimta, Statuto redakcija, Stanislovo Lazutkos įsitikinimu, bus parengta vadovaujant LDK kancleriui ir Vilniaus vaivadai Mikalojui Radvilui Jaunesniajam (apie 1470–1522) bei šio broliui krašto maršalui ir Trakų pilininkui Jonui Radvilui (apie 1474–1522). Po jų mirties valdžią Kunigaikštystėje perėmęs naujasis kancleris Albertas Goštautas (Albertus Gastold, Olbracht Gasztold, m. 1539), pats trokšdamas įstatymų leidėjo garbės, nenorėdamas jos pripažinti savo priešininkams Radvilams, o gal ir nesutikdamas su pirmosios redakcijos nuostatomis, greičiausiai bus sustabdęs jau priimto teisyno veikimą ir per septynerius metus iš naujo jį perredagavęs[241].

Pirmasis Statutas rengtas ir redaguotas tuo metu, kai lietuvių diduomenė stengėsi įgyvendinti plačią Lietuvos valstybės stiprinimo, tautos savarankiškumo išsaugojimo programą. Pats teisynas buvo svarbi šios programos dalis. Būtent XV–XVI amžių sandūroje krašto politinis ir intelektualinis gyvenimas įgijo stiprių naujų postūmių: išsirinkusi didžiuoju kunigaikščiu Aleksandrą, Lietuva po 45 metų pertraukos vėl atgavo savo valdovo dvarą Vilniuje, kurį kultūrine veikla papildė Vilniaus vyskupas Albertas Taboras (g. apie 1453, 1492–1507) bei

[240] Stanislovas Lazutka, „Pirmojo Lietuvos Statuto [...] mįslė", p. 295.

[241] Stanislovas Lazutka, „Pirmojo Lietuvos Statuto [...] mįslė", p. 284–294; Stanislovas Lazutka, „Istoričeskaja rol' Albertasa Goštautasa v kodifikacii Pervogo Litovskogo Statuta", in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 16–17.

jo aplinka[242]. Jau didysis kunigaikštis Aleksandras iškėlė, o *Lietuvos vadai ir viešpačiai – Lituaniae duces ac domini* – parėmė iniciatyvą pradėti Kazimiero Jogailaičio sūnaus karalaičio Kazimiero (1458–1484) kanonizavimo bylą: siekta turėti savą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir lietuvių tautos dangiškąjį globėją[243]. Vilniaus vyskupu tapęs LDK kanclerio ir Vilniaus vaivados Mikalojaus Radvilaičio (m. 1509/1510) sūnus Albertas Radvilas (g. apie 1476, 1507–1519) siekė įtvirtinti nuo Lenkijos Gniezno arkivyskupystės nepriklausomą Vilniaus vyskupystę – savarankišką krašto Katalikų Bažnyčią[244]. Taip pat mėginta užsitikrinti didesnį Lietuvoje veikusių vienuolijų savarankiškumą, glaudžiau susieti jų veiklą su savos valstybės poreikiais. Didžiojo kunigaikščio Aleksandro remti ir globoti dominikonai Vilniuje pasistatytame naujame vienuolyne 1507 metais atidarė aukštesniąją, partikuliarinę, mokyklą, kurioje greta laisvųjų menų pirmąkart krašte imta mokyti filosofijos ir teologijos[245]. Ilgametes Lietuvos bernardinų ir juos globojusių lietuvių didikų pastangas vainikavo 1530-aisiais popiežiaus įsteigta atskira LDK bernardinų provincija[246]. XVI amžiaus pradžioje krašte pasirūpinta pirmąja tautos kronika – pirmuoju išsamiu kronikiniu pasakojimu apie lietuvių tautos praeitį: sudėti Viduri-

[242] Kęstutis Gudmantas, „Vilnius ir Krokuva. Keletas XVI amžiaus pirmosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės literatūrinio gyvenimo štrichų“, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, p. 285–287.

[243] *Ibidem*, p. 287; *Šv. Kazimiero gyvenimo ir kulto istorijos šaltiniai*, parengė Mintautas Čiurinskas, Vilnius: Aidai, 2003, p. 22–26, 197–203; *Ankstyvieji šv. Kazimiero „gyvenimai“*, parengė Mintautas Čiurinkas, Vilnius: Aidai, 2004, p. 70–71; Jerzy Suchocki, „Geneza litewskiej legendy etnogenetycznej. Aspekty polityczne i narodowe“, in: *Zapiski historyczne*, Warszawa–Poznań–Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987, t. LII, sąs. 1, p. 47–48.

[244] Jerzy Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w Średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań: Universytet Adama Mickiewicza, 1972, p. 52.

[245] Romas Plečkaitis, *Lietuvos filosofijos istorija*, t. I, *Viduramžiai – Renesansas – Naujieji amžiai*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 47–50.

[246] *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sudarytojas Vytautas Ališauskas, Vilnius: Aidai, 2006, p. 89.

nysis ir Platusis Lietuvos metraščių sąvadai[247]. Vėl atgaivinta ir mėginta įgyvendinti Lietuvos Karalystės idėja. 1526-aisiais pas Žygimantą II Senąjį Lenkijon pasiųsti Lietuvos Viešpačių Tarybos atstovai Vilniaus vyskupas Jonas iš Lietuvos kunigaikščių (apie 1498–1538), nesantuokinis didžiojo kunigaikščio sūnus, ir Trakų pilininkas Jurgis Radvilas (apie 1480–1541) visos Tarybos vardu prašė valdovo išgauti neva prieš šimtmetį *ponų lenkų sulaikytą* Lietuvos karūną, kurią *Šv. Tėvas popiežius ir cezaris buvo pasiuntę didžiajam kungikaikščiui Vytautui*, ir ja karūnuoti savo sūnų Žygimantą Augustą. Taip, pasak lietuvių didikų, būtų įvertinti valdovo protėvių, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, *svarbūs bei įžymūs darbai* ir sutramdytos senos lenkų pastangos *pažeminti ir pasisavinti* Lietuvą: *Nes, Maloningas Karaliau, jei ta Jūsų Malonybės tėvoninė valstybė, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, turėtų karūną, tada negalėtų būti pasisavinta Lenkų Karūnos, nes Karūna į Karūną negali būti įjungta. O tada jau ponai lenkai nebegalėtų geisti tą Jūsų Malonybės tėvoninę valstybę pažeminti ir prisijungti prie savęs, ir lygi brolybė bei*

Žygimantas Senasis, Lietuvos didysis kunigaikštis ir Lenkijos karalius. Popierius, medžio raižinys. Jakobo Siebeneicherio spaustuvė Krokuvoje, 1597 m. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, *XVI–XIX a. portretai*, sudarytoja Laima Bialopetravičienė, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2006.

[247] *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, parengė Rimantas Jasas, Vilnius: Vaga, 1971, p. 28–19; Mečislovas Jučas, *Lietuvos metraščiai ir kronikos*, Vilnius: Aidai, 2002, p. 46, 62–66, 85, 94–95, 101–102, 107, 112.

bičiulystė stotų kartu prieš bet kokį priešą. Jei lenkai nesutiktų Vytauto karūnos atiduoti, valdovas turėtų Romos popiežiaus ir imperatoriaus paprašyti naujos, už kurią *gera valia* užmokėsianti Lietuvos Viešpačių Taryba. Taip pat didžiojo kunigaikščio prašyta ne Lenkijai, bet būsimam Lietuvos karaliui Žygimantui Augustui, taigi – Lietuvai, skirti be paveldėtojo likusią Mozūrijos Kunigaikštystę[248]. Lietuvos Karalystės siekį lydėjo lietuvių didikų pastangos iš Šventosios Romos imperatoriaus arba popiežiaus įgyti sau, o sykiu ir kraštui, kunigaikščių, grafų bei kitus titulus. 1518-aisiais Imperijos kunigaikščiu tapo LDK kancleris Mikalojus Radvilas Jaunesnysis, o 1529-aisiais kancleris Albertas Goštautas iš popiežiaus gavo Mūrinių Geranainių grafo titulą, vėliau patvirtintą ir imperatoriaus[249].

Atnaujinta Pirmojo Lietuvos Statuto redakcija jau 1524 metais buvo svarstoma Vilniaus ir Brastos seimuose. 1528-aisiais ji vėl pateikta Vilniaus seimui. Čia Statutas svarstytas visus metus ir priimtas tik 1529-ųjų vasarą. Viešpaties Žygimanto Senojo įsaku patvirtintas, jis įsigaliojo nuo tų pačių metų rugsėjo 29-osios. Tų metų pabaigoje vėl į Vilnių sukviestame seime bajorija, atsidėkodama už Statutą, paskelbė viešpaties sūnų Žygimantą Augustą Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, taip paliudydama savo ištikimybę paveldimam Jogailaičių viešpatavimui. Teisyno svarstymai užtruko kilus diduomenės ir bajorijos ginčams dėl platesnių bajorijos politinių laisvių[250]. Taigi – dėl respublikos

[248] „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Ponų Tarybos laiškas karaliui Žygimantui dėl Lietuvos Karalystės atkūrimo (1526)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 5 knyga, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 71–73. Albino Jovaišo vertimas.

[249] Rimvydas Petrauskas, „Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI amžiaus pirmojoje pusėje“, in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, p. 35–44; Karol Fryderyk Eichhorn, *Stosunek Xiążęcego Domu Radziwiłłów*.., p. 11-19, 63-68.

[250] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 251–252; Irena Valikonytė, Stanislovas Lazutka, Edvardas Gudavičius, *Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)*, Vilnius: Vaga, 2001, p. 54–56.

pobūdžio. Seimo priimtas teisynas suvoktas ir amžininkams pristatytas kaip istorinės svarbos darbas, nuveiktas krašto viešajam gėriui, respublikai. Vilniaus vaivada ir LDK kancleris Albertas Goštautas 1529 metais parašytame *Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto pagyrime*, greičiausiai persakytame tame pačiame Vilniaus seime, teigė, jog šis viešpats *didžiais ir šlovingais dalykais* pranokęs lenkų karalių Kazimierą Didįjį: *visų pirma gindamas respubliką įtemptu darbu ir savo iškiliu protu – na pervej v oborone rečipospolitoje, prez nelutovanie pracy i rozumu svojeho vysokoho*. Jo nuopelnai Lietuvai esą tokie patys kaip tautos krikštytojų Jogailos ir Vytauto: *Kaip anie šlovingieji karaliai [slavutnyje koroli] mus išmokė krikščionių tikėjimo, taip šis šlovingas šviesusis karalius išmokė mus vykdyti teisingumą – nas navčil spravedlivosti činiti*. Verta atkreipti dėmesį: Goštautas ne tik Jogailą, bet ir Vytautą vadino karaliumi. Pasak lotyniško *Pagyrimo* teksto, Žygimantas esąs didis, esąs *aukščiausias mūsų viešpats*, nes *davė mums teisę*: *augustissimus princeps noster, magnus Sigismundus rex et magnus dux, qui nobis jura dedit*[251]. Taip jis pabaigęs tautos krikščioninimo darbą: padaręs lietuvių tikėjimą gyvą ir veiklų. Mat Vytautas su Jogaila *nors davė mums krikščionių tikėjimą, bet darbų krikščioniškų nebuvo mūsų išmokę, įstatymų mums nedavė, pagal kuriuos būtume turėję elgtis, kaip krikščionys elgiasi*. O *tikėjimas be darbų yra negyvas*. Taigi Pirmasis Statutas nusakytas kaip viešpaties tautai *duotas* teisynas. Tačiau duotas rūpinantis *respublika* ir ją ginant. Teisės davimas prilygintas tautos krikštui, Statuto davėjas Žygimantas – krikščioniškos lietuvių tautos gimdytojams Jogailai ir Vytautui: Žygimantas, parūpindamas Lietuvai teisyną, pabaigęs pirmtakų pradėtą tautos sukrikščioninimo darbą, padaręs krikščionybę krašte gyvą ir veiklią.

[251] *Zbiór praw litewskich*, p. 92–94; „Žygimanto, Lenkijos karaliaus ir Lietuvos, Rusios, Prūsijos, Žemaitijos, Mazovijos ir kitų didžiojo kunigaikščio ir pono bei tėvonio, pagyrimas“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 61–64. Remtasis Albino Jovaišo vertimu.

Pirmąjį Statutą lydėjo ir Goštauto sekretoriaus Deodato Septenijaus, greičiausiai – Bagdono Semaškos[252], sukurtas *Goštauto pagyrimas*, šlovinęs LDK kanclerį kaip teisyno *sudarytoją ir surašytoją*. Pasak *Pagyrimo*, didysis kunigaikštis Žygimantas, prašomas viešpačių tarėjų, bajorų ir visos Lietuvos riterijos, nutaręs *suteikti savo Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei krikščionišką teisę* ir pavedęs šią teisę *sudėstyti ir surašyti* LDK kancleriui. Šis, *pasiaukodamas viešpačiams tarėjams bei visai Didžiosios Kunigaikštystės riterijai*, ėmęsis šio sunkaus darbo *dėl bendrojo gėrio – propter commune bonum*. Mat dabartinis kancleris ir jo protėviai visada pasižymėję *garbinga ir dorybinga ištikimybe [...] šios viešpatystės viešpačiams, didiesiems Lietuvos kunigaikščiams, ir visam bendrajam krašto gėriui – bona et virtuosa conseruacio [...] erga principes huius dominij magnos duces Lithuanie et erga totum commune bonum terrestre*. Mat *dar būdamas labai jaunas* Albertas Goštautas *įprato teikti patarnavimus viešpačiams ir respublikai – consuevit seruicia exibere dominis et rei publice*. Jis kovose ginklu gynęs Lietuvą – *mylėdamas viešpatį ir krašto respubliką*: *amando principem et rempublicam terrestrem*. Būtent kanclerio *dorybingą ištikimybę ir patarnavimus*, atliktus ir atliekamus viešpaties *jo malonybės viešpatystei ir respublikai [dominio eius clemencie et reipublice]*, kiekvienas turįs *gerai įsidėmėti ir prisiminti*. O pats Goštautas tarnausiąs valdovui ir respublikai tol, *kol viešpats dievas dėl bendrojo gėrio [dominus deus propter commune bonum] teiksis jo malonybę šiame gyvenime saugoti sveiką ir laimingą*[253]. Taigi Statutas pristatytas kaip kūrinys, radęsis iš tarnystės ne tik valdovui, bet ir *krašto respublikai*, *visam krašto bendrajam gėriui*. Tai

[252] Jerzy Ochmański, „Deodatus Septennius – zagadkowy autor „Pochwały" Gasztołda z około 1529 roku", in: *Lituano–Slavica Posnaniensia. Studia Historica, VI, 1994*, Poznań, 1995, p. 77–82.

[253] Stasys Lazutka, Edvardas Gudavičius, „Deodato Septenijaus Goštautų „Panegirika"", in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1976 metai*, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 82–84.

iš meilės respublikai aukščiausio Lietuvos pareigūno nuveiktas ir visai Kunigaikštystės riterijai skirtas darbas. Matyt, kaip patarnavimą respublikai savo veiklą suvokė ir teisyną rengę Lietuvos intelektualai, tarp kurių, spėjama, bus buvę ne tik kanclerio sekretoriai Venclovas Mikalojaitis iš Maišiagalos (apie 1490–1560) bei Deodatas Septenijus, bet ir Vilniaus vyskupystės kapitulos, tuo metu telkusios savo kraštui dirbantį Lietuvos intelektualinį elitą, nariai lietuviai Mikalojus Vežgaila (Mikołaj Wiżgajło, m. 1533), Jurgis Talaitis iš Eišiškių (Jerzy Taliat, m. 1533), Vaclovas Čirka (Wacław Czyrka, m. 1547/1549) iš Valkavisko, tarp amžininkų išsilavinimu bei teisės išmanymu garsėję vyrai[254].

Apžvelgę Pirmojo Statuto kontekstą, stabtelkime prie pamatinių jo nuostatų. Visų pirma, Statutas teigė vienos teisės valdomą Didžiosios Kunigaikštystės visuomenę ir tvirtino teisinę valstybę. Jau teisyno I skyriaus 1 straipsniu viešpats užtikrino, jog visi krašto didikai, bajorai ir miestiečiai nebus kaltinami ir jokia bausme baudžiami tol, kol kievieno kaltė nebus įrodyta *teisme vieša krikščioniškosios teisės tvarka*. Pati Statuto antraštė skelbė trijų Lietuvos žemių, trijų tautų politinę vienybę: tai – *Rašytinė teisė, duota viešpatystei, Didžiajai Lietuvos, Rusijos ir Žemaitijos Kunigaikštystei, šviesiausiojo viešpaties Žygimanto […]*. Įsidėmėtinas Pirmajame Statute esantis trinaris Kunigaikštystės pavadinimas. Pavartotas Kazimiero ir Aleksandro krašto privilegijose jis dabar tapo iškeltas į Statuto antraštę. Matyt, karų su Maskva akivaizdoje taip buvo akcentuojamas tiek gudiškų žemių gyventojų lygiateisiškumas, tiek Rusijos priklausomybė vienam Didžiosios Kunigaikštystės politiniam kūnui. Beje, vėlesniuose Statutuose šio trinario valstybės vardo, kuris pirmajame teisyne vartotas greta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavadinimo, nebeliko. Pirmojo įstatymų

[254] Jerzy Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*.., p. 39–43; 50–51; Irena Valikonytė ir kiti, *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 55; Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 15–16; Sławomir Godek, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2004, p. 29–30.

sąvado visuotinumą valdovas stipriai pabrėžė jo įžangoje: *iš viešpatiškos malonės norėdamas apdovanoti krikščioniška teise* savo viešpatystę, jis duoda, *patvirtina ir įteisina*, *įsakydamas galioti amžiniems laikams*, *visas teises ir privilegijas* ne tik *visiems prelatams, kunigaikščiams, vėliaviniams viešpačiams, didikams, pakeltiesiems riteriams, bajorijai*, bet ir *visai visuomenei bei jų valdiniams [vsemu pospoľstvu i ich poddanym] ir mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių čiabuviams, kokios bebūtų padėties ir luomo [kotorogo by koľvek stadla a stanu byli]*. Ši nuostata įrašyta ir Statuto I skyriaus 9 straipsnyje: *visais laikais turi būti išsaugota, kad visi mūsų valdiniai, tiek vargšai, tiek turtingi, kokios bebūtų padėties ar luomo, lygiai ir vienodai [equaliter et vnanimiter] šia rašytine teise turi būti teisiami*[255]. III skyriaus 7 straipsnis skelbė viešpaties pažadą *išsaugoti visų kilmingųjų, kunigaikščių ir vėliavinių viešpačių ir visų paprastų bajorų, ir miestiečių bei jų žmonių laisves ir teises, duotas jiems mūsų protėvių ir mūsų*[256]. Taigi Statutas – *krikščioniška teisė* – kėlė žmonių teisinės lygybės idėją ir darė visus LDK gyventojus pavaldžius vienam teisynui, jungė juos į vieną krikščionišką tautą. Tai buvo ne uždaros feodalų klasės kodeksas, bet visos visuomenės – tiesa, luominės ir nelygiateisės – teisynas. Daug Statuto nuostatų turėjo visuotinį pobūdį, apėmė visus luomus. Teigta piliečių – bajorijos ir pasiturinčių miestiečių – lygybė teismuose, valstiečiams pripažinta teisė dalyvauti teismų procesuose. Atskiri straipsniai buvo skirti vien žemiesiems visuomenės sluoksniams[257]. Taip pat būta įrašų, adresuotų totoriams ir žydams. XI skyriaus 11 straipsnis nusakė žemvaldžio

[255] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, atsakingas redaktorius Stanislovas Lazutka, t. II, d. I, Vilnius: Mintis, 1991, p. 62–65, 70–71; Irena Valikonytė ir kiti, *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 123–125, 128.

[256] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I, p. 112–113.

[257] Stanislovas Lazutka, *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*, Kaunas, 1994, p. 21; Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 19–20; V. Konon, „Gumanističeskije istoki Statuta Velikogo Knjažestva Litovskogo 1529 goda", in: *Pervyj Litovskij Statut 1529 goda*, Vilnius, 1982, p. 102.

pareigą rūpintis savo nelaisvąja šeimyna: jei badmečiu tokia šeimyna (*čeliad'*, *familia illibera*) būtų iš kiemo išvaryta, ji *jau amžinai turi būti laisva*[258]. Teisynas draudė laisvą žmogų paversti vergu. XI skyriaus 6 straipsnis skelbė: *Taip pat nustatome, kad laisvasis žmogus už jokį nusižengimą neturi būti į amžiną nelaisvę paimtas. Ir jeigu už kurį nusižengimą būtų įduotas už tam tikrą sumą, tai turi atidirbti*[259].

Esama akivaizdaus ryšio tarp Pirmojo Statuto, 1522-aisiais išleisto didžiojo kunigaikščio įsako nuostatų ir Antikos politinių idėjų. Lietuvos autoriai, teigę teisingumą esant būtinu LDK respublikos pamatu, pabrėžę krašto gyventojų lygybės prieš įstatymą ir įstatymo viršenybės bei visuotinumo nuostatas, rėmėsi Aristotelio, Cicerono darbais bei vėlesnių laikų jų interpretacijomis. *Politinės galios* svarbiausias tikslas, pasak Aristotelio, esąs teisingumas kaip didžiausias *pilietinis gėris* (*Politika*, 1282b). Teisingumas – *tobula dorybė*, *didžiausia iš visų dorybių* – neatskiriamas nuo pagarbos piliečių lygybei ir įstatymams: *Neteisingas yra tas, kuris nesilaiko įstatymų, kuris yra savanaudis, kuris pažeidžia piliečių lygybę. Iš to aišku, kad teisingas žmogus gerbs įstatymus ir piliečių lygybę. Taigi teisingumas yra įstatymų ir lygybės gerbimas, o neteisingumas – įstatymų ir lygybės nepaisymas* (*Nikomacho etika*, 1129a–1129b). Tik *viešpataujantys teisingai sutvarkyti įstatymai* galį laiduoti teisingumą politinėje bendruomenėje: *Teisingumas yra ten, kur įstatymas tvarko žmonių santykius* (*Nikomacho etika*, 1134a). Todėl *nepatikime valdžios žmogui, o tik įstatymui*. Mat *įstatymas yra labiau vertas valdyti negu kuris nors vienas iš piliečių*. O valdantys žmonės skirtini tik *įstatymų sergėtojais ir tarnais*. Pats valdovas turįs būti *teisingumo sergėtojas, o jei teisingumo, tai ir lygybės* (*Politika*, 1287a; *Nikomacho etika*, 1134a–1134b). Dar nuosekliau piliečių teisinę lygybę gynė Ciceronas, dialoge *Apie respubliką* (*De re publica*) teigęs:

[258] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I, p. 270–271, 274–276.

[259] *Ibidem*, t. II, p. 272 ; Stanislovas Lazutka, *Lietuvos Statutai ir jų kūrėjai*, p. 23.

Jei įstatymas yra piliečių bendrijos jungiamoji grandis [lex sit ciuilis societatis uinculum], o teisė, nustatyta įstatymu, [visiems] lygi, tai kokios teisės gali laikytis piliečių bendrija, kai [piliečių] padėtis nėra vienoda? Iš tiesų, jei [žmonės] nesutinka sulyginti turto, jei prigimti gabumai negali būti visų vienodi, tai bent tos pačios respublikos piliečių teisės privalo būti lygios. Juk kas yra valstybė, pilietinė bendruomenė, jei ne teisinė piliečių sąjunga [quid est enim ciuitas nisi iuris societas ciuium] (*De re publica*, I, 32, 49)[260]. Būtent *tie, kurių įstatymas ir teisė bendri, laikytini priklausą vienai ir tai pačiai piliečių bendrijai* (*De legibus*, I, 7, 23). Dialoge *Apie įstatymus* teisinės piliečių lygybės imperatyvą Ciceronas parėmė prigimtinės žmonių lygybės idėja. Aiškino: *joks daiktas nėra toks panašus į kitą ir toks lygus kitam, kaip mes [žmonės] esame lygūs ir panašūs vienas į kitą*; *tarp žmonių nėra jokio skirtumo*; *gamta mus sukūrė tam, kad mes dalintumėmės visa teisių visuma ir visi drauge jomis naudotumėmės* (*De legibus*, I, 10, 29–30; I, 12, 33). *Juk įstatymo esmė būtent ta, kad jis duotas visiems* (*De legibus*, III, 19, 44). Knygoje *Apie pareigas* tikino, jog teisingumas esąs reikalingas ir žemiausios padėties žmonėms – vergams: *Taip pat prisiminkime, kad teisingumo privalu laikytis ir žmonių, esančių visai žemai, atžvilgiu* (*De officiis*, I, 13, 41). Skirtingai nei šimtmečiu anksčiau tas pačias idėjas gynę Vytauto ir Jogailos laikų Krokuvos intelektualai, Pirmojo Lietuvos Statuto kūrėjai galėjo naudotis ne tik rankraštiniais Antikos šaltiniais, bet ir XV–XVI amžių sandūroje Vakarų Europoje bei Lenkijoje spausdintais Aristotelio, Cicerono bei šiuos gausiai citavusio šv. Augustino darbais[261]: būtent iš šv. Augustino veikalo *Apie Dievo*

[260] Cicero, *De re pvblica*, edited by James E. G. Zetzel, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 56.

[261] Nojus Feigelmanas, *Lietuvos inkunabulai,* Vilnius: Vaga, 1975, p. 46, 92–93, 425–427, 436; *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, composuerunt Maria Bohonos et Elisa Szandorowska, t. I, Wratislaviae–Varsaviae–Cracoviae: ex Officina Instituti Ossoliniani, MCMLXX, p. 78–80, 82–83, 86, 265–258; Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, d. III, t. III, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1896, p. 257

valstybę (*De civitate Dei*) bei kitų ankstyvųjų krikščionių autorių knygų Renesanso Europai buvo žinomos tik XIX amžiuje atrasto Cicerono dialogo *Apie respubliką* nuostatos.

Skelbdamas teisyno visuotinumą, Pirmasis Statutas visų pirma įtvirtino luomines žemvaldžių teises, laisves ir priedermes, pabrėžė teisinę bajorų, didikų ir kunigaikščių lygybę – telkė į vieną privilegijuotą kilmingųjų luomą skirtingos tautinės kilties ir socialinės padėties bajoriją. III skyriaus 10 straipsniu viešpats įsipareigojo *nekilmingųjų virš kilmingųjų neiškelti, bet visų kilmingųjų garbę saugoti*[262]. Žemvaldžių teisės buvo tvirtai susietos su pareiga ginti viešpatystę. Teisyno II skyrius *Apie krašto gynybą*, išsamiai apibrėžęs karines piliečių prievoles, įpareigojo kiekvieną bajorą ir miestietį, *turintį žemės dvarą*, reikalui esant *kare tarnauti ir karo tarnybą išrengti*. Tas, kas šios prievolės vengtų, *savo dvarą praranda*. Kartu buvo nustatyta, jog *visuotinės būtinybės metu* ne tik žemės dvarus turintys, bet *visi miestiečiai* ir viešpaties *valdiniai* privalą kartu su žemvaldžiais *kare tarnauti* arba *į karą [karius] išrengti*. Prisidėti prie krašto gynimo buvo įpareigotos

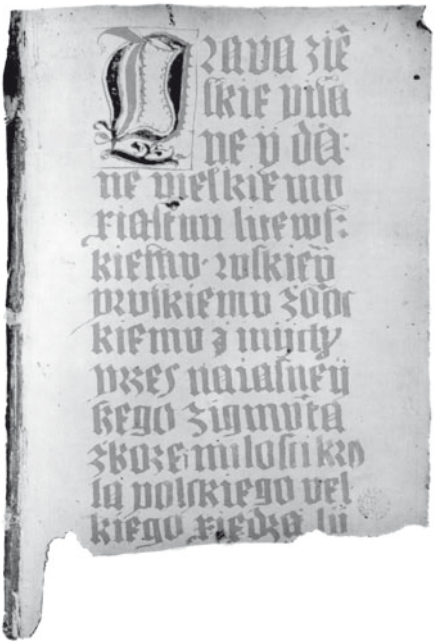

Pirmasis Lietuvos Statutas. Ališavo nuorašo pirmasis puslapis. Popierius. Surašytas 1550 m. kartu su Lietuvos metraščiais Vilniaus katedros arkidijakono Juozapo Jasinskio užsakymu. Saugomas Varšuvos nacionalinėje bibliotekoje. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, d. I, parengė Stanislovas Lazutka ir Edvardas Gudavičius, Vilnius: Mintis, 1983. Nuotraukos autorius R. Žepeckis.

[262] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I, p. 114–115.

ir žemvaldžių našlės[263]. Įsidėmėtina: Statuto įtvirtinta pareiga ginti kraštą siejo į vieną Kunigaikštystės visuomenę skirtingų luomų ir net lyčių gyventojus – visus didžiojo kunigaikščio valdinius.

Pirmasis teisynas, kaip anksčiau Kazimiero, Aleksandro bei Žygimanto Senojo duotos krašto privilegijos, nuosekliai gynė Lietuvos politinį savarankiškumą, jos žemių ir visuomenės integralumą. III skyriaus pirmaisiais trimis straipsniai valdovas įsipareigojo *mūsų viešpatystės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, ir mūsų tarėjų niekaip nemenkinti, bet nuo visokios nepagarbos ir pažeminimo tą viešpatystę saugoti*, *Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę plėsti*, *Didžiosios Kunigaikštystės žemėse* jokių valdų ir pareigybių *jokiam svetimam neteikti*[264]. Taigi Pirmasis Statutas, pasak Igno Jonyno, atsiradęs lietuvių stambiajai bajorijai budriai saugant *Lietuvos politišką savarankiškumą ir nepriklausomybę*, *buvo tos nepriklausomybės sargas*[265]. Vis dėlto pačią Didžiąją Kunigaikštystę šis teisynas labiau tapatino ne su krikščioniškąja tauta ar kilmingųjų luomu, bet su valdovu ir viešpačiais tarėjais – valstybės tarybos nariais. Jis ryškino ir tvirtino labiau asmenines negu politines bajorijos teises.

Keistas dalykas: nors pats Statutas buvo ilgai svarstytas ir pagaliau priimtas Vilniaus didžiajame visuotiniame seime, valstybės santvarką nusakančiuose Statuto skyriuose visuotinis seimas, krašto parlamentas, liko veik nutylėtas[266]. Apskritai, visame teisyne seimas, visuotinis seimas – *sojm valʻnyj* – paminėtas vos du kartus. I skyriaus 25 straipsnyje esama reikšmingos nuorodos, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojams viešpats negalįs privilegijų *niekur kitur suteikti, o tik kai*

[263] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I, p. 90–92; Irena Valikonytė ir kiti, *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 139–140, 270–271.

[264] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I, p. 108–109; Irena Valikonytė ir kiti, *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 39, 148–149.

[265] Ignas Jonynas, „Pirmasis Lietuvos Statutas. 400 metų sukaktuvių proga“, in: *Vairas*, 1930, nr. 2, p. 397.

[266] Stanislovas A. Lazutka, *I Litovskij Statut – feodalʼnyj kodeks Velikogo Knjažestva Litovskogo*, Vilnius: Ministerstvo vysšego i srednego specialʼnogo obrazovanija Litovskoj SSR, 1974, p. 144.

būsime kartu su mūsų viešpačiais tarėjais visuotiniame seime. O VIII skyriaus 3 straipsniu nustatyta, kad dėl žemės besibylinėjantiems asmenims laikas, paskirtas atvykti į teismą, gali būti atidėtas tik *dėl maro, visuotinio seimo ir tarnybos mums, viešpačiui, bei negalios*[267]. Šiedu paminėjimai liudija visuotinio seimo svarbos pripažinimą. Tačiau kodėl seniai veikusio bajorų parlamento Statutas tvirčiau neįteisino? Juk nuo XV amžiaus vidurio valdovas šaukė seimus sprendimams dėl mokesčių ir krašto gynybos priimti. Viešpačių Tarybos sukviestuose seimuose rinkti Lietuvos didieji kunigaikščiai. Žygimantui Senajam valdant seimai jau buvo tapę atviri visai bajorijai: juose dalyvavo net žemvaldžių našlės. Krašto politiniame gyvenime pradėta remtis principu – *quod omnes tangit ab omnibus comprobari debet*: visi turi pritarti tam, kas visus liečia[268]. Visuotinis seimas buvo virtęs pripažinta įstatymų leidybos vieta. Prisiminkime: ne kur kitur, bet *didžiajame visuotiniame seime* Statuto redakcija buvo svarstyta ir priimta jau 1522 metais. Iš tiesų, LDK seimas pradėjo dalyvauti leidžiant įstatymus gerokai anksčiau negu toks vaidmuo jam buvo formaliai pripažintas[269]. Galime spėti, kad Pirmajame Statute seimo galios liko aiškiau neapibrėžtos nepavykus dėl jų susitarti bajorijai ir diduomenei.

Kaip skelbė teisyno antraštė, Statutas buvo *viešpaties duota teisė* savo viešpatystei, savo valdiniams. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė tekste iškelta kaip valdovo tėvonija, valdovo valstybė. *Mūsų valdinių pabėgimas iš mūsų viešpatystės į mūsų priešų žemę* I skyriaus 2 straipsniu nusakytas kaip *viešpaties didybės išdavimas*, už kurį viešpačiui atitenkąs pabėgusiojo dvaras. Taigi viešpaties išdavystė tapatinta su viešpatystės išdavyste, sykiu ir Kunigaikštystė – su didžiuoju kunigaikščiu[270]. Tačiau

[267] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I, p. 86, 220.

[268] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 179–181; Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym...*, p. 28–29.

[269] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 228–229.

[270] Irena Valikonytė ir kiti, *Pirmasis Lietuvos Statutas*, p. 126, 267–268.

kiti Statuto straipsniai teigė Kunigaikštystės ir didikų – viešpačių tarėjų – tapatumą. Būtent Kunigaikštystės ir tarėjų nepažeminti įsipareigojo valdovas. Į Statutą veik pažodžiui buvo perkeltas 1506 metų Žygimanto Senojo krašto privilegijos įrašas: *Be Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tarėjų žinios ir pritarimo, ir sutikimo* viešpats negalėjo keisti krašto privilegijų bei priimti jokių sprendimų, kurie *turėtų prisidėti prie mūsų ir respublikos naudos – k našomu i reči pospolitoe požitku – ad nostram et reipublice vtilitatem*[271]. Rūpestį Kunigaikštystės respublika Lietuvos diduomenė, jos Viešpačių Taryba, ir valdovas teisynu prisiskyrė sau. Pirmasis Statutas apibrėžė mišrią – valdovo viešpatystės ir aristokratinės respublikos santvarką Didžiojoje Kunigaikštystėje, kurią jau buvo įtvirtinusios krašto privilegijos. Svarbiausi viešpatystės ir jos respublikos reikalai išliko Lietuvos viešpačių tarėjų ir didžiojo kunigaikščio rankose. Tai buvo išties *viešpatystės respublika – reč pospolitaja panstva*: didikų ir viešpačių, bet dar ne bajorų ir piliečių respublika.

Taigi Pirmasis Lietuvos Statutas aprėpė ir telkė visą Didžiosios Kunigaikštystės visuomenę. Teisingumą, kilmingojo bei miestiečio teises ir laisves, ištikimybę valdovui ir valstybei, ryžtą valstybę ginti, rūpestį respublika – bendru reikalu – teisynas teigė kaip svarbius krašto gyvenimo principus. Įtvirtinęs asmenines bajorijos ir miestiečių teises bei karo prievolę, jis stiprino gyventojų ir valstybės ryšius, brandino visuomenės valstybinę sąmonę, kūrė jos politinę tapatybę. Nors grindė aristokratinę krašto sąrangą, Pirmasis Statutas bajorijos buvo suvoktas kaip pamatinis Kunigaikštystės tekstas. Tolesni ginčai dėl LDK respublikos iš esmės buvo ginčai dėl Pirmojo Statuto pataisų. Šio Statuto taisymo ir tobulinimo darbas gali būti tapatinamas su Lietuvos Respublikos ir Lietuvos tautos kūrimu. Būtent šiuo aspektu žvelgiant, pagrįsta atrodo XIX amžiaus Lietuvos istoriko Igno Danilavičiaus (Ignacy Daniłowicz, 1787–1843) ištarmė: lietuvius *Statutas padarė tauta*[272].

[271] *Pirmasis Lietuvos Statutas*, t. II, d. I., p. 110–111.

[272] Ignacy Daniłowicz, „Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego", in: *Wizerunki i Roztrząsania Naukowe. Poczet Nowy*, 1837, t. XIII, p. 112.

ANTRASIS STATUTAS: RESPUBLIKOS ĮTVIRTINIMAS

Jau 1544-aisiais Brastos seime, siūlydama pataisyti Statutą, idant *teisingumas nė vienam nebūtų užvertas*, Lietuvos bajorija Žygimanto Senojo prašė įteisinti esmines krašto santvarkos permainas: *kad viešpačių taryba be kunigaikščių, viešpačių bei visos riterijos žinios ir pritarimo* tik su valdovu būdama nepriimtų sprendimų dėl *gynybos ir tokių sunkių naštų*[273]. Taigi bajorai kvietė sustiprinti ir įtvirtinti seimo galias – siekė, kad dėl žemvaldžius, žemionis, vis labiau slėgusių mokesčių, visuotinio kariuomenės šaukimo bei kitų respublikos reikalų būtų visada tariamasi ir nutariama visuotiniame seime. Ten pat Brastoje bajorija ragino valdovą kuo greičiau išdalinti laisvas pareigybes, idant Viešpačių Taryba posėdžiautų pilnos sudėties. Įsidėmėtinas respublikoniškas tokio raginimo pagrindimas: *kur daug tarėjų, ten patarimas lengviau ir saugiau būna apsvarstomas; jo karališkosios malonybės protėviai matydami tai, kad daugelio galvų patarimas saugiausias [u mnohich holovach bezpečnejšaja rada], mąstė apie tai, kad [jiems] kuo daugiau [žmonių] patarinėtų*. Be to, *riterija ir bajorija gausėjo ir turtėjo* būdama valdovo ir *respublikos tarnyboje*[274]. Abiejų prašymų viešpats nepatenkino. Didžiojo kunigaikščio atsakymas bajorijai dėl didesnių seimo galių išryškino tuo metu susidūrusias dvi skirtingas LDK respublikos sampratas. Žygimantas Senasis kategoriškai atmetė bajorų prašymą įteisinti seimo galią svarstyti mokesčių ir krašto gynybos klausimus. Tai esąs viešpatį *nustebinęs nereikalingas priminimas*. Jis nepriimtinas dėl respublikos ir viešojo gėrio: *Nes jo malonybė nieko nepratęs daryti nepamąstęs su viešpačiais tarėjais apie*

[273] *Zbiór praw litewskich*, p. 399.
[274] *Ibidem*, p. 404.

respubliką, o labiausiai – apie krašto gynybą bei apie jus visus ir dėl to [su tarėjais] nepasitaręs, nes ką tik jo karališkoji malonybė su viešpačiais tarėjais nutardavo ir nutaria, viskas – dėl krašto viešojo gėrio ir visų jūsų, jo valdinių. Taip ir tą gynybą [gynybos mokestį] teikėsi jo malonybė įvesti dėl jūsų visų ir dėl gero bei ramaus jūsų gyvenimo, ir jo malonybė laikosi ir ateityje laikysis taip, kad jo malonybė nori visus reikalus dėl jūsų, savo valdinių, tvarkyti su savo viešpačių taryba, kaip nuo seno buvo. Pagrindinis valdovo išsakytas argumentas už tokį, aristokratinį, LDK viešpatystės ir respublikos valdymą – būtinybė išlaikyti stiprią kariuomenę, pajėgią apginti kraštą nuo priešo: *jei jo malonybė turėtų dėl gynybos nutarti ne su mažu, bet su dideliu jūsų žmonių ratu, patys supraskite, kokiu būdu turėtų būti [surinkta] galinga kariuomenė prieš jo malonybės viešpatystės priešą ir kokiu būdu [užtikrinta] jo malonybės viešpatystės gynyba [...] kokia gi kariuomenė būtų*[275]. Taip Maskvos grėsmė ir poreikis jai atsispirti tapo iškelti kaip svarbiausi aristokratinę LDK santvarką lemiantys veiksniai: Lietuvai būtų pragaištinga virsti parlamentine bajorų respublika Maskvos karinės galios akivaizdoje. Valdovo įsitikinimu, tariantis *dideliam žmonių ratui*, vargiai galėtų būti priimti respublikai ir viešajam gėriui reikalingi, bet gyventojams sunkūs sprendimai.

Šiuo atveju Žygimantas Senasis gynė tą pačią Kunigaikštystės sampratą, kurią kiek anksčiau jo žmonai Lenkijos karalienei Bonai Sforcai buvo išdėstęs LDK kancleris ir Vilniaus vaivada Albertas Goštautas. Lietuvių didikas 1536 metais, priešindamasis karalienės pastangoms reformuoti Lietuvos teismus sekant Lenkijos pavyzdžiu, jai surašytame rašte aiškino, jog Lietuvai būtina išsaugoti savo senąją santvarką dėl viešosios naudos, respublikos ir viešpatystės saugumo. Lenkai galintys sau leisti rinkliavas Karalystės gynybai nustatinėti seimuose kartu su visų kilmingųjų atstovais, nes jų *karalystę beveik iš visų pusių supantys*

[275] *Ibidem*, p. 399–400.

kaimynai yra krikščionys. Visai kita lietuvių padėtis: *O mums nuolatos grasina Maskvėnai, prieš kuriuos vos galime atsilaikyti. Todėl mes turime nuolat būti ginkluoti ir nelaukti, kad Jo Karališkoji Didenybė eitų su mumis į karą, kaip tai daro Lenkų viešpačiai*. Būtent dėl krašto saugumo – *mūsų seimai [conventiones] vyksta visai kitaip: ką nusprendžia Karališkoji Didenybė ir viešpačiai, tą būtinai privalo vykdyti mūsų kilmingieji. Mes kviečiame į savo seimus kilminguosius iš dalies dėl pagarbos, o kita vertus, kad visi žinotų, ką nusprendėme*. Goštauto teigimu, netinkanti Lietuvai ir Lenkijoje esanti bajorijos renkamų teisėjų tvarka. Ji nebūtų geresnė už Lietuvoje įtvirtiną vaivadų bei seniūnų teisminę valdžią ir nepajėgtų krašte užtikrinti teisingumo. Mat jau dabar kartu su valdovu teisėjaujantys *mūsiškiai Lietuviai viešpačiai* dažnai *begėdiškai gina savo ir savųjų reikalus*, o jei imtų teisėjauti išrinktieji bajorai, *patys besibylinėjantys daug lėčiau, o gal ir niekada neįstengs pasiekti teisybės*. Kaip LDK politinės tapatybės ženklą kancleris kėlė tėvišką, respubliką ir valdinius globojančią, paveldimą didžiojo kunigaikščio valdžią. Lietuvių ir lenkų santvarkos esančios skirtingos iš esmės: *karalystė turi laisvą karaliaus rinkimo tradiciją, kad galėtų išsirinkti karaliumi tą, ką nori, o Lietuva yra visų karaliaus vaikų bendra tėvynė – Lithuania autem communis est omnium filiorum regis patria*. Būtent tokią valdovo sampratą teigė ir Goštauto aplinkoje parengtas Pirmasis Statutas. Laišką karalienei

Bona Sforca, Lenkijos karalienė. Popierius, vario raižinys, 1568 m. Saugomas Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

Bonai LDK kancleris baigė programine ištarme: *Taigi manau, jog Lietuviams reikia saugoti Lietuvių papročius [Lithuanos ergo Lithuanico more servandos censeo], o Lenkams – Lenkų, ir tai tvirtinu ne dėl savo asmeninio reikalo, bet dėl respublikos [ex re publica]. Ne veltui karalius Kazimieras niekada neleido net užsiminti apie kokius nors pasikeitimus šioje Kunigaikštystėje, bet norėjo, kad viskas liktų pagal senus įpročius bei papročius, gyvuojančius daug amžių, nuo karaliaus Atilos laikų [t. y. nuo romėnų ir Palemono atvykimo į Lietuvą]. Jų dėka [lietuviai] ne tik apgynė savo sienas nuo priešų, bet jas išplėtė ir padidino*[276]. Taip krašto privilegijų bei Pirmojo Statuto įtvirtinta valdovo ir viešpačių tarėjų valdoma mišri LDK viešpatystė bei aristokratinė respublika dar XVI amžiaus viduryje paties didžiojo kunigaikščio ir didikų saugota kaip prigimta, seniausius laikus siekianti Lietuvos santvarka, kaip tvarka, laiduojanti krašto galią ir išlikimą.

Vis dėlto bajorų visuomenė vis atkakliau siūlė aristokratinę Lietuvos santvarką keisti parlamentine. 1551-aisiais Vilniaus seime bajorija prašė Žygimanto Augusto, *jo malonybės viešpaties, kad nė vienas naujas dalykas nebūtų laikomas [priimtas], tik tas, kuris su viešpačių tarėjų ir visos riterijos žinia bus patvirtintas visuotiniame seime*. Taip pat prašyta, *kad negaliotų tai, kas būtų be visuotinio seimo nutarta*: *štoby bylo krome valnoho sojmu postanoveno, aby to nederžano*. Ir šįkart valdovas atsisakė įteisinti seimą valstybės sąrangoje, tačiau jo atsakymas buvo kur kas švelnesnis ir aptakesnis nei jo tėvo Žygimanto Senojo: *jo karališkoji malonybė visus reikalus teikiasi taip saugoti, kaip iki šiol jo malonybės protėviai saugojo*. Sykiu valdovas pripažino parlamento galias ir aiškino, jog jis neprisimenąs, *kad būtų be visuotinio seimo nutarta tai, kas pačiam visuotiniam seimui priklauso*, ir nori, *kad jo malonybei praneštų,*

[276] *Acta Tomiciana*, t. XI, Posnaniae, 1901, p. 163–165; „Alberto Goštauto argumentai, kodėl teisėjai Lietuvoje neturi būti skiriami taip kaip Lenkijoje (1536)“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 5 knyga, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 55–58. Remtasi Eugenijos Ulčinaitės vertimu.

kas ir kada be seimo buvo nutarta, išskyrus tuos reikalus, kurie nuo seno tik pačiam valdovui patikėti. Taip pat didysis kunigaikštis pageidavo, *jog būtų nurodyta, kas ir kada be visuotinio seimo buvo nutarta respublikos žalai, nes jo malonybė, būdamas teisingas krikščioniškas viešpats, visada įpratęs žiūrėti ir saugoti, kad niekada joks dalykas jo viešpatijose nebūtų priimtas respublikos žalai – ku škode rečipospolitoje*[277]. Taigi, neneigdamas visuotinio seimo svarbos, Žygimantas Augustas skelbė asmeninį krikščionišką rūpestį respublikos gerove ir jau nebepriešino, kaip jo tėvas, Viešpačių Tarybos ir seimo sprendimų.

Nesutikdama su anksčiau Goštauto išsakyta diduomenės pozicija, bajorija 1544, 1547, 1554, 1559 metais visuotiniuose seimuose prašė teisingumo vykdymo pertvarkos – renkamų teisėjų teismuose, bendro teismo visai vietos bajorijai[278]. Atkakliai savo teises ir privilegijas gynė žemaičių bajorai, kurie 1554-ųjų Vilniaus seime net užginčijo ankstesnio seimo priimtą sprendimą dėl papildomų mokesčių ir prašė valdovo jiems grąžinti į iždą sumokėtus pinigus, nes *žemaičių žemės viešpačiai tijūnai be bajorijos praėjusiame seime su tuo sutiko*. Sykiu Žemaitijos bajorai priminė jau ankstesniuose seimuose keltą reikalavimą, *kad pareigybės žemaičių žemėje nebūtų duodamos nei lietuviams, nei rusams ir neįsikūrusiems [gyventojams], bet tik žemaičiams [ani litwe, ani rusi i neoselym, odno žomojti], kurie iš savo tėvų ir gimdytojų yra čionykščiai įsikūrę gimdytojai*. Žygimantas Augustas pagarbiai žemaičiams paaiškino, kad jų sumokėtas mokestis buvęs *sutartas ir patvirtintas visų seimui priklausančių luomų*, ir skirtas jis *ne kokiam viešpaties poreikiui ir ne jo malonybės iždui, bet krašto gynybai – už tai tarnybiniai žmonės pasienyje išlaikomi*[279].

[277] *Zbiór praw litewskich*, p. 439–440.

[278] *Ibidem*, p. 411, 425–426, 478–480; Darius Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, p. 56–58.

[279] *Zbiór praw litewskich*, p. 461, 494, 498.

Taigi kelią į Antrąjį Lietuvos Statutą žymėjo visuotiniuose seimuose nuolat vykusios diskusijos dėl platesnių politinių bajorijos teisių, dėl seimo galių: šiose diskusijose kito Lietuvos politinis žodynas ir vis stipriau buvo pabrėžiamas seimo vaidmuo. Atkreipkime dėmesį: 1544-aisiais Brastos seime Žygimantas Senasis griežtai atmetė bajorų prašymą sprendimus dėl mokesčių krašto gynybai priimti visuotiniuose seimuose ir tvirtino tokius klausimus svarstysiąs tik su viešpačiais tarėjais. Tačiau, prabėgus vos dešimtmečiui, 1554-aisiais Žygimantas Augustas jau viešai grindė mokesčio teisėtumą tuo, kad jis buvęs sutartas bei patvirtintas *visų seimui priklausančių luomų*. Tiesa, *seimui priklausantys luomai* dar nebuvo bajorams be išlygų atviras visuotinis seimas. Dažnąsyk tai tebuvo valstybės pareigūnais ir valdovo pakviestais kunigaikščiais bei didikais išplėsta Viešpačių Taryba[280]. Kokias papildomas kilmingųjų grupes priskirti *seimo luomams*, sprendė valdovas. Vis dėlto viešai Žygimantas Augustas jau rėmėsi ne *tarėjų*, bet *seimo luomų* autoritetu.

Bajorijai pasiūlius ir viešpačiui sutikus buvo numatytas nuoseklus Lietuvos santvarkos reformų kelias – Antrojo Lietuvos Statuto rengimas. Jau 1544-aisiais Brastos seime, atsakydamas į bajorų prašymą Pirmąjį Statutą pataisyti, Žygimantas Senasis paragino seimą išsirinkti šiam darbui *dešimt gerų, gerbiamų žmonių – desiat osob liudej dobrych, považných* – tiek katalikų, tiek stačiatikių. 1547-aisiais Vilniaus seime bajorija, siūlytos komisijos nesudariusi, vėl prašė valdovą Statutą pataisyti ir išleisti *ne rašytu, bet spausdintu raštu, idant kiekvienas vienodą ir tokį patį statutą turėtų*: *ne pisanym pismom, ale vybivanym, i aby koždyj odnostajnyj i odnoslovnyj statut mel*. Žygimantas Augustas pakartojo bajorams prieš trejus metus tėvo išsakytą kvietimą *iš savo rato išsirinkti, paskirti ir aprūpinti tuos, kurie jums tą statutą pataisy-*

[280] Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym*.., p. 34.

tų – vam toho statutu popravili. Tačiau 1551-aisiais Vilniaus seime bajorija, redaktorių komisija taip ir nepasirūpinusi, vėl reikalavo *pataisyto ir išspausdinto* Statuto. Šį kartą valdovas nusprendė: pats *savo viešpačių tarėjų patariamas išrinkti ir paskirti po penkis Romos ir graikų tikėjimo asmenis, kurie turi visą statutą gerai peržiūrėti ir apsvarstyti, ir suprasti, ką reikia pridėti arba išmesti, arba pakeisti; tai jie privalo išsamiai surašyti bei kitame būsimame seime jo malonybei karaliui, viešpačiams tarėjams ir jums visiems parodyti, o tuo metu jo karališkoji malonybė, visa tai išklausęs, teiksis įsakyti tą statutą išspausdinti ir muštu raštu išmušti, kad visi vienodą ir neatšaukiamą savo viešąją teisę pažintų ir ja nė kiek neabejotų*[281]. Taip pagaliau buvo nužymėtos naujo teisyno rengimo ir priėmimo visuotiniame seime gairės bei sudaryta Vilniuje veikti turėjusi Antrojo Statuto rengėjų komisija. Šiandien iš 1558 metų dokumento žinomi tik penki jos nariai katalikai: Italijoje teisės mokslus baigęs Žemaičių vyskupas palenkėnas Jonas iš Domanovo Domanovskis (Jan Domanowski, apie 1496–1563), Vilniaus kanauninkas, vėliau Žemaičių vyskupas, teisės daktaras Stanislovas Gabrielaitis Narkuskis (Stanisław Gabrielovicz Narkuski, m. 1565), patyrę žemės teisėjai bajorai Paulius Ostrovickis (Paweł Ostrowicki) ir Martynas Volodkavičius (Marcin Wołodkowicz) bei anksčiau mūsų pasakojime minėtas valdovo sekretorius, Vilniaus vaitas, teisininkas ir istorikas Augustinas Rotundas. Komisijai talkino, o nuo 1564-ųjų ir jos nariu buvo ispanų kilmės teisininkas bei poetas, Žemaičių, vėliau – Vilniaus, kanauninkas Petras Roizijus. Grupės darbas užsitęsė. Parengtas naujas Statuto projektas buvo pristatytas 1561-aisiais Vilniaus seime, tačiau nesvarstytas[282].

Regis, ir dabar, kaip priimant Pirmąjį Statutą, būta stiprių įtampų tarp krašto diduomenės ir bajorijos. Teisyno svarstymus bei komisijos

[281] *Zbiór praw litewskich*, p. 406–407, 421, 449–450.

[282] Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 39; Sławomir Godek, *Elementy prawa rzymskiego..*, p. 37, 41–44.

parengto projekto taisymus, sykiu ir Lietuvos santvarkos permainas, bus esmingai paveikęs vis sunkėjęs karas dėl Livonijos su Jono Žiauriojo (Ivan Groznyj, 1530–1584) valdyta Maskva. Šio karo naštą nešę bajorai riteriai, valdovo sušaukti į karinę stovyklą pasienyje, pareikalavo santvarkos reformų kur kas radikaliau nei iki šiol tai buvo darę seimuose. 1562-aisiais prie Vitebsko susirinkusi šauktinė LDK bajorų kariuomenė susibūrė į karinį seimą, sudarė karinę sąjungą, konfederaciją, ir jos vardu su įsakmiais politiniais prašymais pasiuntė Vilniun pas valdovą Žygimantą Augustą tris savo atstovus: LDK stalininką Joną Jeronimaitį Chodkevičių (Jan Hieronimowicz Chotkewycz, Kotkowicz, Chodkiewicz, apie 1537–1579), Onos Šemetaitės sūnų, taip pat šio giminaitį, vieną Žemaitijos tijūnų Merkelį Šemetą (Malcher Siemieth, Szemet, m. 1570) bei Lucko teisėją, Voluinės bajorą Gabrielių Bokėjų (Hawryło Bokiej, m. 1578). Vitebske susitelkusios bajorijos veiksmai ir tekstai turėjo lemiamos įtakos Lietuvos Respublikos įtvirtinimui. Tad yra verti ir išskirtinio mūsų pasakojimo dėmesio.

Kas paskatino lietuvių bajorų aktyvų politinį veikimą, sužinome iš anoniminio anų laikų lenkų kronikininko. Pasak jo, Vitebske *tos viešpatystės bajorija pradėjo kai ką apie savo laisves šnekėti*, nes jai buvę neramu, kas nutiks su viešpatyste, *kai dabartinio viešpaties, nei jo palikuonių neliks*. Bajorai, jau buvo girdėję, jog lenkai seniai kalbą apie Lietuvos ir Lenkijos uniją, bendrą seimą ir bendrus vieno valdovo rinkimus, bei žinoję, kad *kai kurie Lietuvių viešpačiai stipriai draudė ir bendrą Seimą, ir tą susijungimą su lenkais, bijodami, kad lenkai jų tautos neišnaikintų, kaip jau nutiko Rusų Žemėms, kur Rusios jau mažai – vieni lenkai, ir priėjo prie to, jog statutą parengė, kad joks lenkas žemės valdos Lietuvoje negalėtų laikyti*. Tie unijos nenorintys lietuvių didikai taip pat tvirtino, *kad ne lietuviai iš jų [lenkų], bet lenkai iš Lietuvos viešpačius ėmė. Vadino Lietuvos kunigaikštystę Tėvonine Jo Didenybės karaliaus viešpatyste, o lenkų [viešpatystę] – įgytąja. Žadėjo jiems [lietuvių bajorams], kad be lenkų gali apseiti ir nuo kie-*

kvieno priešo apsiginti ir t.t. Taigi, kur tik galėjo, tie Viešpačiai kreipė bajoriją nuo unijos. Tačiau lietuvių bajorai karo stovykloje *su lenkų kariais apie tai kalbėjosi [...] ir pradėjo patys suprasti, kad tą uniją draudžiant buvo nelaisvėn nuvesti, prie valdymo neprileisti, nuo laisvės atgrasyti*. Kartu jie *matė prieš save priešo Maskvėno didžią galią, kurią dvejus metus atremdami, karo buvo sužlugdyti ir didelių kasmetinių mokesčių nuskurdinti*. Mat lietuvių bajorai *pagal savo paprotį turėjo, kaskart paliepus, į karą bėgti ne paskui karalių, bet paskui Etmoną, o turtingesni viešpačiai namuose likdavo*[283]. Štai tokie motyvai, lenkų kronikininko teigimu, privertę karan pašauktus lietuvių bajorus imtis politinės kovos dėl LDK ateities.

Bajorų reikalavimai buvo išdėstyti rugsėjo 13 dieną Vitebske surašytame konfederacijos rašte. Jis skelbė, jog karinė bajorų sąjunga: *Pirmiausiai turi prašyti, kad jo karališkoji didenybė teiktųsi surengti bendrą seimą su viešpačiais lenkais ir uniją [sudaryti], kad būtų [lietuviai su lenkais] amžinoje vienybėje dėl dviejų priežasčių – dėl vieno viešpaties išsirinkimo ir dėl vienos gynybos, kad [dėl to] bendrai seime posėdžiautų ir vienomis teisėmis naudotųsi. Antra, neturime sutikti su jokiu Vilniaus seimu, ypač jei mums bus žadamas statutas arba [duodami] kokie nors kiti pažadai, norint mus nukreipti nuo to bendro seimo su viešpačiais lenkais ir unijos*. Jei šių reikalavimų būtų nepaisoma, *turime karius sušaukti ir Vilniun važiuoti*. Taip pat, kol bendras seimas nebus sukviestas, *joks Riterių luomo žmogus Lietuvos didžiojoje kunigaikštystėje [...] neturi leistis į jokius svarstymus apie Respubliką [nye ma sie wdawacz wzadne obmislianie R.P.] – nei apie sidabrinę [karo mokesį], nei apie [kitus] mokesčius, pagaliau neturi nei sutikti su visuotiniu [karo] Šaukimu, nei į jį važiuoti*. Beje, kitame šio rašto nuoraše bajorijos grasinimai skamba gerokai švelniau: ne tik nekalbama apie visuotinio

[283] *XVI amžiaus Lietuvos ir Lenkijos politinės kultūros šaltiniai (1562 metų tekstai)*, parengė Jūratė Kiaupienė, Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 73–74.

šaukimo atsisakymą, bet pridedama esminga išlyga – bajorai grįžtų svarstyti Respublikos reikalų tik tuomet, jei *kiltų staigus Respublikos pareikis atremti priešą*. Vitebsko konfederatai skelbė visos LDK bajorijos karinę sąjungą. Rašte įsipareigota pakviesti Vitebskan neatvykusius *žemaičių viešpačius* ir kitų pavietų kilminguosius, *kad suvažiavę kartu su mumis tartųsi ir kartu pas Jo Karališkąją Didenybę važiuotų. O kuris važiuoti arba savo antspaudo prie šios sutarties pridėti nenorėtų, arba pridėjęs pasitrauktų, tokį visi turime laikyti Respublikos nekentėju bei tokiu, kuris nenori svarstyti apie Respublikos gėrį [za niemilosznika R.P. i za takowego ktori niechcze obmisliwacz dobrego R. P.], ir tokio tarp savęs neturime pakęsti. Taip pat kiekvienas bajoras, žemionio sūnus, kuris savam viešpačiui [didikui] tarnauja, jei viešpats nenorės jo leisti [prisidėti] prie tos mūsų visų laisva valia suburtos Respublikos [do thei R. P. zezwolioney od nasz wsithkich] arba leidęs [leidimą] atšauks, neturi savo viešpačiui aiškintis. Tačiau kiekvienas privalės prie tos Respublikos tvirtai stoti, atsižvelgdamas į aukščiau aprašytas bausmes*[284]. Taigi Kunigaikštystės bajorija skelbėsi esanti *Respublika* – laisvų piliečių sąjunga. Ši sąjunga – pačių bajorų įsteigta: *mūsų visų laisva valia suburta*. Lietuvių kilmingieji esą savos – Lietuvos – *Respublikos mylėtojai*. Siekdami *Respublikos gėrio*, jie reikalavo bendrų seimų ir unijos su Lenkija tik dėl trijų tikslų – bendro valdovo, bendros gynybos ir vienodų teisių. Apie galimą savos Respublikos išsižadėjimą bendros su lenkais Respublikos labui net neužsimenama. Įsidėmėtinas bajorijos požiūris į parengtą Antrąjį Statutą: įsipareigota atsispirti jo pagundai, kol nebus išsireikalauta bendro seimo ir unijos su lenkais. Glaustam bajorijos raštui būdingas ne tik raiškus respublikoniškas žodynas, bet ir stiprūs respublikoniški emociniai potėpiai: laisvas žmogus, *nenorintis svarstyti apie Respublikos gėrį*, neturįs būti tarp tikrų LDK riterių – *Respublikos mylėtojų*. Pilietinis nepaklusnumas, atsisakymas

[284] *Ibidem*, p. 25, 74–76.

leistis į svarstymus apie Respubliką, iškeliamas kaip pagrindinė bajorijos pasirinkta politinės kovos priemonė.

Dar išsamiau Vitebsko karinio seimo dalyviai išsakė savo politines nuostatas laiške Žygimantui Augustui. Peticiją bajorai pradėjo nuo priekaištų valdovui dėl seimo nuvertinimo ir krašto politinės tvarkos laužymo. Priminė, jog viešpats *ne pagal senovinį paprotį – be visuotinio seimo ir bendro tarimosi prie Jūsų Karališkosios Didenybės [...] tarėjų ir mūsų, valdinių ir piliečių šioje Jūsų Karališkosios Didenybės viešpatystėje, mūsų tėvynėje [poddanych a obawythelow wtim panstwie WKM oicziznie nasey]* – paskelbęs visuotinį kariuomenės šaukimą ir pasiuntęs bajorus prieš Maskvą – *tą seną amžiną ir galingą savo ir mūsų priešą*. Valdovas pažeidęs įprastą tvarką dar kartą, kai paprašęs karan susirinkusios bajorų kariuomenės tapti seimo luomu ir priimti sprendimą dėl sidabrinės mokesčio: *turėjome dalyką, anksčiau pas mus nebuvusį, kad kare kas dėl kokių nors mokesčių būtų nutarta*. Tačiau abu kartus bajorai viešpačiui paklusę – karan išjoję ir sprendimą dėl papildomos sidabrinės priėmę. Dabar jie prašantys Žygimantą Augustą paleisti juos iš karo stovyklos namo – *ne dėl kokios kitos priežasties, bet dėl mūsų pačių, žirgų ir mūsų tarnų bado*, ir sukviesti *bendrą mūsų visų luomų suvažiavimą prie Jo Karališkosios Didenybės* šios viešpatystės saugumui bei kitiems *didiems ir nemažiems reikalams* aptarti: kaip *mūsų protėviai su Jūsų Karališkosios Didenybės šviesaus atiminimo protėviais*, taip ir mes, *saugodami šios viešpatystės Respubliką, norime ir privalome apie tai mąstyti ir tartis su jų Didenybėmis viešpačiais Tarėjais, mūsų vyresniaisiais broliais*. Bajorija teigė turinti *savo laisvių straipsnį*, leidžiantį jai, *Respublikos poreikiams esant, pačiai, o ne raštu ar per kokius pasiuntinius, prieiti prie Jo Karališkosios Didenybės*, būti jo akivaizdoje ir kalbėti jam į ausį. Mat bajorai esą *ištikimi ir laisvi valdiniai*, o Žygimantas Augustas – *krikščioniškas viešpats ir karalius*. *Laisvės teises bajorų tauta* (*narod sliacheczki*) įgijusi kartu su krikščionišku tikėjimu dar valdovo protėvių, Lietuvos didžiųjų kunigaikščių, laikais.

Ji visada laisvai rinkosi viešpačius iš *girtinos Jogailos giminės*. Ir taip darytų toliau, jei kartu su Žygimantu Augustu *matytų jo palaimintus palikuonis*: *ne kam kitam, o vien tai Jūsų Karališkosios Didenybės giminei [narodu WKM] [...], mes laisvai išrinkę [przes wolne obranie nasze], šią viešpatystę ir savo palikuonis paliktume*. Juk *Jo Karališkoji Didenybė taip pat buvo tuo pamalonintas [...], kai laisvai ir vieningai pritarus bajorų tautos Čiabuviams, visų luomų iš pasitikėjimo ir meilės į tą Lietuvos kunigaikštystės sostą buvai išrinktas ir pasodintas*. Tačiau, kadangi Viešpats Dievas valdovui iki šiol palikuonių nedavęs, bajorija su tarėjais ir didžiuoju kunigaikščiu turinti spręsti kartu, kaip elgtis toliau *dėl Respublikos amžinų reikmių ir geros bei nemirtingos šlovės*. Mat *patarimas yra galingiausias tuomet, kai dėl to, kas visus liečia, visi tariasi ir svarsto*: *tho naymocznieysza rada iest gdi wsisczi othim radzą y obmyslawyayą czo szie wszech doticze*[285].

Taigi plačiame peticijos įvade bajorija pirmąkart taip aiškiai išsakė savąją Kunigaikštystės sampratą. Pasak jos, LDK esanti ne tik viešpaties viešpatija, jo tėvonija, bet ir visų bajorų tėvynė. Bajorai – ne tik *valdiniai viešpatystėje*, bet ir *piliečiai tėvynėje*. Maskvėnas – ne tik didžiojo kunigaikščio, bet ir bajorų *amžinas priešas*. Be to, nuo krikšto Lietuvos bajorai esą *laisvi valdiniai*, turintys teisę laisvai rinktis savo viešpačius ir kartu su jais seimuose tartis dėl Respublikos reikalų. Būtent jie privalėsią nuspręsti, kam *palikti viešpatystę ir savo palikuonis* po paskutiniojo Jogailaičio mirties. Taip laiško įvade bajorai prisistatė valdovui ne tik kaip jo valdiniai, bet ir kaip Kunigaikštystės bei Respublikos šeimininkai, turintys iš protėvių paveldėtą teisę lemti savo krašto likimą ir pasiryžę tai daryti. Lietuvos Respublika, bajorų teigimu, privalanti remtis laisvos politinės bendruomenės principu: *tai, kas visus liečia, turi būti visų svarstoma*. Beje, šios Vitebsko peticijos nuostatos akivaizdžiai buvo grindžiamos Horodlės aktu, teigusiu kilmingųjų teisę rinktis valdovą ir tartis parlamentuose.

[285] *Ibidem*, p. 78–81.

Po šio politinio pareiškimo didžiajam kunigaikščiui skirtoje peticijoje buvo išdėstyti jau konfederacijos rašte nusakyti bajorijos reikalavimai. Prašyta: jei Žygimantas Augustas nesusilauktų įpėdinio, būsimą valdovą rinkti bendrame visuotiniame seime su lenkais, sulyginti lietuvių ir lenkų teises, ateityje kviesti bendrus Kunigaikštystės ir Karalystės seimus gynybos reikalams svarstyti. Visus šiuos reikalavimus laiške mėginta paremti Lietuvos ir jos Respublikos gerovės siekiais. Norint išvengti Maskvos grėsmės ir vidaus nesantarvės, būtina esą numatyti bendrus valdovo rinkimus ir iš anksto pasirūpinti krikščionišku, valdinių teises ir laisves saugančiu viešpačiu. Mat *retai būna, kad galvos netekę aukšto, vidutinio ir žemo luomo nariai mokėtų dėl ko nors bendrai ir teisingai sutarti*, o vidinė nesantaika atvestų *prie, sergėk dieve, tos šlovingos ir didžios Lietuvos kunigaikštystės amžino nuopuolio*. Sykiu bajorija reiškė viltį, jog dar Žygimantas Augustas *teiksis amžiniems laikams nustatyti mūsų, laisvų žmonių, ir mūsų palikuonių bajoriškas laisves, kad nuolat augtų mūsų respublika ir [stiprėtų] visi mūsų palikuonys, per amžius mylėdami [valdovą], suteikusį tokias bajoriškas laisves, teises ir privilegijas*. Jei viešpats įteisins platesnes bajorijos laisves, *bus iki pasaulio pabaigos tarp krikščionių palaimintas tavo karališkas vardas, darbai bei atminimas, ir meilė Respublikai bei valdiniams – myloscz kv R. P. y kv poddanym*. Lietuvių bajorijai neįgijus lygių laisvių su lenkais, *mūsų kaimynai viešpačiai Lenkai nelaikytų [mūsų] sau lygiais ir savais, ir laisva valia susijungusiais broliais, bet tik valdiniais*. Taigi lygių teisių su lenkais reikalavimas grįstas LDK savarankiškumo siekiu. Politinės bajorijos laisvės gintos kaip Lietuvos laisvės ir suverenumo pamatas. Taip pat pabrėžta, jog dėl bendrų seimų su lenkais lietuviai jokiu būdu neturį prarasti savo Respublikos: *Ir žinok, Maloningasai Karaliau, nejaugi suvažiavę su viešpačiais lenkais sutiksime su viskuo, prie ko jie mus norėtų privesti savo prašymais ir patarimais sugriaudami mūsų Respubliką [zvpadkiem Rzeczi pospolitey naszei], ko mes apie juos, kaip apie žmones krikščionis, nemanome*. Net jei *bendrame suvažiavime dėl*

abiejų viešpatysčių Respublikos poreikių [...] būtų nutarta turėti vieną statutą ir būtų visi arba kai kurie straipsniai ir tokios laisvės, kurias lenkai turi, iš jo [lenkų statuto] į mūsų [statutą] perkeltos, Lietuvoje vis tiek turi išlikti visos valstybinės pareigybės ir antspaudai. *Ir tos vietinės viešpatystės piliečiai turi tas pareigybes turėti ir savo pareigas vykdyti [...], o ne viešpačiai lenkai.* Taip pat ir kieviena kariuomenė *bus po savo vėliava ir tvarkoma tos viešpatystės didžiojo Etmono kaip nuo seno. Nuo to rūstimi nenukreips nei viešpačiai lenkai mūsų, nei [mes] jų*[286]. Taigi bajorija, kovodama už platesnes politines laisves Kunigaikštystėje, taip pat kaip diduomenė, tvirtai gynė Kunigaikštystės, savo tėvynės, ir jos Respublikos suverenumą bei integralumą. Verta atkreipti dėmesį į dviejų skirtingų pasakojimų apie Vitebsko įvykius susidūrimą. Anoniminis lenkų kronikininkas nusakė lietuvių bajorus kaip beteisę bendruomenę, kuri, tik lenkų karių paskatinta, *pradėjusi kai ką apie savo laisves šnekėti*. Tuo tarpu lietuvių bajorija savo pasakojimu prisistatė kaip nuo seno *laisvų valdinių* teises turinti ir jas įtvirtinti siekianti, savo Respublikos likimu besirūpinanti bendrija. Ši Vitebske išryškėjusi dviejų naratyvų sankirta Liublino unijos išvakarėse darėsi vis ryškesnė.

Lietuvos Metrikoje yra išlikęs 1562-ųjų rugsėjo 24-ąją duotas glaustas Žygimanto Augusto atsakymas į Vitebske surašytą bajorijos peticiją. Jame valdovas atsišaukė tik į vienintelį bajorų prašymą – paleisti juos dėl patiriamo bado iš karo stovyklos. Didysis kunigaikštis priekaištavo, kad *esant tokiam didžiam Respublikos poreikiui [v takovoi velikom potrebe Reči Pospolitoe] daug jūsų vėlavo paskirtu laiku prie viešpaties etmono stoti*, kad bajorai nepaklausę kartu su šaukimu duoto *pamokymo ne trumpam laikui maisto pasiimti*, ir vis dėlto sutiko šauktinius karius namo paleisti. Laiškas baigtas pastaba: *O dėl kitų dalykų, apie kuriuos mums per savo brolius [bajorijos siųstus*

[286] *Ibidem*, p. 82–87.

atstovus] kalbėjote, gavo jie mūsų atsakymą ir turės jums mūsų valią pranešti[287]. Galime spėti, jog žodžiu pasiuntinių persakyta viešpaties valia neatitiko bajorijos lūkesčių: netrukus bajorai pirmąsyk be valdovo ir viešpačių tarėjų sutikimo nusiuntė savo pasiuntinius tartis dėl unijos į Petrakavoje vykusį Lenkijos seimą. Tiesa, Žygimantui Augustui įsikišus, jų pasiuntinybė nebuvo oficialiai lenkų priimta. Vis dėlto Vitebske surašyta politinė programa bei LDK bajorijos pademonstruotas ryžtas siekti jos įgyvendinimo, kartu su tragiškais karo įvykiais, regis, bus iš esmės paspartinę krašto santvarkos reformas. Vitebsko tekstų nuostatos netrukus tapo perkeltos į naujas krašto privilegijas bei Antrąjį Statutą. Beje, 1562-ųjų karinio seimo politinę svarbą bei įtaką tolesnėms Kunigaikštystės permainoms liudijo ir spartus Vilniun siųstų bajorijos atstovų iškilimas, jų pozicijų sustiprėjimas valstybėje. Su Radvilais besivaržiusį didiką Joną Chodkevičių, pačių žemaičių išsirinktą, jau 1563-aisiais valdovas buvo priverstas paskirti Žemaitijos seniūnu, o 1566-aisiais – ir Livonijos administratoriumi. Petras Roizijus panegiriniame eilėraštyje tikino, jog Žemaitija už teisingumą ir krašto gynybą Chodkevičiui turinti būti dėkinga taip, kaip jautę dėkingumą romėnai Numai, graikai – Achilui, spartiečiai – Likurgui[288]. Būtent Chodkevičius gabeno Žygimantui Augustui Lenkijon LDK luomų pataisytą Antrąjį Statutą, o 1569-ųjų pavasarį ir vasarą vadovavo LDK delegacijai Liubline[289]. Merkelis Šemeta 1566 metais tapo pirmuoju Žemaitijos pilininku, kaštelionu, o Gabrielius Bokėjus išliko Voluinės bajorų lyderiu ir Liublino seimo metu[290].

[287] *Ibidem*, p. 111–112.

[288] Petras Roizijus, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 161, 285.

[289] Józef Jasnowski, „Chodkiewicz Jan Hieronimowicz", in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Kraków, 1937, p. 361–363; *Statut Velikogo Knjaz'stva Litovskogo 1566 goda*, p. 13.

[290] Oskar Halecki, „Bokiej Gabriel", in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków, 1936, p. 243–244.

1563-iųjų vasario 15-ąją krito paties Jono Žiauriojo apsuptas Polockas: Maskvos kariuomenė išvertė vartus, saugojusius kelią į Lietuvą. Tų pačių metų gegužės 12-ąją Vilniuje susirinko didysis visuotinis LDK seimas krašto gynybai, vidaus reformoms ir sąjungai su lenkais aptarti. Maskvos grėsmės akivaizdoje daugiausiai dėmesio seimas skyrė kuo gausesnei kariuomenei sutelkti ir mokesčiams krašto gynybai nustatyti: svarstytas ne tik lietuvių, bet ir Lietuvos lenkų bajorų bei visų krašto miestiečių bei totorių pašaukimas karo tarnybon, bausmių sugriežtinimas tarnybos vengiantiems, papildomas žydų apmokestinimas, bažnyčių ir cerkvių dalies turto *respublikos reikmėms* nusavinimas, net patrankų iš varpų liejimas[291]. Kunigaikštystei kilusio pavojaus metu seimas, ieškodamas pagalbos *krašto respublikai*, gręžėsi į visus viešpatijos gyventojus – žemesnius luomus, musulmonus, judėjus. Vilniaus seime buvo pristatytas ir *naujai parengtas krašto teisių statutas*. Nutarta, kad *Lietuvos respublikai nesaugiu dėl priešo laiku* statuto projektas *negali būti sutartinai visų luomų peržiūrėtas ir pataisytas*. Todėl valdovas *teikėsi visiems LDK žemių luomams skirti laiką po kariuomenės paleidimo tam statutui pataisyti ir patvirtinti*[292]. Sykiu Vilniaus seimas išrinko LDK žemių ir luomų atstovus, turėjusius vykti į Lenkijos seimą Varšuvon tartis dėl unijos, ir apibrėžė Lietuvai priimtinas unijos sąlygas. Greta pirmųjų krašto senatorių Vilniaus vyskupo ir Vilniaus vaivados, kitų didikų bei bajorų Lietuvos delegacijoje buvo ir Vitebsko konfederacijos vadovas, Žemaitijos tijūnas Merkelis Šemeta, Antrąjį Statutą rengusios komisijos narys, Ašmenos vėliavininkas Paulius Ostrovickis, du Lietuvos sostinei atstovavę Vilniaus burmistai[293]. Seimo duota instrukcija įpareigojo lietuvių delegaciją remtis Jogailos ir Vytauto pradėtos *unijos papročiais ir būdais*, tačiau *senu įpročiu neimti pirmųjų nepalankių įrašų, kurių mūsų protėviai nepriėmė ir nesilaikė*.

[291] *Zbiór praw litewskich*, p. 528–542.

[292] *Ibidem*, 540–541.

[293] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 658–659.

Lietuvos atstovai turėję sutikti su bendru abiejų tautų seimu svarbiausiems reikalams svarstyti ir bendru valdovu, bet privalėję išsaugoti didžiojo kunigaikščio pakėlimo paprotį ir atskirus Lietuvos seimus jos Respublikos klausimams spręsti, išlaikyti LDK *pareigybes, svarbą, valdžią ir valdymą* – taigi išsergėti unijoje Lietuvos Respubliką[294]. Nors ir atidėjęs Statuto svarstymą ramesniam laikui, Vilniaus seimas unijos su Lenkija išvakarėse ėmėsi Horodlės akto pataisų. Buvo žengtas svarbus žingsnis plečiant Kunigaikštystės bajorų laisves: Žygimantas Augustas birželio 6-ąją šiame seime išleido privilegiją, kuria panaikino Horodlės akte numatytus bajorų nekatalikų politinių laisvių suvaržymus. 1563-ųjų Vilniaus aktas skelbė, kad Horodlės seime gautomis *laisvėmis taip pat vienodai ir lygiai per amžius turi naudotis ir džiaugtis visi kiti riterių bei bajorų luomo, tiek Lietuvių, tiek ir Rusų tautos [jak Litovskogo tak i Ruskogo narodu]*, *Krikščionių tikėjimo [žmonės]*. Nuo šiol *joks riterių ir bajorų luomo žmogus, būdamas Krikščionių tikėjimo, negali būti atitolintas ir atskirtas* nuo Horodlėje kilmingiesiems katalikams Jogailos ir Vytauto suteiktų laisvių bei teisių, sykiu ir nuo teisės gauti valstybines pareigybes bei posėdžiauti Viešpačių Taryboje. Valdovas įsipareigojo nepaisyti bajoro tikėjimo, bet *kiekvienam pagal jo nuopelnus ir vertę – vodle zaslug i godnosti svoee* – skirti pareigybes. Taip pagaliau įstatymu krašte buvo sulygintos ne tik katalikų ir stačiatikių, bet visų kilmingųjų krikščionių, drauge ir reformatų, politinės teisės. Pačioje Vilniaus privilegijoje Horodlės dokumento pataisos tapo susietos su dar viena valdovo bajorijai duota teise: tuo pačiu aktu Žygimantas Augustas, *prašant jo malonybėms viešpačiams mūsų tarėjams ir visiems luomams*, leido *krašto teisių ir laisvių privilegijas į naujai parašytą statutą sudėti ir įrašyti*[295]. Taigi Horodlės aktas, regis, taisytas ir tam, kad

[294] *Zrzodlopisma do Dziejow Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, d. II, sk. I, parengė A. T. Działyński, Poznań, 1861, p. 174–176.

[295] *Statut Velikogo Knjazstva Litovskogo 1566 goda*, p. 1–3; *Zbiór pomników Reformacji Kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVI–go*, Wilno, 1925, 14–17.

jį būtų galima kartu su kitomis krašto privilegijomis įdėti į Antrąjį Lietuvos Statutą. Matėme, jog *Lietuvos Metrikos* 25-ojoje užrašymų knygoje, sudarytoje 1541 metais, šis aktas jau buvo iš esmės perrašytas. Tačiau ir toje akto redakcijoje buvo likęs draudimas nekatalikams gauti vaivadų ir pilininkų pareigybes. Taigi Vilniaus seimas keitė ir anksčiau LDK kanceliarijos „sulietuvintą“ Horodlės tekstą.

Prie Statuto ir santvarkos reformų LDK luomai grįžo 1564-ųjų birželį sukviestame Bielsko seime. Būtent šis bajorijos suvažiavimas padėjo parlamentinės Lietuvos Respublikos pamatus. Jame liepos 1 dieną Žygimantas Augustas išleido krašto privilegiją, kuria patvirtino Antrąjį Lietuvos Statutą, užtikrino Lietuvai suverenios tautos galias ir įteisino bajorijos daug metų prašytą teismų pertvarką: viešpatystės pareigūnų, vaivadų ir seniūnų, teismus pakeitė bajorų renkamais teismais, įdiegė vieningą teisingumo vykdymo sąrangą ir padarė jai pavaldžius visus piliečius, taip laiduodamas teisminę bajorijos ir diduomenės lygybę. Pirmą kartą didžiojo kunigaikščio privilegijoje buvo pažymėta, kad ji duota pritarus ne tik viešpačiams tarėjams bei kitiems aukštiesiems pareigūnams, bet ir *šios Didžiosios Kunigaikštystės viešpatystės visų žemių bei pavietų pasiuntiniams ir daugybei mūsų bajorų riterių ir vietinių piliečių*. Akto pradžioje valdovas aukštino *visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečių riterijos* bei bajorų *amžinųjų protėvių* dorybes ir *tikrus, reikšmingus bei naudingus nuopelnus savo viešpačiams, jų pačių kaip laisvų žmonių laisvai išsirinktiems, ir tos viešpatystės Respublikai*. Bajorija tarnavusi *Respublikos reikmėms, nepaisydama turto netekties ir didelio kraujo liejimo, narsiai ir tvirtai keldama prieš priešą savo galvas ir gyvybes*. Už tokius nuopelnus dabartinio valdovo tėvas Žygimantas, *laisvai tų visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešpačių ir piliečių išrinktas*, o vėliau *visų jų prašomas teikėsi išleisti ir patvirtinti teisių ir Krikščioniškų poelgių statutą tam, kad būtų vykdomas ir saugomas šventas teisingumas*. Pats Žygimantas Augustas leidęs LDK luomams *tą pirmąjį statutą pataisyti, patiems iš savo rato išsirinkus tam tikrus*

asmenis. Tie asmenys, taisydami Statutą, parašė naujus teismų skyrius. *O kadangi lygiam ir vienodam teisingumui reikėjo, kad senoviškas vaivadų, seniūnų ir kitų senų pareigūnų valdomų teismų paprotys užleistų vietą naujos tvarkos teismams, šiuo metu įsteigtiems, įteisintiems ir statute aprašytiems, [...] patys viešpačiai vaivados, [...] visų pirma sekdami Dievo priesaku, mokančiu mylėti savo artimą kaip save, [...] mylėdami Respubliką, o joje – savo mažuosius brolius, bajorų ir riterių tautą, su visomis jų valdomis, [...] atsisakė ir išsižadėjo teismų ir visų vaivados reikalų [teismuose]*. Taip visi pareigūnai ir *visa bajorija, nė vieno neišskiriant, pradedant nuo vyriausiojo po mūsų, Viešpaties, iki mažiausiojo, tiek Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvasininkai, tiek pasauliečiai, šiame didžiajame visuotiniame Bielsko seime patys ir su savo palikuonimis pasidavė ir pasiduoda vienai lygiai teisei, vienodam, o ne skirtingam teismui [...]*. Žygimantas Augustas prisiekė saugoti naująjį Statutą ir naująją teismų tvarką: *Mes, žinodami, kad šios viešpatijos tauta yra verta visokių puikiausių laisvių ir teisingumo, [...] visiems vietiniams piliečiams pažadame ir įsipareigojame, ir prisiekiame ta Didžiosios Kunigaikštystės priesaika, mūsų ir visų mūsų įpėdinių vardu, šį naująjį statutą ne tik šia mūsų privilegija, bet taip pat mūsų, Viešpaties, žodžiu [...] saugoti, sergėti, pagal jį juos valdyti, teisti ir tvarkyti, ir nuo visos prievartos, jėgos ir menkiausių to statuto*

SIGISMVND · AVGVSTVS REX POLONIÆ · MAGNVS DVX LITVAN · RVSS · PRVSS · MASOV · &c ✠
AVGVSTI regis SIGMVNDI, en, ora Poloni,
Posteremi sanguis, Rex Iagello tuæ.

Žygimantas Augustas, Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Popierius, vario raižinys. Dominicus Custodis, *Atrium heroicum*, 1600–1602. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

pažeidimų ginti bei niekam nieko neleisti. [...] ginsime ir saugosime, kad visas ir su visais straipsniais tas statutas sveikas išliktų. Unijos su Lenkija išvakarėse valdovas taip pat prisiekė, jog ateityje LDK teisyną taisys ir pildys tik patys šio krašto piliečiai: *jei būtų koks poreikis tą statutą ir kai kuriuos jo straipsnius pataisyti*, tai bus galima padaryti tik *vienos viešpatystės, Didžiosios Kunigaikštystės, visų luomų gimdytojams ir piliečiams [vsech stanov rodičov i obyvatelej] bendrai ir vieningai apsisprendus, sutarus ir sutikus*[296]. Taip Bielsko privilegija Žygimantas Augustas pripažino LDK luomams įstatymų leidybos teisę. Sykiu pabrėžė, pripažino bei įteisino Lietuvos bajorijos teisę laisvai rinktis savo viešpačius[297]. Taigi – įtvirtino Lietuvą kaip suverenią, savo įstatymus kuriančią ir valdovus renkančią Respubliką.

Nėra abejonių, jog Bielsko privilegija buvo lietuvių iš valdovo išgautas atsakas į vos prieš tris mėnesius – 1564-ųjų kovo 13-ąją – Lenkijos Karalystės seime Varšuvoje Žygimanto Augusto priimtą sprendimą Didžiosios Kunigaikštystės, Jogailaičių tėvoninės viešpatystės, paveldėjimo teisę *užleisti tai šlovingai lenkų Karūnai ir amžiniems laikams išsižadėti*[298]. Ne tik atsakas, bet ir Varšuvos akto paneigimas. Didysis kunigaikštis Bielsko privilegija netiesiogiai pripažino neturėjęs teisės niekam perleisti Didžiosios Kunigaikštystės, nes jos tikrasis šeimininkas – *nuo amžinųjų protėvių* valdovus laisvai renkanti *LDK piliečių riterija*. Lietuvos *laisvus žmones*, o ne lenkų Karūną, dabar valdovas pripažino Kunigaikštystės paveldėtojais. Taip, atsakydama į paskutiniojo Jogailaičio akibrokštą, LDK diduomenė Bielske buvo priversta išsižadėti Žygimanto Senojo bei Alberto Goštauto gintos aristokratinės, paveldimo viešpaties valdomos Respublikos ir susitelkti ties parlamentinės Lietuvos Respublikos projektu.

[296] *Statut Velikogo Knjaz'stva Litovskogo 1566 goda*, p. 5–11; Darius Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis*, p. 59–62.

[297] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 5–6.

[298] *Akta unji Polski z Litwą*, p. 180.

Bielsko seime duota krašto privilegija buvo reikšmingas žingsnis įgyvendinant Vitebske parengtą politinę programą. Akivaizdžios šios privilegijos ir prieš porą metų bajorijos valdovui surašytos peticijos sąšaukos. Sekdamas Vitebsko raštu Bielsko aktas aukštino bajorijos nuopelnus *šios viešpatystės Respublikai*, pripažino karinio seimo skelbtas Kunigaikštystės bajorijos politines teises laisvai rinktis savo viešpačius ir spręsti Respublikos reikalus visuotiniuose seimuose. Bielsko privilegija, atsiliepdama į Vitebske išsakytus reikalavimus, užtikrino teisminę visų kilmingųjų lygybę. Abiejuose tekstuose akcentuotas Lietuvos Respublikos suverenumas. Abu raštus jungė ir raiškus meilės Respublikai motyvas: Vitebsko bajorai kvietė krikščionį valdovą iš meilės Respublikai ir valdiniams išplėsti visų kilmingųjų laisves, Bielsko aktas skelbė, jog diduomenė iš krikščioniškos meilės mažesniesiems broliams ir Respublikai atsisakanti nuo seno turėtų teisėjų galių.

Antrojo Statuto papildymams bei tolesnei santvarkos pertvarkai buvo skirtas ir kitas – nuo 1565-ųjų lapkričio 18-osios iki 1566-ųjų kovo 11-osios Vilniuje vykęs didysis visuotinis seimas. Jam buvo lemta pertvarkyti krašto santvarką ir galutinai įtvirtinti Lietuvos Respubliką. Vilniaus seimas apibrėžė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę ir teisinę sąrangą, vidaus administracinę struktūrą, kurios iš dalies išliko iki pat valstybės žlugimo[299]. 1565-ųjų gruodžio 30-ąją seime duota Žygimanto Augusto privilegija įteisino bajorijos savivaldą, padėjo pagrindus savarankiškai ir savivaldžiai bajoriškai Kunigaikštystės visuomenei. Šiuo aktu didysis kunigaikštis, įvertinęs *viešpačių tarėjų* ir *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visų žemių visos riterijos gimdytojų ir piliečių dorybingas ir ištikimas bei naudingas paslaugas Respublikai*, sykiu kraštą *atvesdamas į Respublikos didžią tvarką – privodeči ku bolšomu poradku Rečy Pospolitoe*, suteikė teisę *kiekviename paviete turėti*

[299] Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym*.., p. 46.

mažąjį seimą visiems piliečiams susirinkti bei *visiems luomams vienoda tvarka pavietuose tuo naujuoju statutu teistis ir tvarkytis*. Valdovas skelbė: *leidžiame visai riterijai, [pagal tai] kas kokiame paviete turi nuosavybę [oselost'] [...], suvažiavus Respublikos poreikiams, patarti, aptarti ir apsvarstyti tai, kas jiems mūsų, Viešpaties, bus pranešta, ir tokiame susirinkime bendru sutarimu pasiuntinius išrinkti bei siųsti į šioje mūsų viešpatystėje įprastą didįjį visuotinį seimą ir pasiuntinių laiškais pranešti mums, Viešpačiui, Respublikos ir kiekvieno pavieto poreikius. [...] O visi teismų reikalai paviete, kaip ir seimai tuose pavietuose, kaip aukščiau aprašyta, turi būti mūsų, Viešpaties, saugomi ir mūsų palikuonių, didžiųjų Lietuvos Kunigaikščių, amžinai ir nepažeidžiamai laikomi, o nuo tos teisės bei tvarkos neturime nė vieno išlaisvinti ir niekuo [jų] nepakeisime*[300]. Taip, Lenkijos pavyzdžiu sekant, Lietuvoje buvo įsteigti pavietų seimeliai, į kuriuos susirinkusi paviete *įsikūrusi*, čia nuosavybę turinti, bajorija įgijo teisę bei pareigą svarstyti ne tik savo pavieto, bet ir *šios viešpatystės Respublikos poreikius*, rinkti teisėjus bei pasiuntinius į LDK visuotinį seimą, per pastaruosius siųsti seimui ir viešpačiui savo instrukcijas dėl Respublikos reikalų tvarkymo. Tokiu būdu Lietuvos Respublika, jos reikalai tapo paversti ne tik seiman susirenkančių bajorų atstovų, bet visos seimeliuose „seiminėjančios" krašto bajorijos, visos pilietijos bendru rūpesčiu. Įtvirtinus pavietų seimelius, iš esmės pasikeitė ir visuotinio didžiojo Lietuvos seimo pobūdis: jis virto didžia dalimi pačios bajorijos renkamas, o ne vaivadų, seniūnų ir vėliavininkų iš vietos bajorų sudaromas, parenkamas, kaip būta iki tol. Seimo nariai tapo nebe seimo, bet bajorijos pasiuntiniais: anksčiau dažniausiai tik pranešdavę vietos bajorams seimo sprendimus, nuo šiol jie vyko seiman su vietos bajorijos instrukcijomis bendrų sprendimų priimti[301]. Lietuvos pavietas savo sąranga ir paskirtimi pranoko Lenkijos pavietą, kurio

[300] *Statut Velikogo Knjaz'stva Litovskogo 1566 goda*, p. 11–13.

[301] Andrzej B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjowanie: sejmik trocki*, Warszawa: LIBER, 2000, p. 19.

pavyzdžiu steigtas: jis buvo ne tik teisminiu, bet ir administraciniu, kariniu bei bajorijos savivaldos vienetu[302]. Pavieto seimelis palaipsniui virto pamatine suverenios tautos politinio gyvenimo atrama. XVIII amžiuje LDK dvaro iždininkas Antanas Tyzenhauzas (1733–1785) teigė: seimeliai *gimdo seimus ir tribunolus, o tuo remiasi tautos egzistencijos esmė ir visas sosto autoritetas*[303].

Pavietų seimelius įsteigusiame Vilniaus seime buvo galutinai patvirtintas Antrasis Lietuvos Statutas: dar kartą *visų luomų pataisytą, peržiūrėtą ir pakoreguotą statutą*, jau anksčiau Bielsko seime *sudėtą ir pataisytą, ir patvirtintą*, Žygimantas Augustas 1566-ųjų kovo 1-ąją – *dalyvaujant, pritariant ir leidžiant [pry bytnosti i z ufaloju i pozvolenjem] mūsų tarėjams ir visiems seimui priklausantiems luomams, visiems visuomenėje [vsim v pospolitost'] – išleido naudotis visiems būsimiems laikams*. Savo įsake valdovas taip pat pažymėjo, kad Statutan įdėtos visos trys 1563–1565 metais duotos krašto privilegijos, kad prie valstybės *pareigybių vienodai turi prieiti tiek Lietuvių, tiek ir Rusų tauta*. Sykiu skelbė, jog pagal šį Statutą *visi šios mūsų viešpatystės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, piliečiai ir visi jai priklausantys kraštai tvarkysis ir teisis [budut' se raditi i suditi], taisydami ir pridėdami to statuto straipsnius pagal laiko reikalavimus visuotiniuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimuose*[304]. Taip Antrąjį Lietuvos Statutą lydėjęs viešpaties įsakas pabrėžė tiek visų piliečių sutarimu priimto teisyno amžinumą, tiek būtinybę atsižvelgti į kintančius krašto poreikius ir tokiu pat sutarimu Lietuvos Respublikos seimuose jį nuolat atnaujinti.

Metas atsiversti ir patį Antrąjį Statutą. Palyginę jį su Pirmuoju, išsyk pastebėsime esminius politinio žodyno ir brėžiamos politinės ti-

[302] *Ibidem*, p. 20–21.

[303] Stanisław Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, t. I, Londyn: Wydawnictwo Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie, p. 113.

[304] *Statut Velikogo Knjaźstva Litovskogo 1566 goda*, p. 14.

krovės pokyčius. 1566-ųjų Statutas *Respubliką, Didžiosios Kunigaikštystės Respubliką* ir *seimą*, *didįjį visuotinį seimą* greta anksčiau vyravusių *viešpačių tarėjų* ir *Viešpaties*, įtvirtino kaip pamatines krašto santvarkos ir viešojo gyvenimo sąvokas. Pirmasis teisyno skyrius *Apie Viešpaties asmenį* tapo nuosekliai papildytas piliečio ištikimybės Respublikai reikalavimu: visuose skyriuose, kurie 1529-aisiais tapatino valdovą ir valstybę, dabar atsirado *Respublika*. Antrasis Statutas numatė bausmes ne tik už Viešpaties, bet ir už Respublikos išdavystę, ne tik už Viešpačiui, bet ir už Respublikai padarytą žalą. Skelbė, jog *išdavystė, žalinga mums, Viešpačiui, ir Respublikai – z[d]rada ku škode nam Gospodariu i Rečy Pospolitoj* – baustina mirties bausme. Ne tik Dievo ir valdovo, bet ir Respublikos meilė tapo iškelta kaip pilietinė dorybė[305]. Krašto gynybą aptariančiame antrajame Statuto skyriuje *meilė Respublikai* nurodyta kaip svarbiausia karo tarnybos Kunigaikštystei paskata. Sykiu pati Respublika buvo Antrojo Statuto suasmeninta, susieta su piliečio šeima ir artimaisiais, jo tėviške: esant būtinybei *visi kariauti privalantys kunigaikščiai ir viešpačiai mūsų valdiniai [panove poddanye našy]* turį eiti karo tarnybon *iš meilės Respublikai, gindami savo žmonas ir vaikus, savo tėviškės nuosavybę [z milosti Rečy Pospolitoe boronečy sobe žony i detej maetnosti otčyzny svoee]*[306]. Naujasis Statutas įteisino LDK Respubliką kaip visų piliečių – karo prievolininkų bajorų žemvaldžių – kartu tvarkomą ir kuriamą tikrovę, o visuotinį didįjį seimą – kaip tokios tikrovės saugojimo bei kūrimo vietą ir būdą. III skyriaus 5 ir 6 straipsniais didysis kunigaikštis *amžiniems laikams* įtvirtino Didžiosios Kunigaikštystės politinėje sąrangoje visuotinį seimą, didžia dalimi renkamą pavietų seimelių, ir suteikė teisę ne tik diduomenei, bet ir bajorijai reikalauti tokio seimo sušaukimo *Didžiosios Kunigaikštystės Respublikos reikmėms – koli togo potreba okažet*

[305] *Ibidem*, p. 16–18.
[306] *Ibidem*, p. 32.

Rečy Pospolitoe Velikogo Knjazstva: *nustatome [...], norėdami tai per amžius turėti, kad privalome mes ir mūsų įpėdiniai, Lietuvos Didieji Kunigaikščiai, esant Respublikos poreikiams, patarus tos viešpatystės mūsų tarėjams arba riterijai paprašius, rengti visuotinius seimus toje viešpatystėje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, visada, kai tik to reikės*. To paties skyriaus 12 straipsniu valdovas įsipareigojo priimti nutarimus, reikalingus *respublikos gerovei*, pildyti senąsias krašto privilegijas tik LDK visuotiniame seime – *su mūsų tarėjų žinia bei patarimu ir šios mūsų viešpatystės visų žemių leidimu*[307]. Taigi seimas įtvirtintas kaip Kunigaikštystės įstatymų leidėjas. Taip pat didysis kunigaikštis II skyriaus 2 straipsniu *amžiniems laikams pažadėjo ir nustatė*, jog dėl krašto gynybos bei karo *patys mes, Viešpats, ar ir kartu su viešpačiais mūsų tarėjais, neturime galios nutarti ir nenutarsime, nei sidabrinės ar kito mokesčio nenustatysime, prieš tai nesurengę šioje mūsų viešpatystėje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, didžiojo visuotinio seimo, į kurį, mums paliepus ir laiškus pasiuntus, privalės suvažiuoti visi kunigaikščiai ir viešpačiai dvasiniai bei pasaulietiniai tarėjai, maršalai ir kiti krašto bei rūmų pareigūnai, vėliaviniai viešpačiai, pavietų žemės pasiuntiniai; taip tuo metu didžiajame visuotiniame seime su visais mūsų tarėjais ir su visais kunigaikščiais bei viešpačiais, ir su visa riterija, su jų patarimu ir leidimu [poriadoju a pozvolenjem] turime dėl tokių reikalų nutarti, o ne kitaip*[308]. Apibrėžęs parlamentinę Kunigaikštystės santvarką, plačią bajorijos savivaldą pavietuose, stipriai suvaržęs valdovo ir diduomenės galias, naujasis teisynas skelbė nuosekliai respublikonišką nuostatą: svarbiausi politiniai sprendimai krašte gali būti priimti tik piliečiams sutikus – *visai riterijai patarus ir leidus*. Taip 1492-aisiais diduomenės, viešpačių tarėjų, gautas krašto šeimininkų teises daugiau nei po pusės amžiaus įgijo ir Lietuvos bajorija, jos renkamas visuotinis seimas.

[307] *Ibidem*, p. 45–46, 48.
[308] *Ibidem*, p. 32.

Statutas išryškino ir respublikonišką pilietybės sampratą: visateisiai Lietuvos Respublikos piliečiai esą bajorai žemionys, žemvaldžiai, atliekantys karo prievolę ir turintys teisę bei pareigą spręsti apie savo pavieto ir Respublikos reikalus seimeliuose. Turėjimas žemės ir nuo jos eita karo tarnyba buvo pilietybės pagrindas[309].

Antrasis Lietuvos Statutas daug stipriau negu Pirmasis pabrėžė laisvos krašto visuomenės, laisvos tautos idėją. 1566-ųjų tekstas, skirtingai nei 1529-ųjų, Didžiąją Kunigaikštystę tapatino ne tiek su valdovu ir jo viešpačiais tarėjais, kiek su *visais piliečiais*, su bajorų tauta. Statuto III skyrius tvirtai susiejo LDK nepriklausomybę su bajorijos ir visos visuomenės laisvėmis. Šio skyriaus pirmuoju straipsniu didysis kunigaikštis savo ir įpėdinių vardu prisiekė *visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių ir visų jai nuo seno ir dabar priklausančių žemių visiems piliečiams [vsim obyvatelem]* saugoti ir plėsti šią Kunigaikštystę, *niekuo nepažeminti* ne tik jos, jos tarėjų, bet ir *riterijos bajorų bei visų kitų luomų*. Esamo ir visų būsimų didžiųjų kunigaikščių vardu šio skyriaus antruoju straipsniu taip pat pažadėta: *mums [privalu] išsaugoti Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir visose tos viešpatystės žemėse visų kunigaikščių ir viešpačių tarėjų, tiek dvasinių, tiek pasaulietinių, bei visų krašto ir rūmų pareigūnų, vėliavinių viešpačių, bajorijos, riterijos, miestiečių ir visų paprastų žmonių [vsich liudej pospolitych] krikščioniškas laisves, kuriose jie, kaip laisvi žmonės, nuo seniausių savo amžinųjų protėvių laikų laisvai rinkdamiesi sau Viešpačius, Lietuvos Didžiuosius Kunigaikščius, gyveno ir tvarkėsi laisvų krikščioniškų viešpatysčių pavyzdžiu bei būdu [...]*[310]. Taigi Antrasis Statutas nusakė Kunigaikštystės visuomenę kaip *nuo amžinųjų protėvių* laisvą tautą, sudarytą ne tik iš kilmingųjų, bet ir miestiečių bei *visų paprastų žmonių*. Teisė laisvai rinktis valdovus išskirta kaip viena svarbiausių laisvos tautos savybių.

[309] Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym...*, p. 48.

[310] *Statut [...] 1566 goda*, p. 42–43.

Dar griežčiau ir išsamiau negu Pirmajame, Antrajame Statute buvo įtvirtintos LDK vientisumo ir visuomenės integralumo nuostatos. III skyriaus 3 straipsniu didysis kunigaikštis įsipareigojo ne tik *nesumažinti Lietuvos Kunigaikštystės gėrybių*, bet ir *tos Didžiosios Kunigaikštystės nuosavybėn priskirti* tai, kas *kadaise iš šios viešpatystės buvo išprašyta Karalystei, Mozūrams, Prūsams, Livonijai*. To paties skyriaus 9 straipsniu *visiems luomams ir piliečiams* valdovas prisiekė neduoti Kunigaikštystėje dvasinių ir pasaulietinių pareigybių bei valdų *jokiems svetimšaliams ir užsieniečiams, nei šios viešpatystės kaimynams*. O *jei kas iš svetimos tautos už savo nuopelnus toje respublikoje būtų įsikūręs*, tas, nors *būdamas Kunigaikštystės piliečiu ir tarnaudamas viešpatystei krašto tarnybą*, negalįs būti *į jokias dvasines ir pasaulietines pareigybes išrinktas nei Viešpaties paskirtas*. Tokias pareigybes turįs gauti *tik Lietuvis ir Rusėnas [Litvin i Rusin], Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tėvynainis [uroženec] iš savo protėvių nuo seno*[311]. Tiesa, 1566-ųjų liepą Brastos seime šis Statuto straipsnis buvo papildytas: valdovas galįs skirti užsieniečiui dvarą Lietuvoje, tačiau tik seime tai *visiems luomams leidus*[312]. Krašto ir visuomenės integralumą bei teisyno visuotinumą skelbė I skyriaus 1 straipsnis, sujungęs ir sustiprinęs jau Pirmajame Statute buvusias tokio pobūdžio nuostatas. Šiuo straipsniu viešpats *pažadėjo ir prisiekė visiems piliečiams <...> teisti ir tvarkyti ta viena rašytine mūsų duota teise* ne tik diduomenę, bajoriją, bet ir *miestus bei visus mūsų valdinius ir visus luomus toje mūsų viešpatystėje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, taip pat ir Rusų žemėje, Kijevo, Žemaitijos, Voluinės, Palenkės ir kitose tai mūsų viešpatystei priklausančiose žemėse, pradedant nuo aukščiausiojo luomo iki žemiausiojo*[313].

Taigi Antrasis Statutas Liublino unijos išvakarėse ne tik sutelkė bei įtvirtino krašto kilmingųjų visuomenę kaip suverenią laisvų piliečių

[311] *Ibidem*, p. 44, 46–47.
[312] Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, p. 218.
[313] *Statut [...] 1566 goda*, p. 15.

bendriją – *Didžiosios Kunigaikštystės Respubliką*, bet ir teigė vienos teisės jungiamų skirtingų luomų vieningumą. Nekilmingiesiems šiame teisyne dėmesio teko kur kas daugiau negu Pirmajame Statute: miestų ir miestiečių reikalams aptarti 1529-ųjų tekste buvo skirta dvylika straipsnių, o 1566-ųjų – jau dvidešimt trys[314]. Beje, *visų LDK piliečių pareigas* krašto gynybai nusakančiame naujojo teisyno II skyriaus 1 straipsnyje greta *visų miestiečių*, žemvaldžių *našlių* tapo įrašyti ir *mūsų totoriai*[315]. Jau 1563-ųjų liepą Vilniaus seimas kėlė reikalavimą, kad į būsimą lietuvių ir lenkų *bendrą Seimą Vilniaus miestiečių Taryba per amžius siųstų du Pasiuntinius*, kurie *apie savo reikalus, priklausančius jų miesto luomui, laisvai pasisakytų ir [prie tų reikalų] prisidėtų*.[316] Prieš pat Liublino seimą – 1568-ųjų birželio 15-ąją – Vilniuje valdovo duota privilegija atvėrė LDK sostinės miestiečiams Lietuvos parlamentą: Vilnius gavo teisę siųsti į visuotinį seimą du arba tris burmistrus, kurie galėjo išsakyti savo nuomonę tada, kai buvo kalbamą apie Vilniaus miestą[317]. Kaip liudija 1569-ųjų pradžioje LDK kanceliarijos sudarytas sąrašas, tarp svarbiausių krašto asmenų, kurie raštu buvo informuojami apie valstybės reikalus ir kviečiami į visuotinius seimus kartu su pavietų seimeliuose išrinktais pasiuntiniais, būta ir moterų – kilmingų našlių[318].

Pats naujasis teisynas, skirtingai nei visos krašto privilegijos ir Pirmasis Statutas, tapo suvoktas bei viešai pristatytas ne kaip valdovo duota, bet laisvos tautos pasirengta ir pasitvirtinta teisė. Išties Antrąjį Statutą rengiant ir priimant bajorija dalyvavo daug aktyviau ir gausiau nei Pirmąjį[319]. Tad neatsitiktinai nebe viešpats, bet piliečiai šiuosyk

[314] Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 20.
[315] *Statut [...] 1566 goda*, p. 30–31.
[316] *Zrzodlopisma do Dziejow Unii [...]*, d. II, sk. I, 1861, p. 178.
[317] Matvej Liubavskij, *Litovsko–Russkij sejm*, p. 5.
[318] Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym...*, p. 51.
[319] Stanislovas Lazutka, *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*, p. 32.

buvo skelbiami esą įstatymų davėjai. 1568-ųjų liepos 1-ąją Gardine Žygimanto Augusto išleista privilegija taip nusakė Antrojo Statuto sukūrimo aplinkybes: *Statutą jie patys [visi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiai] mums leidus kaip laisvi žmonės laisvai pasirengė, surašė ir patvirtino – Statut oniž sami [vsi obovateli Velikoho Kniažstva Litovskoho] za dozvoleniem našim jako ludi volnyje sobie spravovali, spisali i postanovili*. Beje, Gardino aktu krašto piliečiams buvo prisakyta nedelsiant *tą Didžiosios Kunigaikštystės Statutą išspausdinti rusų kalba* bei patikėta patiems pridėti prie leidžiamo teisyno jiems svarbias krašto privilegijas: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiai [...] gali ir turi, šia privilegija mums leidus, įdėti ir įrašyti į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Statutą, prieš išspausdindami arba jo spausdinimo metu, visus savo reikalus, dovanojimus, privilegijas ir laisves, jei nori jomis naudotis ir džiaugtis patys bei su savo palikuonimis per amžius visais laikais*[320].

Antrasis Statutas buvo pagrįstas respublikoniška Antikos politine mintimi bei savo meto teisinėmis, filosofinėmis idėjomis. Teisyne deklaruoti valdovo įsipareigojimai: nepažeminti ne tik kilmingųjų, bet ir *visų kitų luomų*, saugoti ne tik bajorų, bet ir *visų paprastų žmonių* krikščioniškas laisves, vienu Statutu teisti ir tvarkyti *visus mūsų valdinius ir visus luomus – nuo aukščiausiojo iki žemiausiojo*, buvo programiniai dalykai. Didžiojo kunigaikščio pažadas užtikrinti žemųjų luomų laisves rėmėsi tuo metu skelbtomis prigimtinės bei teisinės žmonių lygybės nuostatomis, Respublikos kaip atviros visų luomų visuomenės samprata. Nėra abejonės, jog Statutą rengę Lietuvos intelektualai buvo susipažinę su lenkų politinio filosofo Andrzejaus Fryczo Modrzewskio (apie 1503–1572) veikalu *Apie tobulintiną Respubliką* (*De Republica emendanda*), išleistu 1551-aisiais, perleistu 1554 ir 1559 metais. Prieš neribotas kilmingųjų laisves pasisakiusio ir Romos teisę propagavusio

[320] *Zbiór pomników Reformacji*, p. 21.

Modrzevskio balsas buvo ignoruotas ano laiko Lenkijoje, bet Lietuvoje vadintas *dievišku*[321]. Pasak lenkų humanisto, *Respublika yra sudaryta iš skirtingų žmonių, t. y., iš vargšų, iš turtingų, iš bajorų, iš miestiečių ir kitų luomų*. Todėl Respubliką mylinčio valdovo pareiga – *tarp savo krašto piliečių, kiek tai įmanoma, nustatyti lygybę*: *ne taip, kad jau visi jų daiktai būtų bendri ar iš turtingųjų atimtų, kad vargšams atiduotų, ar leistų miestiečių luomo žmonėms turėti bajorų prerogatyvas arba laisves, ar visus luomus sumaišytų – bet kad atimtų iš visų šių luomų nereiklaingą didžiavimąsi, pasipūtimą, puikybę ir kitas ligas, žmonių draugiją griaunančias arba gadinančias*. Ne turtas, ne protėviai, bet dorybės ir tarnavimas Respublikai darantys žmogų išties kilmingą. Būtent pagal pilietines dorybes turį būti vertinami Respublikos gyventojai. Žmonių *nelygybė kenksminga Respublikai*: *nieko negali būti Respublikai kenksmingiau, kaip teisių ir bausmių skirtumai*. Todėl *vienu ir vienodu balsu teisė turi visiems kalbėti, vienu ir vienodu valdymu visus valdyti*. Lenkijos padėtis, kai *paprastas žmogus yra be saiko nelaisvės prislėgtas, o bajorija dėl pernelyg didelės laisvės skrajoja*, esanti taisytina[322]. Taigi Respublika – visų luomų *žmonių draugija*, pagrįsta santykine teisine visų lygybe. Panašių nuostatų laikėsi Antrojo Statuto redaktorius Augustinas Rotundas. 1564 metais išleistame *Lenko pasikalbėjime su Lietuviu* (*Rozmowa Polaka z Litwinem*) jis priekaištavo lenkams: *Nežinau, kokia ta jūsų libertas. [...] priminsiu, jog engiate žemesniuosius luomus, jog juos tiesiog niekuo laikote, miestiečių ir artojų luomus vos žmonių giminei priskiriate, kartais manote, jog jie niekingesni ir prastesni už žydus.* Tokios lenkų *nelaisvės ir anarchijos nesinori* lietuviams. Juk net *pagonys suprato, kad visi žmonės yra vienodos prigimties: ludzie miedzy sobą wedle przyrodzenia są iedno*, – dėstė Rotundas,

[321] Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 56.

[322] Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey. Księgi czwore*, w Łosku: w Drukarni [...] Jana Kiszki, 1577, l. 18–19, 39–46, 72.

pasiremdamas Ciceronu[323]. Petras Roizijus, kitas Statuto redaktorius, dedikuodamas Žygimantui Augustui 1563-aisiais išleistus *Sprendimus dėl Lietuvos šventajame teisme svarstytų apeliacinių bylų*, pabrėžė teisės visuotinumą, būtinybę įstatymais užtikrinti teisinę gyventojų lygybę bei pilietines teises visiems krašto žmonėms. Pasak Roizijaus, *duoti tautai teisės normas ir sudaryti įstatymus* esąs bene *puikiausias darbas iš visų žmonių reikalų*. Mat teisės davėjai *išleistais įstatymais įkuria žmonių sambūrius, kuriuos vadiname Valstybėmis, ir formuoja tam tikrą valstybės santvarką nepaprastai gražiomis bei protingomis taisyklėmis, idant jų laikydamiesi žmonės gyventų garbingai [...]. Pagaliau idant kiekvienas savo pageidavimu ir nuožiūra, be jokių skriaudų, nesikišant išorinei jėgai naudotųsi tuo, ką valdo gavęs iš protėvių arba ką yra pasiekęs savo darbu ar stropumu*. Todėl *vergauti įstatymams* privalą ne tik *žemakilmiai ir prastuomenė*, bet ir *galingieji bei tie, kurių turtai aukštybėje*. Kitaip įstatymai liktų panašūs į voratinklius, sulaikančius tik *kvailesnius gyvius*, bet *neveiksmingus narsesniems ir stipresniems*. Roizijaus teigimu, *prigimtinis teisingumas* esąs būdingas ir *Lietuvos kaimo valstiečiui, be žemės dirbimo, neragavusiam jokio dvasinio ugdymo*. Ne giminės garsumas, bet dorybė lemianti žmogaus vertę: juk Kristus prie Bažnyčios vairo pakvietęs vos kelis kilminguosius, o kiti buvę *nekilmingi ir neturtėliai*. Būtent *puikiems, doriems, atsidavusiems tyrinėjimams ir mokytiems nekilmingiesiems reikia teikti pirmenybę nedorų, mažai išsilavinusių, nepažįstančių mokslų ir juos niekinančių kilmingųjų atžvilgiu*[324]. Net eiliuotuose pamokymuose Žygimantui Augustui Roizijus aiškino, kad *rūstūs įstatymai ir teisingumas* turin-

[323] „Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 5 knyga, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 129, 165–166, 169, 212, 248.

[324] Petrus Royzius, *Decisiones de rebvs in sacro avditorio Litvanico ex appellatione ivdicatis*, Cracoviae, 1563, l. Aij, B, p. 388; Petras Roizijus, *Lietuvos sprendimai (1563 m.)*, sudarė Vytautas Andriulis, vertė Dalia Dilytė, Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2007, p. 3, 8, 182, 307.

tys priversti tiek turtingą galingų protėvių sūnų, tiek žemę ariantį varguolį vienodai bijoti teismo[325]. Taigi Rotundas ir Roizijus, du geriausią teisinį išsilavinimą turėję Statuto redaktoriai, savo darbuose gynė atviraluomės visuomenės, ne tik iš kilmingųjų, bet ir paprastųjų žmonių sudarytos Respublikos sampratą ir šia samprata stengėsi grįsti Lietuvos teisę.

Rengiant ir priimant Antrąjį Statutą varžėsi ne tik skirtingos socialinės, politinės, bet ir Renesanso laikais subrandintos skirtingos kultūrinės Lietuvos Respublikos programos. Rengėjų komisijoje buvę Romos teisės gerbėjai ir išmanytojai Rotundas, Roizijus ne tik perkėlė į naująjį teisyną daug senosios Romos teisinių nuostatų, bet ir pasirūpino, kad Statutas būtų rašomas dviem kalbom – rusėnų arba gudų ir lotynų. Taigi stengtasis kartu su naujuoju teisynu valstybiniame Kunigaikštystės gyvenime įtvirtinti ir lotynų kalbą[326]. Tokia programa sieta tiek su tuomet išplėtotu lietuvių ir žemaičių kilmės iš romėnų mitu, tiek su savo įtaką susigrąžinti siekusia Romos Katalikų bažnyčia. 1565 metais Vilniaus seimui svarstyti buvo pateikti abu Statuto tekstai – gudiškas ir lotyniškas. Rotundui patikėtas surašyti lotyniškas projektas seimo su triukšmu jau lapkritį tapo atmestas. Apie tai savo bičiuliui Varmės vyskupui kardinolui Stanislovui Hozijui (Stanisław Hozjusz, 1504–1579), Vilniaus miestiečio sūnui, 1566-ųjų kovo 5-ąją iš LDK sostinės rašė pats Rotundas: *Daug, ir iškilius vardus turinčių, šaukė, kad Lotynų kalba esanti jiems nenaudinga bei pražūtinga, ir kad visas blogis Lietuvon su šia kalba esąs atneštas [exclamaverunt inutilem esse sibi perniciosumque Latinum sermonem: omniaque in Lituaniam mala cum hoc sermone esse invecta]. Taigi, sakau, ir Kristus [jiems esąs blogis], kuris čia su Lotynų kalba yra atneštas ir kurio išties geriau būtų buvę nepriimti nei taip greitai išvyti. Matau, jog esame netoli arba*

[325] Petras Roizijus, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 77, 201.
[326] Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 40–43.

rimtų maištų, arba prapulties, nes daug čia yra aiškių anabaptizmo šalininkų ir globėjų, kurie yra teisėtos valdžios priešai ir griovėjai[327]. Uolaus kataliko Rotundo laiškas liudija, kad prieš lotynišką Statuto tekstą kaip kraštui svetimą visų pirma pasisakė didikai ir bajorai reformatai. Taigi lotynų kultūros plėtros programa lietuvių reformacijos šalininkų šiuokart tapatinta su iš Romos sklidusia katalikiška kontrreformacija ir būtent todėl audringai atmesta. Taip pat galime spėti, jog raiškų antigudišką pobūdį turėjęs siekis lotynizuoti krašto viešąjį gyvenimą nesulaukė Lietuvos diduomenės pritarimo ir dėl to, kad Maskvos karinės grėsmės ir Lenkijos inkorporacinių ketinimų akivaizdoje suvokta būtinybė sutelkti, sujungti į vieną tautą lietuviškąją ir gudiškąją Kunigaikštystės visuomenės puses. Būtent stačiatikių ir katalikų politinių teisių sulyginimui buvo skirta jau aptarta 1563 metų Vilniaus privilegija. Dar raiškiau LDK tautos vienybę skelbė 1568-ųjų Gardino privilegija, atkartojusi ir sutvirtinusi Vilniaus akto nuostatas. Jos teigimu, *šlovingoji Didžiosios Kunigaikštystės tauta [sudaryta] iš vienos ir tos pačios tautos žmonių, nors ir dviejų krikščioniškų tikėjimų*: *ač dvojeho zakonu chrestianskoho ludiej ale odnoho i odnakoho narodu*. Kunigaikštystėje *rusų tauta* kartu su *Romos ir bet kurios krikščioniškos bažnyčios bei tikėjimo žmonėmis [...] yra viena tauta*[328]. Taigi reformatų ir stačiatikių sąjunga bei tokią sąjungą skatinusios aplinkybės lėmė, kad dalies Lietuvos intelektualų drauge su Antruoju Statutu kurta Kunigaikštystės lotynizavimo programa nebuvo nuosekliau įgyvendinta.

Antrasis Statutas teigė pasiektą diduomenės ir bajorijos sutarimą dėl parlamentinės krašto santvarkos. Tiesa, jis nebuvo lengvas: kaip matėme, diduomenės pritarimą parlamentarizmui didžia dalimi bus nulėmęs Žygimantas Augustas, išsižadėjęs paveldėjimo teisių į LDK.

[327] *Ibidem*, p. 69.
[328] *Zbiór pomników Reformacji*, p. 24, 27.

Mikalojus Radvilas Juodasis, LDK kancleris. Popierius, vario raižinys. Dominicus Custodis, 1601 m. Pagal Giovannio Battistos Fontanos piešinį. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

Alberto Goštauto gintos aristokratinės Respublikos didikai atsisakė palaipsniui ir tik iš dalies. Bajorijos judėjimas dėl platesnių politinių teisių suskaldė viešpačių pozicijas. Radvilų varžovai Chodkevičiai jau Vitebsko kariniame seime ėmėsi vadovauti *mažesniųjų brolių* reformistiniam sąjūdžiui – taip siekdami sustiprinti ir savo įtaką valstybėje. Nusileisti bajorijos siekiams, pritarti santvarkos reformoms teko ir Radvilams. Vis dėlto įtakingiausias krašto didikas – LDK kancleris, Vilniaus vaivada Mikalojus Radvilas Juodasis (1515–1565) iki savo paskutinių dienų buvo linkęs, kaip ir Goštautas, pabrėžti ištikimybę išskirtinei, senajai *mūsų protėvių tvarkai*, priminti lietuvių pareigą išsaugoti jau Jogailos ir Vytauto laikais gyvavusią Lietuvos *tvarkingą Respubliką*. Taip 1564-ųjų vasario 1-ąją Lietuvos vardu kalbėdamas Varšuvoje vykusiame Lenkijos Karalystės seime jis teigė, jog Kunigaikštystėje yra *seniai įsteigtos skirtingos nei Jūsų Didenybių [lenkų kilmingųjų] pareigybės, teismai, prerogatyvos ir įstatymai,* jog lietuviai prašą lenkų neversti jų *nupulti ir išsižadėti savo senojo Lietuviškojo pašaukimo*. Mat Lietuva *nuo seno stojo greta Karūnos cum Republica sua bene ordinata [su savo gerai sutvarkyta Respublika]*, todėl ir dabar lietuviai negalį *atsisakyti suam Rem-pu-*

blicam [savo Respublikos][329]. Būtent Radvilo nuostatą 1564-aisiais rašytame veikale *Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu* išdėstė Augustinas Rotundas, teigęs: *Mes norėtume būti su jumis vieningi, tačiau nenorime prarasti savo seniai įkurtos ir tvarkingos respublikos, [ją] prie jūsiškės prijungdami – swej zdawna zasadzoney a porządney rzeczy pospolitey do waszey przystawaiąc stracić nie chcemy*[330]. Taigi LDK kancleris gynė nuo senų laikų įsteigtą, įtvirtintą, Jogailos bei Vytauto laikais prie Karūnos prišlietą, bet sveiką ir tvarkingą išsaugotą Lietuvos Respubliką. Įsidėmėtina, jog ši aristokratinės Lietuvos samprata gebėjo suderinti laisvos tautos ir paveldimo viešpaties idėjas. Tokia skirtingų idėjų dermė, kaip matėme, jau buvo nusakyta sulietuvintame Horodlės akto tekste, skelbusiame, jog Kunigaikštystės kilmingieji, *jų didžiajam kunigaikščiui mirus be vaikų ir teisėtų įpėdinių, Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu laisvu rinkimu išsirinks tą, ką panorės*. Taigi paveldimas viešpats nepanaikinąs tautos suverenumo ir jos teisės laisvai didįjį kunigaikštį rinktis. Būtent tokią nuostatą Radvilas Juodasis išdėstė Varšuvoje: pabrėždamas Žygimanto Augusto *paveldėjimo teisę į Vytį [prawo do pogoniej dziedziczne]*, teigdamas, jog Lietuvos *žirgas nepabėgs nuo savo paveldimo valdytojo*, jis sykiu tvirtino, kad nuo senųjų pagonybės laikų – *ab antiquitate* – Lietuvoje *visada kas nors buvo vyresniuoju ne pats iš savęs, bet mums bendrai leidus [nie sam z siebie, ale za zezwoleniem naszem spólnem]*, kad *joks Lietuvos Kunigaikštis, nors vartoja titulą Dominus et heres [Viešpats ir paveldėtojas], negali niekam mūsų ir mūsų turto jokia dovana atiduoti*. Radvilas aiškino paskutiniam Jogailaičiui, jog atsisakyti *sukcesijos*, LDK paveldėjimo, didžiajam kunigaikščiui neleidžianti Lietuvos piliečiams duota priesaika rūpintis jų Respublika. Teigė: *mes, matydami savo Respubliką*

[329] *Zrzodlopisma do Dziejow Unii Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, parengė A. T. Działyński, Poznań, 1861, d. II, sk. I, p. 338, 340.

[330] „Rozmowa Polaka z Litwinem", in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 5 knyga, *Šešioliktojo amžiaus raštija*, p. 201.

esant lygią kiekvienai krikščioniškai Monarchijai, kiekvienam priešui – galingą, neįžvelgiame priežasties, dėl kurios, Jūsų Karališkoji Didenybe, turėtum tos Respublikos atsisakyti ir savo sukcesiją užleisti. Prašė: *Teikis taip pat, Jūsų Karališkoji Didenybe, prisiminti savo senųjų protėvių Vytautų pelenus, Jogailų karstus*[331]. Paveldima Jogailaičių valdžia jokiu būdu nepanaikinanti lietuvių laisvės, – tikino Radvilui atitardamas Rotundas greičiausiai dar iki 1564 kovo 13-osios akto rašytame *Lenko pasikalbėjime su Lietuviu*. Mat iš švento Jogailaičių kraujo *negali gimti kažkas, kas būtų priešinga respublikai ir teisei, ir laisvėms*. Jogailaitis esąs iš prigimties *respubliką mylintis*. Toks *Viešpats nelaiko viešpatystės savo nuosavybe, bet ja su mumis dalinasi*. Todėl lietuviai nuo senų laikų jaučia, jog Jogailaičiai esą *ne Viešpačiai, bet tėvynės tėvai*[332]. Nors ir pasirašęs bajorų demokratijai vartus atvėrusią Bielsko privilegiją, Radvilas Juodasis liko įsitikinęs, jog pradėtos santvarkos reformos esančios pragaištingos Lietuvos Respublikai. Nusivylimą naująja parlamentine krašto tvarka jis išsakė 1565 metų kovo 1 dieną iš Lukiškių savo pusbroliui Mikalojui Radvilui Rudajam (1512–1584) rašytame priešmirtiniame laiške: *Neprisidėjau niekuo prie to blogio, kuris Lietuvoje vyko dėl karo, dėl taikos nutraukimo, dėl unijos ir dėl savivalės, kurios mūsų bajorai karuose ir seimuose išmoko, ir taip patys su tuo visu iki karsto eis ir Respubliką su savimi palaidos*[333]. Šį Lietuvos kanclerio atodūsį krašto didikai ne sykį atkartos vėlesniais amžiais.

Tuo tarpu iškart po Vilniaus seimo krašte imtasi diegti naująją parlamentinę santvarką. Pagal Statute numatytą tvarką dar tais pačiais 1566 metais buvo sušaukti net du seimai, į kuriuos pasiuntinius siuntė pavietų seimeliai. Pavietų bajorams siųstuose valdovo aplinkraščiuose priedermė dalyvauti viešajame gyvenime buvo sulyginta su karo

[331] *Zrzodlopisma do Dziejow Unii [...]*, p. 239, 305, 339, 382.

[332] „*Rozmowa Polaka z Litwinem*“, p. 184, 262.

[333] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko–litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2002, p. 33.

prievole: *nerūpestingai ir lėtai važiuojant į seimus ir į karus krašto reikalams daroma žala*. Tų metų gruodį Gardine susirinkęs visuotinis seimas nusprendė, kad į pavietų seimelius posėdžiauti neatvykę viešpačiai tarėjai, krašto ir rūmų pareigūnai privalo būti baudžiami piniginėmis baudomis. Po poros metų vėl Gardine vykusiame seime parlamentarizmo šalininkai reikalavo tokiomis baudomis bausti ne tik tarėjus ir valstybės pareigūnus, bet visus į seimelį neatvažiavusius pavieto bajorus. Žygimantas Augustas tokiam siūlymui nepritarė[334]. Taigi parlamentarizmas Kunigaikštystėje nebuvo atsitiktinis, vien kaimynų įtakos nulemtas dalykas. Pačiame krašte išaugo parlamantinės Respublikos siekusios ir ją gana nuosekliai kūrusios politinės jėgos. Priėmus Antrąjį Statutą, įteisinus seimelių ir seimo galias, parlamentinės Lietuvos programa buvo toliaus tęsiama ir kryptingai diegiama praktikon. Suvokta, kad jos sėkmė priklauso nuo bajorijos politinio dalyvavimo, šio dalyvavimo svarba valstybei net prilyginta krašto karinei gynybai.

Išsergėti Antrojo Statuto įtvirtintą Lietuvos Respubliką lietuviai tikėjosi ir atnaujinę uniją. Santvarkos reformų ir glaudesnių ryšių su Lenkija šalininkas pirmasis LDK senatorius, Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius (apie 1505–1579) Brastoje vykusiame pirmajame reformuotame Lietuvos seime 1566-ųjų birželį pristatė lietuvių senatoriams ir luomams, jo nuomone, Kunigaikštystei priimtiną unijos sampratą. Pasak Protasevičiaus, *ne naują dabar uniją sudarome, bet senąją baigiame ir ją įvykdyti imamės*. Lietuviai turėtų remtis dar Aleksandro laikais *mūsų protėvių sudaryta ir prisiekta unija*, kuri numatė dvi viešpatystes sujungti *į vieną bendrą ir nedalomą kūną, kad būtų viena liaudis, viena brolystė ir bendri Tarimaisi, [...] viena galva, vienas Karalius, vienas viešpats*. Tačiau toks sujungimas jokiu būdu nepa-

[334] Andrzej Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym*.., p. 58, 60, 62.

Valerijonas Protasevičius, Vilniaus vyskupas, pirmasis LDK senatorius. Popierius, litografija. Józefo Oziębłowskio spaustuvė Vilniuje, XIX a. vidurys. Saugomas Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

naikinąs Lietuvos viešpatystės ir respublikos: *mūsų protėviai [...] savo unijoje nepridėjo, kad abi viešpatystės turi būti suprantamos kaip viena Respublika*. Jei būtų viena Respublika, *tada tos viešpatystės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, sostas ir garbė [maiestath y dostoynoscz] turėtų visiškai išnykti*, bet LDK didybę ir garbę *gina pati Aleksandro privilegija*. Todėl *yra dvi Respublikos*, *dvi viešpatystės, o ne viena*. Aleksandro tekste esą minimi tik *bendri pasitarimai, bet ne bendri susirinkimai ir ne bendri suvažiavimai*. Dėl unijos žodžių *communia consilia* (bendri pasitarimai) *neturi nutrūkti mūsų laisvi senoviniai Didžiosios Kunigaikštystės Seimai ir mūsų laisvos ypatingos Tarybos*. Savo seimų ir tarybų atsisakymas būtų *savanoriškas savo senovinių laisvių sulaužymas*. Greta laisvų savo seimų lietuviams būtina esą išsaugoti ir *Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio pakėlimo garbės paprotį, dalyvaujant senajam visų luomų Susirinkimui ir jo Malonybei viešpačiui didžiajam krašto Maršalui pakeliant kalaviją sostinėje Vilniuje; toks susirinkimas ir kalavijo pakėlimas reiškia ne tik šios šlovingos viešpatystės senovinę garbę, laisvę, valdžią ir papročius, bet taip pat ir šios viešpatystės, Didžiosios Kunigaikštystės, bei visų tų skirtingų luomų, kurie savo vietose sėdės ir savo dalyvavimu pripažins, ypatingai savitą ir esminį pasidavimą Lenkijos Karaliaus ir didžiojo Lietuvos Kunigaikščio viešpatavimui ir valdžiai*. Jei šio papročio neliktų, lietuvių kalavijas, *tas šlovingas*

ir vienintelis ženklas, turėtų būti atiduotas į kitų rankas. Nuo tokios nelaimės Lietuvą sergėsiąs Dievas[335]. Taigi pirmasis LDK senatorius pristatė tautai programą, kaip *bendrame kūne* ir *vienoje liaudyje* su lenkais išsaugoti Lietuvos Respubliką. Svarbiausia esą išlaikyti savo laisvus seimus, senatą ir didžiojo kunigaikščio sostą. Brastos seimui rengtos kalbos užrašuose Vilniaus vyskupas taip pat pasižymėjo, jog Aleksandro unijos tekstas užtikrinantis lietuviams *teises, laisves, titulus ir pareigybes, visus įstatymus, teismus, papročius, valdžią*: jis *leidžia mums tai, kad ir šiandien mums nereikia nieko nauja – vien laikytis senovės. Mat, jei mūsų protėviai tuo pasirūpino ir tokias patikimas bei saugias sąlygas mums po savęs paliko, ar mums taip pat nedera visu tuo rūpintis, kad savo palikuonims, duok Dieve, paliktume visą Respubliką sveiką*[336]. Lietuvos Respublika suvokta kaip protėvių perduotas palikimas, kurį dabartinė karta privalanti išsaugoti sveiką savo palikuonims. Šį Valerijono Protasevičiaus nusakytą moralinį imperatyvą Kunigaikštystės politikai viešai minės ir XVIII amžiaus pabaigoje.

Kad lietuviai po unijos turėsią savo Respubliką, žadėjo pats didysis kunigaikštis Žygimantas Augustas. 1564-ųjų žiemą – 1565-ųjų pavasarį jo rašyti laiškai LDK kancleriui Radvilui Juodajam buvo kupini lietuviško respublikoniško patriotizmo. Valdovas aukštino lietuvių didikų ir jų protėvių *geismą ir meilę mums [viešpačiui], mūsų viešpatystės respublikai ir savo tėvynei*, ragino toliau patiems rūpintis ir ginti nuo Maskvos *tos viešpatystės respubliką*. Sykiu teigė, jog Lietuvos žmonių *nesirūpinimas* savo *respublika ir tėvyne*, *abejingumas* joms, *baimė* jas ginti nuo priešo esą *nuodėmės ir nusižengimai* prieš Dievą, jog Polocko praradimas – tai Dievo bausmė Lietuvai už *žmonių abejingumą ir baimę atlikti krašto priedermes respublikos, tėvynės ir visų bendros motinos*

[335] „Votum Waleryana Biskupa Wileńskiego na Uniią Korony z Litwą", in: *Dziennik Warszawski*, Warszawa, 1826, t. V, nr. 15, p. 161–170.

[336] *Ibidem*, p. 175–176.

reikmėms[337]. Žygimantas Augustas mėgino išsklaidyti Radvilo neviltį, neigė jo nuostatą, jog unija pražudysianti laisvą lietuvių Respubliką: *Jūsų Malonybe, dėstote, kad [jūs], visi tos Viešpatystės piliečiai, dėl savo nuodėmių matote vienoje [Maskvos] pusėje priešo kalaviją virš savo galvų, o [kitoje – Lenkijos – pusėje] matote ir savo amžinos bei tikros nelaisvės pančius, kas, Dieve, saugok, gali visai jūsų respublikai atnešti dar didesnę nešlovę kartu su jūsų žlugimu bei mūsų ir šios Didžiosios Kunigaikštystės viešpatystės titulo sunaikinimu etc. Kas dėl priešo kalavijo iš vienos pusės, ir patys tai žinome ir akimis matome [...]. Tačiau, kas dėl amžinos ir tikros nelaisvės pančių kitoje pusėje [...], neturime jokios žinios ir negalime matyti tų šios viešpatystės respublikos amžinos ir tikros nelaisvės pančių*. Pasak valdovo, *mūsų pareiga – skubiai saugoti nuo to, kas teiktų respublikai tokią žalą ir pažeminimą, kaip, Jūsų Malonybe, dėstote*. Žygimantas Augustas pritarė Radvilui, kad *visi tos viešpatystės Lietuvių tautos garbingo kraujo piliečiai*, būdami ištikimi savo viešpačiams, turį patys tvarkyti savo respubliką: *Taip pat sutinkame su Jūsų Malonybe, jog išties esminis ir tikras dalykas, kad niekas apie nieką tartis bei svarstyti palankiau ir geriau negali negu kievienas pats apie save ir apie savo nuosavą reikalą. O ir mes, sekdami pavyzdžiu mūsų protėvių, kurie, kaip, Jūsų Malonybe, dėstote, tikėjo patys savimi, savo siela ir šlove, ir visos tos viešpatystės savo Tarėjais, Jūsų malonybės protėviais, esame taip pat pratę visų pirma visada saugiai pasitikėti Jūsų Malonybėmis, šios mūsų viešpatystės ištikimaisiais Tarėjais [...] ir dabar nekeisdami savo garbingų įpročių geidžiame visada tai išsaugoti*[338]. Taigi valdovas aukščiausiam ir įtakingiausiam Lietuvos pareigūnui, kuris, pasak jo, ant savo pečių *nešė respublikos poreikius*, išsakė ištikimybę Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei ir protėvių kurtai jos santvarkai.

[337] *Pamiętniki do dziejów Polski. Listy oryginalne Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła Czarnego [...]*, parengė Stanisław August Lachowicz, Wilno, 1842, p. 227–228, 230, 247, 249–254.

[338] *Ibidem*, p. 256–259.

Išsaugoti Lietuvos Respubliką sveiką, savarankišką, laisvą didysis kunigaikštis įsipareigojo į Liubliną vykusiam Lietuvos seimui. Ne tik kanclerio pareigas, bet ir vadovavimą kraštui po pusbrolio mirties perėmęs Radvilas Rudasis privertė Žygimantą Augustą 1568-ųjų gruodžio 21-ąją Vainoje (Wojn, Wohyń), Lenkijos pasienyje, duoti privilegiją, kuria valdovas dar kartą patvirtino, kad turimos lietuvių laisvės ir teisės nebus pažeistos, laidavo Lietuvos seimui teisę išvažiuoti iš Liublino, jei ten priimami nutarimai LDK laisves pamintų, pasižadėjo nepriimti jokio sprendimo dėl unijos su viena lenkų ar lietuvių puse, jei kita pusė tokiam sprendimui nepritartų. Vis dėlto jei taip nutiktų, nei lietuviai, nei lenkai vienašaliam viešpaties *sprendimui nebus pavaldūs – nie budut powinni onomu wyroku*. Pasak Vainos akto, jei Liubline *unijos reikalas nebūtų pabaigtas dėl kokių nors teisingų ir didelių poreikių ir priežasčių, priešiškų jiems [LDK seimo nariams] ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laisvėms, jei tai jie suvoktų kaip visos savo respublikos arba kurios nors jos dalies pažeminimą, tada lietuvių Didžiosios Kunigaikštystės laisva respublika [riecz pospolitaja a wolnaja Wielikoho Kjazstwa litowskoho] turi ir turės laisvą, garbingą, niekieno niekuo neapsunkintą ir taikų visų jos piliečių ir visų luomų išvažavimą iš to Karūnos seimo ir lenkų Karūnos žemių*. Taip pat Žygimantas Augustas savo ir visų įpėdinių vardu Lietuvai pažadėjo ir prisiekė: *mes, viešpats, turėsime ir privalėsime ir mūsų įpėdiniai taip pat turės ir privalės ne tik saugoti, bet ir neleisti, kad dalykai, niekada šioje viešpatystėje, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, nebuvę ir neįprasti mūsų švento atminimo protėviams ir mums, viešpačiui, valdant, kurie turėtų būti ir būtų priešiški tos mūsų viešpatystės, lietuvių Didžiosios Kunigaikštystės, teisėms, laisvėms, privilegijoms ir visiems seniesiems papročiams, dabar ir sudarius uniją tarp lenkų Karūnos ir lietuvių Didžiosios Kunigaikštystės dėl jokių priežasčių nei jokiu kaimyninės teisės pavyzdžiu bei papročiu nebūtų tai viešpatystei ir lietuvių Didžiosios Kunigaikštystės respublikai nei atnešti, nei pagrindu padėti, nei įsteigti*

[na toje panstwo i riecz pospolituju Wielikoho Knjazstwa litowskoho nie uznoszono, nie pokładano ani stanowieno] nei tame dabartiniame seime, nei kituose seimuose ir niekur jokioje kitoje vietoje visais būsimais amžinais laikais, [tai nebus padaryta] nei mūsų, viešpaties, ir mūsų palikuonių, nei kurios nors viešpatystės vienos pusės [tai yra Lenkijos][339]. Taigi Lietuvos seimas, krašto pareigūnai ir pavietų seimelių pasiuntiniai, *laisvos lietuvių Didžiosios Kunigaikštystės respublikos* atstovai, išvyko Liublinan tartis dėl unijos išgavę iš paskutiniojo Jogailaičio priesaiką *visiems būsimiems amžiniems laikams* išsaugoti Antruoju Statutu sutvirtintą jų Respublikos suverenumą.

[339] *Akta unji Polski z Litwą*, p. 191–192.

TREČIASIS STATUTAS: RESPUBLIKOS ATSTATYMAS

Liubline lietuviai sveikos savo Respublikos neišsergėjo – prarado ir pusę jos žemių, ir dalį suverenumo. Grįžo namo prisiekę vienai lenkų ir lietuvių Respublikai. Ten vykusią LDK seimo kovą už Lietuvos savarankiškumą aptarsime kitos knygos pasakojime. Čia stabtelsime prie Trečiojo Statuto, kuriuo mėginta laisvą Lietuvos Respubliką atkurti.

Žygimantas Augustas dar 1564-ųjų kovo 13-osios aktu atsisakydamas paveldėjimo teisių į Didžiąją Kunigaikštystę teigė tokiu žingsniu *nuvertęs nuo kelio tą kelmą*, kuris trukdęs *abiems tautoms būti viena Respublika*. Mat jau *nuo senų laikų, dar mūsų prosenelių, tos abi viešpatystės yra į vieną sujungtos, ir į tokią vieną, kad yra sulietos ne tik į vieną sielą arba vieną mintį, į vieną santarą, į vieną meilę, į vieną bendrą draugystę, nors ir taip visa tai yra, bet taip pat dar, kaip sako senosios privilegijos, ir į vieną kūną, neperskiriamą ir nedalomą kūną*. Todėl *jau tos viešpatystės tarsi nėra dvi sveikos, taip pat tokiu būdu negali būti dviejų Respublikų, bet viena Respublika iš tų tautų sulieta, dėl to bendrus seimus ir tarybas privalo visada turėti po vienu karaliumi ir po viena galva*[340]. Tokia Lenkijos seimo ir valdovo skelbta bei Liubline įgyvendinta unijos samprata nuosekliai neigė Lietuvos Respublikos galimybę abiejų tautų Respublikoje. Įsidėmėtina, jog būtent seimas laikytas Respublikos pamatu: vienas politinis kūnas – tai tik viena Respublika ir tik vienas bendras seimas. Būtent tokią Žygimanto Augusto apibrėžtą vieną bendrą lenkų ir lietuvių Respubliką po penkerių metų – 1569-ųjų liepos 1-ąją – Liubline pasirašytu aktu pripažino bei jai įsipareigojo paskutinis LDK seimas – *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viešpačiai tarėjai bei žemių pasiuntiniai*. Beje, ir trys Vilniaus

[340] *Ibidem*, p. 180.

miesto atstovai. LDK seimo nariai skelbė: *Pranešame šiuo mūsų raštu visiems nūnai [esantiems] ir vėliau būsiantiems žmonėms, kuriuos tik šis mūsų raštas pasieks, kad mes, nuolat turėdami prieš akis mūsų pareigą savo tėvynei, Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, kuriai privalome užtikrinti visą garbę, grožį, viešąją naudą, o labiausiai – sustiprinimą nuo vidaus ir išorės pavojų, [...] žemiau aprašytus susitarimus ir traktatus tarp savęs [lietuviai su lenkais] sudarėme [...] taikiu ir vieningu abiejų pusių sutikimu [...]; kad jau lenkų Karalystė ir lietuvių Didžioji Kunigaikštystė yra vienas nedalomas ir neperskiriamas kūnas, taip pat ne perskirta, bet viena ir bendra Respublika, kuri iš dviejų viešpatysčių ir tautų į vieną liaudį suėjo ir susiliejo*. LDK seimas taip pat pranešė, kad *lietuvių didžiojo kunigaikščio rinkimų ir iškėlimo* nuo šiol *nebus nė ženklo*, kad *seimus bei tarybas abi tautos visada turi turėti bendrus* ir jie būsią Karūnos – *sejmy i rady [...] spolne koronne*, kad *visi statutai*, draudžiantys lenkams Lietuvoje įgyti ir turėti nuosavybę, *jokios galios neturės kaip priešiški teisei, teisingumui bei bendrai broliškai meilei ir unijai bei bendram susivienijimui*. Lietuvos atstovai savo raštu taip pat sutiko, jog Liublino nutarimai *nei Jo Karališkosios Didenybės, nei viešpačių tarėjų, nei abiejų tautų visų luomų ir žemės pasiuntinių bendru sutikimu [...] niekad per amžius neturi būti pajudinti ir pakeisti, bet privalo būti amžinai, tvirtai ir nepalietus saugomi*. Taigi unijos aktas skelbtas esąs amžinas: net abiejų tautų seimas niekada negalėsiąs jo papildyti ar pataisyti. Kiekvienas, jam pasipriešinęs, tapsiąs lietuvių ir abiejų *tautų priešu*, prieš kurį su ginklu turėsią stoti ne tik dabartiniai LDK piliečiai, bet ir jų palikuonys[341].

Liublino unija akivaizdžiai neigė Antrąjį Lietuvos Statutą, jame įtvirtintas Kunigaikštystės politinės bendrijos teises ir laisves. Todėl, nepaisant deklaruoto abipusio *sutikimo*, Liublino sprendimus lietuviai pagrįstai suvokė kaip jų kraštui padarytą didelę skriaudą, kaip prie-

[341] *Ibidem*, p. 356–362.

Alexander Vitoldus Magnus Dux Lituaniae
qui Ecclesiam hanc fundavit Anno Domini 1409.

1.

2.

1. Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis. Drobė, aliejus. XVIII a. pradžia. Saugomas Trakų parapinėje bažnyčioje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

2. Vladislovas Jogaila, Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Drobė, aliejus. XVIII a. pab. – XIX a. pr. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

3. Horodlėje duotas Lietuvos bajorų aktas. Pergamentas. 1413 m. spalio 2 d. Saugomas Kunigaikščių Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

4.

5.

VLADISLAUS IAGIELLO
FILIUS OLGIERDI MAGNI DUCIS Lith. ANTEQUAM HEDVIGIM
REGINAM IN UXOREM DUXERIT, FIDEM ORTHODOXAM CUM
INNUMERO NUMERO HOMINUM GENTIS SUAE SUSCEPIT,
DUCATUM Lith. REGNO ADIUNXIT, CRUCIFEROS INGENTI CLADE
DEBELLAVIT ADAQ PRIMA COMMODA PATRIAE ATTULIT. OBIIT
IN GRODEK A 1432. SEPULTUS CRACOVIAE. REGNAVIT ANNIS 46.

6.

Kazimierz IIgo Wtedy
Panuiacy Brat Prussy
do Polak z Przyiacioł
Panuiacy Lat 43. umarł.
Roku 1492.

7.

4. Vytautas, Lietuvos didysis kunigaikštis. Drobė, aliejus. XVIII a. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

5. Vladislovas Jogaila, Lietuvos aukščiausiasis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Drobė, aliejus. XVIII a. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

6. Kazimieras Jogailaitis, Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Drobė, aliejus. XVIII a. pab. – XIX a. pr. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

7. Kazimieras Jogailaitis, Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Drobė, aliejus. XIX a. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

8. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro duota krašto privilegija. Pergamentas. 1492 m. rugpjūčio 6 d. Saugoma Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

9. Aleksandras, Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Drobė, aliejus. Tapė Mauricijus Družyna XIX a. antroje pusėje pagal XVIII a. paveikslą, esantį Vilniaus šv. Dvasios bažnyčioje. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

10.

11.

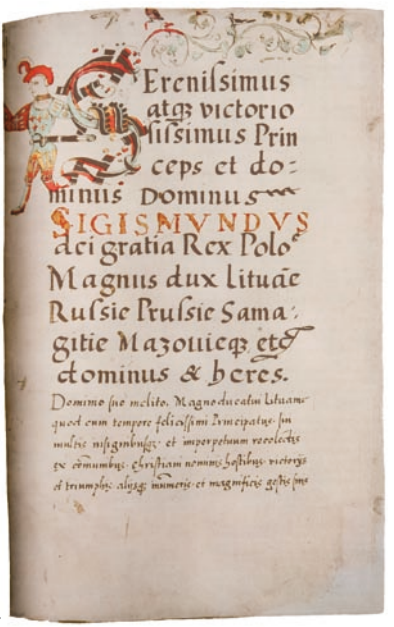
Erenissimus
atq; victorio
sissimus Prin
ceps et do:
minus Dominus
SIGISMVNDVS
dei gratia Rex Polo
Magnus dux Lituae
Russie Prussie Sama:
gitie Mazouieq; etc
dominus & heres.
Domino sue merito. Magno ducatui Lituanie
quod cum tempore felicissimi Principatus sui
multis insignibus: et imperpetuum recolendis
ge cõmunibus. christiani nominis hostibus victoriis
et triumphis. alijsq; immensis et magnificis gestis sue

12.

NICOLAUS RADZIWILL COGNOMENTO III. FILIUS
NICOLAII DEI GRATIA DUX IN GONADZET IN ME-
DE L.L.S.R.I. PRINCEPS PALAT: VILNEN: CANCELLAR
II PRIMUS M.D.L. RESTAURATOR ET FUNDA-
TOR ECCLESIAE VILNEN: PATRUM DE
OBSER. O. M. S. P. FRANC: ANNO 1522 OB:

13.

10. Pirmasis Lietuvos Statutas. Zamoiskių nuorašo priekinis viršelis. Veršio oda. Apie 1530 m. Viršelyje vaizduojama šv. Kotryna ir Lenkijos bei Lietuvos herbai. Nuorašas parengtas LDK kanceliarijoje. Saugomas Varšuvos nacionalinėje bibliotekoje. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, d. I, 1986.

11. Pirmasis Lietuvos Statutas. Lauryno nuorašo pirmasis lapas. LDK herbas. Popierius, piešinys. 1531 m. Lotyniškas nuorašas parengtas karalienei Bonai. Saugomas Šulpfortės mokyklos bibliotekoje Vokietijoje. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, d. I, 1986. Nuotraukos autoriai R. Konečnas ir A. Cvetkovas.

12. Pirmasis Lietuvos Statutas. Pulavų nuorašo pirmasis puslapis. Popierius. 1538 m. Lotyniškas nuorašas parengtas Krokuvoje karalienės Bonos dvarų valdytojo Jakobo Uchańskio užsakymu. Saugomas Lenkijos Mokslų akademijos bibliotekoje Kurnike. *Pirmasis Lietuvos Statutas*, d. I, 1986.

13. Mikalojus Radvilas Jaunesnysis (m. 1522), LDK kancleris, Šv. Romos imperijos kunigaikštis, Pirmojo Statuto rengėjas. Drobė, aliejus. XVII a. II pusė. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

14. Žygimantas Augustas, Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Medis, drobė, aliejus. XVIII a. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

15. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto privilegija, sulyginusi katalikų ir kitų krikščionių teises. 1563 m. birželio 6 d. Pergamentas, prisegtas LDK didysis antspaudas. Saugoma Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

16. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto privilegija, įsteigusi Lietuvoje pavietų seimelius ir įtvirtinusi bajorijos savivaldą. 1565 m. gruodžio 30 d. Pergamentas. Saugoma Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

15.

16.

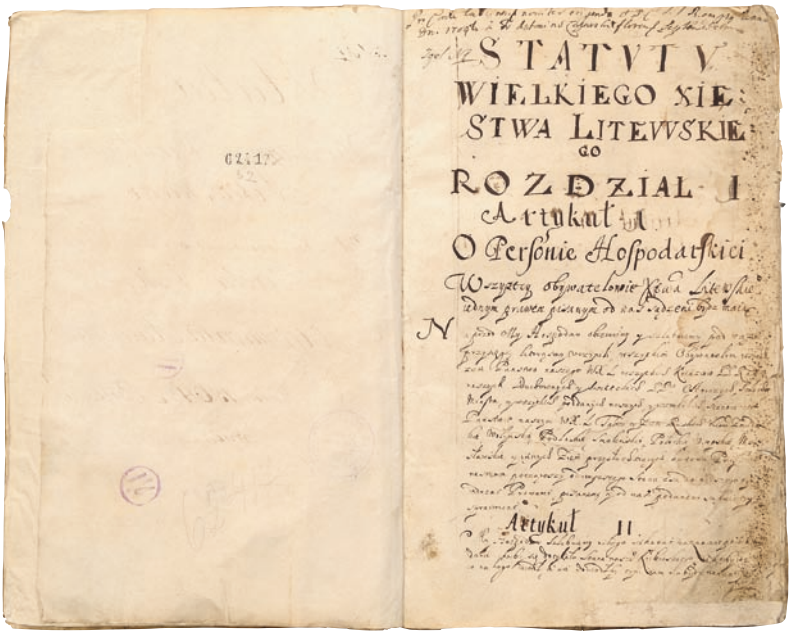
STATVTY
WIELKIEGO XIĘ:
STWA LITEWSKIE
GO
ROZDZIAŁ I
Artykuł I
O Personie Hospodarskiej
Artykuł II

17.

Illustr. R. D. Valerianus Iszreskowski Polotscensis Episcopus
Vilnensis Collegium Soc. Jesu et Academiam Vilnae Fundavit.
Anno. 1570.

18.

17. Antrasis Lietuvos Statutas. Rankraščio pirmasis puslapis. 1566 m. Saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

18. Valerijonas Protasevičius, Vilniaus vyskupas, pirmasis LDK senatorius. Drobė, aliejus. Dailininkas J. Moračinskis, XIX a. Pagal Vilniaus vyskupų galerijoje buvusį portretą. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

19. Liublino unijos aktas. 1569 m. liepos 1 d. Pergamentas. Saugoma Vyriausiajame senųjų aktų archyve Varšuvoje. *Lietuva senuosiuose istorijos šaltiniuose*, 2009. Nuotraukos autoriai Vytautas Abramauskas, Mindaugas Kaminskas.

20.

Статут великого княжества

Пресветлейшего короля его милости
Жигимонта третего повторенный
вновь выданый рок.
А ѳ ён.

Книга 2 раздел

Милости короля доброты и права земли.
Хорошенство короля — стоят на том два столпы.
Правда короля высоко человеческое.

Знаки изправленым короля его милости
Баланы, дрюковано в Вильни маемъ.

21.

Статуты княжества великого литовского.
Привилеи короля его милости великого князя литовского.
Стародавние поспольства, права, и вольности.
Поволанье и изправленье старое всим людем.

Статуты княжества великого литовского, привилеи короля его милости великого князя литовского, стародавние поспольства, права, и вольности. Поволанье и изправленье старое всим людем.

22.

23.

20. Trečiasis Lietuvos Statutas. 1588 m. leidimas. Titulinis puslapis. Saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

21. Trečiasis Lietuvos Statutas. 1588 m. leidimas. Leono Sapiegos pratarmė LDK luomams. Saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

22. Steponas Batoras, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. Drobė, aliejus. XVIII a. pab. – XIX a. pr. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

23. Žygimantas Vaza, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. Drobė, aliejus. XVIII a. pab. – XIX a. pr. Saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

24.

25.

24. Žygimantas Vaza, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. Nežinomas lenkų dailininkas, 1627–1632 m. Drobė, aliejus. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

25. Leonas Sapiega, LDK kancleris, Trečiojo Statuto skelbėjas. Nežinomas dailininkas, 1617 m. Drobė, aliejus. Saugoma Baltarusijos nacionaliniame istorijos ir kultūros muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

26. Kazimieras Leonas Sapiega, LDK pakancleris, Leono Sapiegos sūnus, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto fundatorius. Nežinomas dailininkas, XVII a. Drobė, aliejus. Saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

26.

vartinį suverenios Lietuvos Respublikos sunaikinimą. Jau 1569-ųjų gegužę laiške Radvilui Rudajam Jonas Chodkevičius vadino Liublino sutartį *prievartine unija – poniewolna unia*, pripažindamas, jog *labai skauda širdį žiūrint į tai, kas dabar su mumis darosi*. Tomis dienomis Radvilo Juodojo sūnus Mikalojus Kristupas Radvilas Našlaitėlis (1549–1616) ragino dėdę Radvilą Rudąjį važiuoti Liublinan *Respublikos gelbėti – dla poratowania Rzeczypospolitej*. Tų metų vasarą LDK krašto iždininkas Mikalojus Naruševičius iš Liublino rašytame laiške Radvilui Rudajam teigė, jog unija esanti *laidotuvės ir sunaikinimas amžiams kadaise [buvusios] Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laisvos ir nepriklausomos respublikos*: *pogrzeb y zgładzanie na wieczne czasy wolneia rzeczy pospolitei niegdy Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Ir pridūrė, kad jei pats Radvilas būtų atvykęs į Liubliną, *būtų galėjusi Lietuvos Respublika išsilaikyti savo ankstesnėje būklėje*: *mogła się była Rzeczpospolita Litewska in suo pristino statu zadzierzeć*. Tuo pačiu metu LDK raštininkas Motiejus Savickis, nors pats buvo mozūras iš Palenkės, laiške Radvilui Rudajam teigė: *To, ko nenorėjome akimis matyti ir girdėti, sulaukėme ir viskas, kas pranašauta prieš šimtą aštuoniasdešimt metų, išsipildė džiaugiantis ir triumfuojant kitiems, nes mes per praėjusią šv. Petro vigiliją [birželio*

Žygimantas Augustas, Lietuvos didysis kunigaikštis, Lenkijos karalius. Popierius, medžio raižinys. Alexandro Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio*, [Cracoviae], [1578]. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

28 d.] jau galutinai palaidojome savo mylimą motiną [in toto pogrzebli matkę swą miłą], po kurios mirties jos šlovė ir grožis turės būti sunaikinti. Pasak Savickio, pats Žygimantas Augustas matęs, *kad jūsiškiai [lietuviai] ne uniją, bet kažkokią chimerą iš jos daro, galvodami kada nors iš jos ištrūkti*[342]. Po trejų metų, 1572-aisiais, Radvilas Našlaitėlis savo svainiui, Elžbietos Radvilaitės vyrui, Podolės vaivadai Mikołajui Mieleckiui (m. 1585) teigė, jog *unija Lietuvius labiau supykdė nei juos prijaukino*. O 1587 metais kitam svainiui, Kristinos Radvilaitės vyrui, Lenkijos kancleriui ir didžiajam etmonui Janui Zamoyskiui (1542–1605) rašė: *Taigi mes, Lietuva, nežinome, kada laukti vaisių tų pažadų, kuriais [švaistydamiesi] atvedėte mums nelaimingą uniją – na nas nieszczęsną unią przywiedli*[343]. Įsidėmėtina, kad didelį nusivylimą Liublino aktu viešai reiškė ne tik senosios aristokratinės Respublikos gynėjo Radvilo Juodojo sūnus, bet ir įtakingiausias parlamentarizmo siekusios bajorijos vadovas Jonas Chodkevičius. Eilėmis guosdamas dėl unijos *sielvartaujantį*, jos *pakęsti negalintį* Žemaitijos seniūną, Petras Roizijus tikino, jog šis savo tėvynės Lietuvos garbei apginti padaręs viską, jog mėginęs sukliudyti lietuvių ir lenkų sąjungai net pasitelkęs Periklio ir Cicerono iškalbą, tačiau Dievas ir karalius šįkart už jo gražbylystę buvę stipresni [344].

Vis dėlto paties Liublino akto būta prieštaringo. Neigdamas Lietuvos Respubliką, jis teigė, jog *turi likti sveikos ir nepaliestos* visos LDK *dignitorijos ir pareigybės*, jos *luomų garbingumas*, *visos teisės ir privilegijos*, kurias valdovo protėviai ir pats valdovas *nuo unijos pradžios [nuo Jogailos laikų] yra davę Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, lietuvių, rusų,*

[342] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy,* p. 18, 38; Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija*, p. 263–264 Tomasz Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2000, p. 58.

[343] Tomasz Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł*, p. 59, 262.

[344] Petras Roizijus, *Rinktiniai eilėraščiai*, p. 163–164, 287–288.

žemaičių tautoms ir kitoms Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tautoms bei piliečiams. Taip pat aktas tvirtino, kad Lietuvos piliečiai savo turtą bei gautas valdas galintys *amžinai turėti pagal senąjį ir naująjį lietuvių statutą bei senuosius papročius*[345]. Taigi Liublino dokumentas skelbė ir Kunigaikštystės savarankiškumą išsaugančias nuostatas, ir jo panaikinimą[346]. Todėl galėjo būti ir buvo skirtingai suvokiamas bei aiškinamas. Lenkijos politikai, remdamiesi unijos aktu, siekė Kunigaikštystę įlieti Karalystėn. Lietuviai, ne tik aktu remdamiesi, bet ir stengdamiesi *uniją pataisyti*, mėgino išsaugoti krašto politinį savarankiškumą bei atkurti Lietuvos Respubliką. *Visiems lietuvių luomams nuolankiai prašant*, jau pirmajame bendrame Liublino seime, kuris, sudarius uniją, posėdžiavo nuo 1569-ųjų liepos 2-osios iki rugpjūčio 12-osios, Žygimantas Augustas paskelbė liepos 29-ąją LDK piliečiams skirtą aktą, kuriuo pripažino, jog anksčiau Karūnos labui jo atsisakytos paveldėjimo teisės į LDK priklauso ir lietuvių tautai: kadangi *vienoje ir nedalomoje Respublikoje viskas turi būti per pusę*, kadangi *laisva tauta prie laisvos, lygi prie lygios prisijungė*, todėl, *Jūsų Didenybės [LDK piliečiai], viskuo taip pat bendrai naudositės*. Taip lietuviams buvo priskirtos ir Lenkijos Karūnos dalininkų teisės. Sykiu valdovas, švelnindamas kategorišką Liublino unijos nuostatą, pripažino Lietuvos teisę, sutarus su Lenkija, keisti pačios unijos aktą: *kuo, Jūsų Didenybės, labiau vieni kitų puse pasitikėsite, tuo didesnė tarp Jūsų Didenybių augs santarvė ir meilė, kuriai esant vėliau bus galima toje unijoje pataisyti [visa tai], ko tik Jūsų Didenybėms reikės*[347].

Lietuvos Respubliką skelbęs Antrasis Statutas lenkų bajorijos buvo suvoktas kaip vienas pagrindinių kliuvinių unijai įgyvendinti. Lenkijos

[345] *Volumina Constitutionum*, t. II, kn. 1, *1550–1585*, parengė Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka, Wacław Uruszczak, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005, p. 237.

[346] Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija. Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, p. 640.

[347] *Akta unji Polski z Litwą*, p. 379; Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, p. 645.

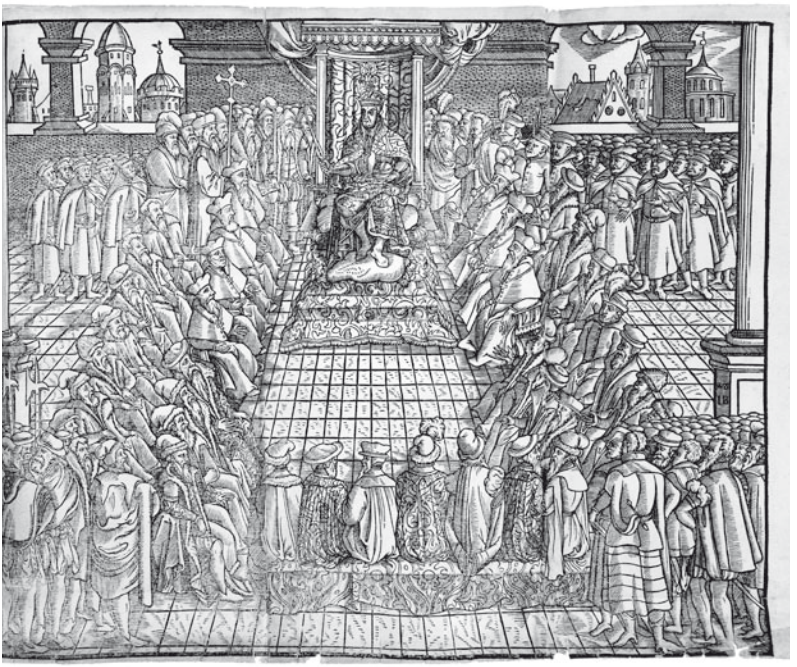

Abiejų Tautų Respublikos seimas. Popierius, medžio raižinys.
Alexandro Guagnini, *Sarmatiae Europeae descriptio*, [Cracoviae], [1578].
Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

pasiuntiniams reikalaujant, jau 1569 metų vasarą bendrame Liublino seime buvo paskirta komisija *LDK statutui pataisyti*. Pasak seimo nutarimo, komisijos *Deputatai turi pasidėti priešais save Lenkijos statutą [Jano Łaskio 1506-ųjų Statutą] ir su juo Lietuvos teisę kuo glaudžiausiai suderinti, kad jau visose mūsų Viešpatystėse, kaip vienoje Respublikoje, žmonėms galėtų būti teikiamas vienodas ir nevilkinamas teisingumas, o tas pataisas jie Mums į artimiausią Visuotinį Seimą privalės atnešti*. Su *LDK Luomų bendru sutikimu* į komisiją buvo paskirti du viešpačiai tarėjai – Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius ir Žemaitijos pilininkas Merkelis Šemeta, taip pat valdovo sekretorius, *Vilniaus vaitas Daktaras Augustinas* (Rotundas) bei devyni bajorijos atstovai iš

kiekvienos LDK vaivadijos. Tarp jų – Antrąjį Statutą rengęs Martynas Volodkavičius, įrašytas jau sulenkinta Voločkevičiaus (Wołoczkiewicz) pavarde, LDK stalininkas Mikalojus Manvydas Dorohostaiskis (m. apie 1530–1597), kunigaikštis Lukas Svirskis bei kiti. Komisija turėjo dirbti Vilniuje, o jos išlaikymui *visi LDK piliečiai* privalėjo sumokėti po grašį nuo valako[348]. Taigi pirmasis abiejų tautų seimas įpareigojo Lietuvos Statutą palenkti unijos nuostatoms ir Lenkijos teisei. Tačiau Statutą taisiusi Lietuvos didikų ir bajorų komisija bei ją išlaikę krašto piliečiai visų pirma siekė *pataisyti uniją* – nauju krašto teisynu apginti savo Respubliką, sutvirtinti savo politinį kūną. Kad ne tik didikų, bet ir paprastų LDK piliečių gyventa viltimi uniją pataisyti, liudija Upytės bajorų laiške išsakytas apgailestavimas: 1572-ųjų liepos 10-ąją kreipdamiesi globos į LDK kanclerį Radvilą Rudąjį šie sielvartavo, jog Žygimantas Augustas *numirė, nepataisęs unijos tarp mūsų ir mūsų brolių ponų Lenkų*[349].

Mirus paskutiniajam Jogailaičiui, tiek Lietuvos viešpačiai tarėjai, tiek Lietuvos luomai ir piliečiai elgėsi bei veikė kaip savarankiška politinė bendruomenė: *Respublikos reikmėms – dla potrzeby Rp* – pirmaisiais bekaralmečiais rinkosi į savo suvažiavimus, skelbdamiesi esą *savo tėvynės bei Respublikos geri sargai ir mylėtojai*, svarstė juose laisvos Kunigaikštystės išlikimo klausimus. Lietuvių politinę elgseną lėmė ne Liublino unijos, bet Antrojo Statuto imperatyvas. Kunigaikštystės piliečiai stengėsi veikti *pagal Statuto mintį ir prasmę*, remdamiesi ne tik įprastais senatorių pasitarimais, bet ir teisyno įtvirtintomis naujomis demokratinėmis struktūromis – pavietų seimeliais, šių seimelių pasiuntinių ir senatorių suvažiavimais. Tokių *LDK luomų suvažiavimų*, pasitarimų, seimelių tekstuose buvo aiškiai išsakyta ir ginta laisvos Lietuvos Respublikos idėja bei lietuviškoji unijos samprata, kuri neigė

[348] *Volumina Legum, Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego*, Petersburg, 1859, t. II, p. 100–101.

[349] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 40.

dar 1564-aisiais valdovo išdėstytą nuostatą, jog bendroje lietuvių ir lenkų Respublikoje *negali būti dviejų Respublikų*. Lietuviai grįžo prie pozicijų, gintų prieš Liubliną, ir aiškino uniją kaip dviejų lygiateisių ir savarankiškų politinių bendruomenių sąjungą, sutelkusią dvi Respublikas į vieną, bet jų nepanaikinusią: *toje vienoje Respublikoje* yra ir privalo išlikti laisva *LDK Respublika*.

Unijos pataisymas ir savos Respublikos atkūrimas tapo Lietuvai pagrindine, visas jos politines jėgas vienijusia programa. Dar prieš Žygimanto Augusto mirtį – 1571-ųjų lapkričio 21-ąją – Mikalojus Radvilas Rudasis ir Jonas Chodkevičius, abu vadinti *krašto pilioriais*, dalyvaujant Radvilui Našlaitėliui, Lietuvos Respublikos labui suvienijo ligi tol besivaržiusias dvi įtakingiausias lietuvių didikų gimines. Slapta sutartimi Radvilai ir Chodkevičiai įsipareigojo: *dėl Respublikos, mūsų patrijos [tėvynės] LDK, poreikių, dėl jos gėrio kartu sueiti ir širdingai tartis, taip mūsų viešpačiui gyvam esant, taip ir po jo gyvenimo [...]. Taip pat in interregno [per bekaralmetį] [...] bendrai vieną [kandidatą] sumanyti ir bendru susikalbėjimu ir sutarimu viešpatį rinkti*. Mat *ištikimiems ir dorybingiems bei LDK Respublikos gėriui prisiekusiems bičiuliams, ištikimiems ir dorybingiems sūnums privalu apie savo tėvynę mąstyti, kad ji iš Dievo malonės ir mūsų pastangomis galėtų sugrįžti į savo ankstesnį grožį ir šlovę*[350]. Šio susitarimo pakankamai nuosekliai laikytasi po Jogailaičio mirties. Jau 1572-ųjų rugsėjį bendrame lietuvių ir lenkų suvažiavime Knišine Jono Chodkevičiaus vadovaujami Lietuvos senatoriai iškėlė Liubline atplėštų žemių sugrąžinimo Kunigaikštystei klausimą. Į Karalystę inkorporuotas LDK žemes grąžinti Lietuvai dar 1573-aisiais, prieš karūnavimą, lietuvių spiriamas įsipareigojo naujasis valdovas Henrikas Valua (Henri de Valois, 1551–1589). Šiam 1574-ųjų birželį, po penkių mėnesių karaliavimo, iš krašto pa-

[350] „Tranzakcyia familiyna, pomiędzy Ianem Chodkiewiczem a Mikołaiem Radziwiłłem i iego synowcem Mikołaiem Krzysztofem Radziwiłłem“, in: *Dziennik Warszawski*, Warszawa, 1827, t. VII, nr. 22, p. 287–288.

bėgus, lietuviai toliau savarankiškai derėjosi su kandidatais į Lietuvos didžiuosius kunigaikščius dėl savo Respublikos teisių atkūrimo ir Liubline prarastų žemių susigrąžinimo, kėlė šiuos reikalavimus ne tik galimiems viešpačiams, bet ir Lenkijos Karalystei[351]. Net siekė, LDK politine tradicija remdamiesi, vieni išsirinkti Lietuvos tautai palankų valdovą ir priversti lenkus jį paskelbti savo karaliumi. To meto Kunigaikštystės didikų nuostatas gerai atspindėjo Radvilo Našlaitėlio Jonui Chodkevičiui rašyti žodžiai: *ir prieš uniją, ir po unijos [lietuviai] Lenkams viešpatį duoda; norėjo ja [unija] mus apraizgyti ir nuo visko nustumti, bet dabar jie turi taip šokti, kaip Lietuva liepia*[352].

Mikalojus Radvilas Rudasis, LDK didysis etmonas, kancleris. Popierius, vario raižinys. Dominicus Custodis, 1601 m. Pagal Giovannio Battistos Fontanos piešinį. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

Lietuvos luomai, 1573-ųjų sausį siųsdami savo pasiuntinius Varšuvos konvokacijon tartis dėl naujo valdovo rinkimų, reikalavo *pataisyti kai kuriuos unijoje aprašytus reikalus* ir grąžinti Kunigaikštystei neteisėtai, lietuviams nedalyvaujant, atplėštas gudų ir Palenkės žemes: turi būti *tai dabar tarp mūsų broliškoje meilėje tinkamai pataisyta, nes toks skausmas negali stiprinti*

[351] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 78–80, 87, 105, 120, 137–139, 153, 190–191; Karol Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006, p. 258–259.

[352] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 238.

Mikalojus Kristupas Radvilas Našlaitėlis, Vilniaus vaivada. Popierius, vario raižinys. Dominicus Custodis, 1601 m. Pagal Giovannio Battistos Fontanos piešinį. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

pastovios brolių draugystės[353]. *LDK luomų suvažiavime* Vilniuje 1574 metų spalį *lietuvių senatoriai lenkų senatoriams* surašė laišką, kuriame tvirtino: *toje vienoje Respublikoje dėl visko, kas jai priklauso, turime svarstyti ir nutarti bendru sutarimu [...]*; *viena [šalis] kitos valdyti neturi galios*[354]. Iš Šventosios Romos imperatoriaus Maksimilijono II Habsburgo (1527–1576), siekusio Abiejų Tautų Respublikos sosto sau arba savo sūnui Ernestui (1553–1595), Kunigaikštystės diduomenė išgavo priešrinkiminį pažadą atkurti pažeistas tautos teises. 1575-ųjų gegužės 7-ąją Prahoje surašytu aktu imperatorius įsipareigojo *Lietuvių Viešpačiams*, jei sostas tektų Habsburgams, išsaugoti Didžiosios Kunigaikštystės *laisves, statutus ir visus papročius*, sugrąžinti Liubline *nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atplėštas Provincijas: Voluinę, Palenkę, Kijevą ir Braclavą*, nes tai buvę padaryta *prieš Lietuvos laisvę – adversus Lithuaniae libertatem*, pasirūpinti, *kad būtų atstatytos pažeistos Lietuvos Sienos*, o *Visuotinius Seimus rengti lygiai taip Lietuvoje, kaip ir Lenkijoje – aeque in Lithuania atque in Polonia*. Tiesa, Lietuvos ir Lenkijos seimai, pa-

[353] *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I, *Okresy bezkrólewi*, parengė Henryk Lulewicz, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2006, p. 62–63.

[354] *Ibidem*, p. 105.

sak Maksimilijono II akto, vyksiantys *taip, kad būtų vienas tos pačios Viešpatystės Senatas ir viena Respublika [unus sit utriusque Dominii Senatus et Respublica una], kaip plačiau Liublino unijoje išdėstyta*. Sykiu imperatorius pažadėjo, kad visos LDK pasaulietinės ir bažnytinės pareigybės, susijusios *tiek su Valdovu, tiek su Respublikos Statutais [Statuta Reipubl.], bus suteikiamos ne kam kitam, bet vien Čiagimiams Lietuviams [Indigenis Lithuanis]*. Atskiru akto straipsniu įsipareigota išsaugoti *Kunigaikščių, kurie Kinaszos vadinami [Kinaszos vocant] ir kurių tarp Lietuvių Viešpačių yra išties daug [quorum est certus numerus inter Dominos Lithuanos], senovinę būklę ir garbę*[355]. Maksimilijonui II rinkimus pralaimėjus, 1576-ųjų balandį Lietuvos pasiuntiniai išvyko pas lenkų išsirinktąjį karalių Steponą Batorą (István Báthory, 1533–1586) bei jo šalininkus, veždamiesi instrukciją, kurioje aiškinta, *jog LDK taip yra su Lenkijos Karūna susijungusi, tarsi būtų antroji pusė [połowica], viskuo lygi Lenkijos Karūnai,* todėl jos teisė laisvai rinktis valdovą bei kitos politinės laisvės neturi būti pamintos[356].

Unijos pataisas, savo laisvių atkūrimą bei įtvirtinimą Lietuva siejo su savarankiškai pasirengtu naujuoju Statutu. 1574-ųjų rudenį lietuvių senatoriai prieš LDK luomų suvažiavimą Vilniuje kvietė piliečius pavietų seimeliuose tarp kitų klausimų aptarti *pataisas statuto, prie kurio ir krašto privilegijos būtų pirašytos*. Pats Vilniaus suvažiavimas, vykęs tų pačių metų spalio pabaigoje, įpareigojo LDK žemės ir pilies teismus, remiantis Valerijono Protasevičiaus komisijos parengtomis pataisomis, dar kartą peržiūrėti Statuto nuostatas[357]. 1576 metais iš išrinktojo valdovo Stepono Batoro dar prieš karūnavimą lietuviai išgavo įsipareigojimą leisti jiems laisvai *savo teisę pataisyti*, o jų pataisytai *karūnavimo metu prisiekti*. Būsimas valdovas taip pat pažadėjo, kad lietuviams *ir po to savo teisę bei teismus taisyti bus visada laisvai gali-*

[355] Karol Fryderyk Eichhorn, *Stosunek Xiążęcego Domu Radziwiłłów..*, p. 77-80.
[356] *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, p. 173.
[357] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 179, 185.

ma – będzie wolno zawżdy[358]. Tokį savo pažadą, tiesa, su išlyga, kad lietuvių pasirengtas teisynas *niekuo unijos surašymams neprieštarautų*, didysis kunigaikštis patvirtino tiek 1581 metais steigdamas Lietuvos Vyriausiąjį Tribunolą, tiek 1584-ųjų universalu. Beje, 1580 metų balandį išleistu aktu Steponas Batoras sutiko, kad Statutą taisytų ir Lietuvos pavietų seimeliai[359]. Teisyno projektai svarstyti ne tik pavietuose, bet ir 1582 bei 1584 metais valdovo sušauktuose visos Lietuvos generaliniuose seimeliuose arba Vilniaus konvokacijose, LDK luomų suvažiavimuose. Redakcinės pastabos buvo kaupiamos ir peržiūrimos LDK kanceliarijoje, vadovaujant to meto kancleriams Eustachijui Valavičiui (Eustachy, Ostafi Wołłowicz, m. 1587) ir Mikalojui Radvilui Rudajam, pakancleriams Kristupui Radvilui Perkūnui (1547–1603) ir Leonui Sapiegai[360]. Taigi Trečiasis Statutas išties buvo pasirengtas pačios LDK tautos – savarankiškai, remiantis neseniai susikurtomis demokratinėmis struktūromis. Šiuos teisyno svarstymo ypatumus vaizdžiai nusakė Leonas Sapiega. Stebėdamasis paprastų bajorų aktyvumu, jis rašė: *Kartais patys nežino, ko nori. Kada klausiu, ko nori, kad būtų įrašyta, tai atsako: pats nežinau, kaip išreikšti tai, ką galvoju. A, velniai tave griebtų, jeigu aš privalau suprasti tavo fantaziją, kai tu pats nesugebi išreikšti*[361].

Steponas Batoras mirė Gardine 1586-aisiais, gruodžio 12-ąją, nespėjęs pažado tesėti – nepatvirtinęs naujojo Lietuvos teisyno. Jau 1587 sausio pabaigoje Vilniaus suvažiavimas nutarė, jog Lietuvos pasiuntiniai vyks Varšuvon į konvokacinį seimą reikalauti, kad *žaizdos [...], didžiai mus ir mūsų tautą apsunkinusios, būtų išgydytos ir ištaisytos*.

[358] *Volumina Legum*, t. II, p. 152; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988, p. 40–41.

[359] *Volumina Legum*, t. II, p. 210; Sławomir Godek, *Elementy prawa rzymskiego..*, p. 47.

[360] Juliusz Bardach, *Odawnej i niedawnej Litwie*, p. 43–44; Sławomir Godek, *Elementy prawa rzymskiego..*, p. 49.

[361] Stanislovas Lazutka, *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*, p. 34.

Žaizdas gydant esą būtina: naująjį valdovą rinkti tik dalyvaujant LDK senatui ir visiems luomams; kas antrą bendrą visuotinį seimą rengti Didžiojoje Kunigaikštystėje; nustatyti, kad kas trečius metus valdovas Lietuvoje gyventų; Livonijos žemes, lietuvių tautos krauju laimėtas, o dabar lenkų neteisėtai ir neteisingai pasisavintas, sugrąžinti LDK valdžiai; užsitikrinti Lenkijos pagalbą prieš Maskvą, nes ją žadėję lenkai *dabar nieko girdėti nenori, neprisimindami, kad Voluinė ir Palenkė be jokios teisės ir teisingumo buvo nuo Lietuvos atskirtos, o anksčiau su jomis vienoje visuomenėje būdama Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė turėjo kuo gintis ir mokėjo priešą atremti*. Lenkai turį įsipareigoti dar prieš naujojo viešpaties rinkimus, kad šie ir kiti dalykai bus sutvarktyti. Jei to nepadarys, *lietuvių tauta, saugodama gerą ir garbingą šlovę [...] nepanorės ne tik viešpaties rinkti arba jį skelbti, bet ir į rinkimus suvažiuoti*[362]. Tarp svarbiausių Lietuvos reikalavimų buvo ir naujojo Statuto patvirtinimas. Tačiau šį reikalavimą, gindami krašto privilegijų ir Antrojo Statuto jiems suteiktas įstatymų leidėjo teises, lietuviai skyrė ne Lenkijos Karūnai, bet išrinktajam valdovui. Įsidėmėtina: naujojo teisyno patvirtinimą Lietuvos politikai laikė vien

Steponas Batoras, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. Popierius, litografija. Raižė Schmidas. XIX a. II pusė. Pagal paveikslą, priklausiusį Polocko jėzuitams. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

[362] *Akta zjazdów stanów..*, p. 235–238.

jų, bet ne lenkų tautos reikalu. LDK senatoriai ir pasiuntiniai tuo metu aiškino pavietų bajorijai, kad *Statuto revidavimas ir Tribunolo pataisymai* esą atidėti *kaip reikalai, priklausantys tik vienai mūsų lietuvių ir rusų tautai, kad visa tai pataisę duotume būsimam viešpačiui prisiekti per karūnavimą*[363]. 1587-ųjų birželį išvykdami Varšuvon į elekcinį seimą Lietuvos pasiuntiniai raštu turėjo įsipareigoti: *sutikti su tokiu viešpačiu ir stoti greta tokio, kuris mūsų Respublikai būtų naudingiausias – ne žodžiais ir pažadais, bet pačiu reikalu ir vaisiais. Taip pat [įsipareigojame] į jokias frakcijas neįsitraukti, nepasiduoti nė mažiausiems privatiems interesams ir dovanų pažadams, bet sekdami Viešpatį Dievą, jo šventai bijodami ir nuoširdžiai mylėdami tėvynę ir Respubliką mūsų, naudingą jai viešpatį rinkti pažadame ir prie to viešpaties būti, ir tą turėti, kuriam dauguma mūsų vaivadijų ir pavietų pritars*[364]. Taigi lietuviai turėjo vykti į elekcinį seimą kaip Lietuvos Respublikos pasiuntiniai – prisiekę rinkti savo Respublikai naudingiausią kandidatą, remdamiesi savo Respublikos meile. Beje, rinkimuose Lietuvos atstovai privalėjo dalyvauti ne suėję į bendras frakcijas su lenkais, bet vieningai – kaip savarankiška Respublika – tarp savęs sutarę dėl vieno kandidato ir gavę jo įsipareigojimus Lietuvai. Nežinia, kiek Lietuvos senatorių ir pasiuntinių tokiam Radvilo Rudojo sūnaus Kristupo Radvilo Perkūno pasiūlytam projektui prisiekė[365]. Tačiau Varšuvon nuvykę lietuviai, laikydamiesi instrukcijos, pareiškė nedalyvausią bendrame elekciniame seime tol, kol lenkai nesutiksią jiems atlyginti skriaudų pagal pateiktą *pažeidimų sąrašą*. Kaip aiškino LDK iždininkas Teodoras Tiškevičius: *mes, Lietuva, norime to, kad mums ponai Lenkai ištaisytų visus pažeidimus, kuriuos mums unija padarė*[366]. Lietuvių ir lenkų derybos Varšuvos pilyje užsitęsė. Beje,

[363] *Ibidem*, p. 244, 252.
[364] *Ibidem*, p. 250.
[365] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 373–374.
[366] *Ibidem*, p. 382.

lietuviai jose kėlė ir savarankiško Lietuvos parlamento susigrąžinimo klausimą. 1587-ųjų rugpjūčio 19-ąją didesnė dalis Varšuvos seimo, nedalyvaujant LDK senatoriams ir pasiuntiniams, paskelbė išrinktuoju Respublikos karaliumi Švedijos karalaitį, Žygimanto Augusto sesers Kotrynos Jogailaitės sūnų Žygimantą Vazą (Sigismund Vasa, Žigimont Vaza, Zygmunt Waza, 1566–1632). Po kelių dienų mažesnė lenkų dalis drauge su keliais lietuviais nominavo valdovu kitą kandidatą – imperatoriaus Maksimilijono II Habsburgo sūnų Maksimilijoną III Habsburgą (1558–1618). Be jų vykusius rinkimus LDK atstovai užprotestavo kaip neteisėtus ir, pareikalavę naujų rinkimų, grįžo namo. Jų siekis užgydyti unijos žaizdas ir pasitvirtinti naująjį Statutą liko neįgyvendintas. Taip pat liko nepriimtas ir Varšuvos elekciniam seimui pateiktas Karalystės kanclerio Jano Zamoyskio aplinkoje parengtas projektas, numatęs panaikinti teisinį LDK atskirumą: sujungti abiejų šalių tribunolus, o *statutą taip pakoreguoti, kad iš abiejų, lenkiško ir lietuviško, tai, kas naudinga, į vieną būtų perkelta, o po to nutikę tų tautų veiksmai vienu statutu būtų teisiami*[367].

1587 rudenį vykę Lietuvos seimeliai ir suvažiavimai svarstė, kaip *mūsų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Respubliką nuo pavojų apsaugoti*, kaip *visas Respublikos skriaudas [...] ištaisyti ir, būsimam viešpačiui prisiekti davus, įvykdymo prašyti*. Teigdami esą *visa, tikra Respublika – zupełna Rp*, lietuviai rašė laiškus abiems lenkų paskelbtiems valdovams ir įspėjo, kad šie negalį laikyti jų savo valdiniais, nes lietuviai jų nerinkę[368]. Pagaliau lapkričio vidurį darsyk suėję Vilniun į LDK luomų suvažiavimą, lietuviai išsiuntė *visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Respublikos vardu* pasiuntinius pas Žygimantą Vazą ir Maksimilijoną III Habsburgą su savo valstybės reikalavimais bei nurodymu: *ne anksčiau vienam iš jų viešpatauti leisti turime, tik kai*

[367] *Ibidem*, p. 382–389.
[368] *Akta zjazdów stanów*, p. 268, 275, 277.

prisieks pirmiau [išsaugoti] lietuvių teises, laisves, privilegijas, visus tokios rūšies viešuosius ir privačius surašymus, teisingai ir teisėtai visų mūsų buvusių viešpačių duotus ir [mūsų] gautus, taip pat [prisieks] nedelsiant ištaisyti visus LDK [patirtus] sunkumus, pažeidimus ir nukrypimus. Vienas pagrindinių būsimam didžiajam kunigaikščiui keltų reikalavimų – *naujai pataisytą Statutą patvirtinti*. Aptarti Lietuvos sąlygas pasiuntiniai turėjo su abiem kandidatais, o po derybų pasirinkti LDK Respublikai naudingiausią[369]. Tačiau po savaitės Lenkijoje pasikeitė politinių jėgų pusiausvyra: lapkričio 24-ąją Krokuvą puolusi Maksimilijono kariuomenė buvo Vazos šalininkų sutriuškinta. Tad nedelsiant į Brastą suvažiavę LDK luomai gruodžio 24-ąją išleistu universalu pripažino Žygimantą Vazą tinkamiausiu kandidatu į bendros Respublikos sostą, o kitą dieną išsiuntė pas jį pasiuntinius su reikalavimais, tarp kurių vieni svarbiausių – *prisiekti mūsų teisėms, laisvėms ir privilegijoms* bei *naujai pataisytą Statutą [...] išleisti ir jį sutvirtinti [wydać i on zmocnić]*. Verta atkreipti dėmesį į sąvokas: šįkart reikalauta būsimo valdovo ne teisyną patvirtinti, bet tik išleisti ir sutvirtinti. Kiek anksčiau – tų pačių metų rugsėjį – Vilniaus vaivadijos seimelis taip pat skelbė, kad rinkdami viešpatį lietuviai *jam paduotų prisiekti mūsų naujai patvirtintą, nutartą, Statutą [Statut naš novo postanovleny]*. Taigi Lietuvos luomai jautėsi turį teisę patys teisyną ir pasirengti, ir dėl jo nutarti, jį pasitvirtinti: viešpats Statutą turėjęs tik išleisti, sutvirtinti, prisiekti. Beje, Lietuvos pasiuntinių instrukcija buvo griežta: *jei Jo Didenybė Karalius nenorėtų mūsų teisių ir laisvių prisiekti, pažeidimų ištaisyti, taikos [su Maskva] sudaryti, tada prieš patį Jo Didenybę Karalių ir prieš visus protestą pareiškę, [pasiuntiniai turi] pas mus parvykti pavaldumo jam nepripažinę, o mes žiūrėsime, kaip tuomet pasielgti*[370].

[369] *Ibidem*, p. 289, 292.

[370] *Ibidem*, p. 268, 309–310, 312–313.

Į karūnacinį Krokuvos seimą lietuviai vežėsi ir Brastos suvažiavime LDK luomų gruodžio 23-iąją surašytus straipsnius – *lietuviškus artikulus*, kuriems turėjo prisiekti Žygimantas Vaza, taip sudarydamas atskirą valdovo sutartį su Didžiosios Kunigaikštystės tauta, Lietuvos Respublika. Įsidėmėtinas nuoseklus šių *artikulų* respublikonizmas: jais visų pirma ginta laisvos lietuvių tautos, savo laisvėmis nė kiek nenusileidžiančios lenkų tautai, idėja. Pirmuoju straipsniu savo kilmę iš Jogailaičių lietuviams pabrėžęs Vaza turėjo išsižadėti bet kokių siekių atkurti dėdės Žygimanto Augusto turėtas paveldėjimo teises į LDK: *joks karalius ar viešpats neturi vartoti heredis [paveldėtojo, įpėdinio] titulo*, bet privaląs pripažinti, kad nei jis, *nei niekas negali turėti jokios paveldėjimo teisės į tokią laisvą tautą, kuri visada sau laisvai viešpačius rinkosi*. Taigi teisę laisvai rinktis viešpačius, dar neseniai paveldimo *karaliaus vaikais* save vadinę lietuviai, jau gynė kaip pamatinę politinę laisvę. Sykiu *lietuvių artikulais* didysis kunigaikštis privalėjo įsipareigoti *tokios šlovingos lietuvių tautos, [...] viskuo lygios su Karūnos tauta, ir taip pat laisvėmis išpuoštos, visas laisves ir teises saugoti*. Tarp kitų valdovo prisiektinų dalykų – *išsaugoti taiką tarp skirtingo tikėjimo žmonių*, neskirstyti jų pagal tikėjimą, bet *kievieną pagal jo nuopelnus kelti į*

SERENISSIMO PIENTISSIMO ET POTENTISSIMO
PRINCIPI AC DNO. DNO SIGISMVNDO III D.G. REGI POLONIÆ, MAGNO
DVCI LITHVANIÆ ETC NEC NON SVECORVM GOTTHORVM VANDALORVMQ HÆREDITARIO
REGI, DNO SVO CLEMENTISSIMO IN SYMBOLEM OBSERVANTIÆ ERGA
IPSIVS SAPER. MAT. OBEDIENTISSIMVS SERVVS P.H. DEDICABAT
CRESCIT GEMINATIS
GLORIA CVRIS

Žygimantas Vaza, Lenkijos karalius, Lietuvos didysis kunigaikštis. Popierius, vario raižinys. Aegidius Sadeleris, 1604 m. Raižinio alegorinė prasmė atskleidžiama Vergilijaus, Ovidijaus ir Cicerono citatomis. Saugoma Varšuvos nacionaliniame muziejuje. *Lietuvos valstybės kūrėjai*, t. I, 2006.

visas krašto bei vietos pareigybes; teisti Lietuvoje tik *remiantis Statutu ir krašto privilegijomis, [...] pačia Statuto prasme, mintimi [wedle samego sensu statutowego] priimamus sprendimus grindžiant*[371]. Šiems Lietuvos straipsniams po derybų Krokuvoje taip ir nebuvo prisiekta. Tačiau dalį savo Respublikos išsaugojimo programos lietuviams įgyvendinti pavyko.

Žygimantas Vaza buvo iškilmingai karūnuotas 1587-ųjų gruodžio 27-ąją. Kunigaikštystės pasiuntiniai, vadovaujami Trakų vaivados Jono Hlebavičiaus (m. 1590) ir pakanclerio Leono Sapiegos, Krokuvon atvyko tik 1588-ųjų sausio 8-ąją: vėlavo tyčia, norėdami turėti geresnes pozicijas derybose. Po trijų dienų Lietuvos atstovus iškilmingai priėmus Lenkijos karaliui, Hlebavičius paskelbė, jog lietuviai, nors gerbdami Žygimantą Vazą kaip savą Jogailaičių kraujo atstovą, kaip *kaulą iš mūsų kaulų – os ex ossibus nostris*, pripažinsią be jų išrinkto ir karūnuoto viešpaties valdžią tik šiam išpildžius LDK luomų surašytas sąlygas. Kalbėdamas Lietuvos vardu Hlebavičius Lenkijos karaliui taip pat aiškino: *Ne provincija, o viešpatystė bei tikra karalystė ir respublika buvo Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė [...], kol mūsų šventa unija nepakirto*[372]. Lietuvos pasiuntinių derybos dėl pateiktų sąlygų su Lenkijos valdovu ir Karalystės luomais užsitęsė daugiau nei dvi savaites. Sausio 27-osios vėlų vakarą pagaliau buvo susitarta. Tą patį vakarą Žygimantas Vaza prisiekė Kunigaikštystės teisėms ir laisvėms, o po jo priesaikos Lietuvos pasiuntiniai, sykiu ir Vilniaus miestiečių atstovai, pripažino viešpaties valdžią ir prisiekė jam ištikimybę[373]. Sausio 28-ąją, vykdydamas sutartas sąlygas, valdovas išleito kelias Lietuvai skirtas privilegijas.

[371] *Ibidem*, p. 303–305.

[372] Henryk Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z czasów Zygmunta III i Władysława IV Wazy*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001, p. 24; Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 411. Ši Hlebavičiaus kalba istoriografijoje kartais nepagrįstai priskiriama Kristupui Radvilui Perkūnui.

[373] Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 410–414.

Viena jų patvirtino Trečiąjį Lietuvos Statutą. Derybų baigtį nemaža dalimi lėmė tuo metu dar kartą į kovą dėl Lenkijos ir Lietuvos sosto stojęs bei su kariuomene Krokuvon traukęs Maksimilijonas Habsburgas. Pirmosios žinios, kad sausio 24-ąją Lenkijos didysis etmonas Janas Zamoyskis šią kariuomenę sumušė ir patį Maksimilijoną nelaisvėn paėmė, privertė lietuvius sausio 26-ąją iškelti ultimatumą: jei nebus įvykdyti pagrindiniai jų reikalavimai, jie kitą dieną išvyksią iš Krokuvos[374]. Iš amžininkų laiškų taip pat galime spėti, kad patikslintas pranešimas apie Maksimilijono pralaimėjimą pasiekė Krokuvą tik naktį iš sausio 27-osios į 28-ąją, prabėgus vos kelioms valandoms po to, kai Karalystės luomai nusileido lietuvių reikalavimams. Kaip rašė Leonas Sapiega Vilniuje buvusiam Kristupui Radvilui Perkūnui: *Dėl tokios pergalės ponai Lenkai labai pasikėlė, ypač prieš lietuvių tautą norėdami pasipūsti ir kalbėdami, kad, jei toji naujiena būtų juos pasiekusi prieš mūsų, lietuvių, reikalus pabaigiant ir prieš karaliaus priesaiką, nebūtų sutikę su tais mūsų postulatais [...]*[375]. Zamoyskio pergalė išties pakeitė Lenkijos luomų laikyseną: pritarę naujajam lietuvių teisynui ir leidę karaliui jam prisiekti, lenkai atsisakė jį patvirtinti Karalystės seime ir į seimo *konstitucijas įdėti*[376]. Taip Statutas liko vien LDK luomų apsvarstytas ir vien valdovo patvirtintas. Netrukus Lenkijos seimeliai reikalavo: *kad Statutas, Lietuvoje privačiuose suvažiavimuose* contra privilegium unione *[prieš unijos privilegiją] parengtas, būtų panaikintas*; *kad LDK Statutas,* contra unionem *[prieš uniją] sudarytas, būtų atšauktas*; *kad naujas lietuvių Statutas, kuriame yra didelių* errores *[klaidų], nebūtų patvirtintas tol, kol jo mūsų* correctores *[taisytojai] neperžiūrės*[377]. XVI amžiaus pabaigoje – XVII amžiaus pirmaisiais

[374] Tomasz Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*, p. 273.

[375] *Scriptores rerum polonicarum*, t. VIII, *Archiwum domu Radziwiłłów*, Kraków, 1885, p. 189.

[376] *Ibidem*, p. 187; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 45–51.

[377] Juliusz Bardach, *Odawnej i niedawnej Litwie*, p. 52–53.

dešimtmečiais Statutui *pataisyti* Abiejų Tautų Respublikos seimas buvo sudaręs net septynias komisijas, tačiau lietuvių teisynas, dėl jo korektūrų nesutarus, taip ir liko nepakeistas[378].

Nors 1588-ųjų sausio 28-osios privilegijoje Žygimantas Vaza tvirtino, jog naujasis teisynas *neturi niekuo prieštarauti ir niekuo kenkti unijos ryšiams bei surašymams*, Trečiasis Lietuvos Statutas išties *pataisė uniją*. Jis ne tik nepriartino Lietuvos politinės ir teisinės sąrangos prie Lenkijos santvarkos, ko reikalavo Karalystės luomai Liubline, bet dar labiau Kunigaikštystės atskirumą sustiprino[379]. Statutas apgynė lietuvių tautos politines laisves ir atkūrė lietuvių Respubliką bendroje Abiejų Tautų Respublikoje. Kaip skelbė toji pati valdovo privilegija, patvirtintu Statutu buvo duota *naudotis visiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomams visais būsimais laikais – na vsi potomnyje časy*. Nuo šol pagal jį – *kaip mes patys, viešpats, taip ir visi kiti luomai, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės piliečiai turi elgtis*. Sykiu Žygimanto Vazos privilegija ne tik pabrėžė, kad naująjį teisyną pasirengė pati Kunigaikštystė, kad jį taisė pavietų seimeliai bei visi luomai, tačiau ir būsimiems laikams užtikrino LDK tautai įstatymų davėjos, leidėjos teises: *ir visada ateityje, kai tik to reikės, išsaugome jiems [LDK luomams] visišką laisvę šį statutą pataisyti*. Tas pats valdovo aktas įpareigojo teisyną išleisti drauge su krašto privilegijomis: *O kad kuo greičiau galėtų tapti visiems žinomas ir naudojamas, mes liepėme šį naujai pataisytą statutą su krašto privilegijomis lenkų ir rusų raštu išspausdinti ir į pavietus išsiųsti*[380]. Kiek vėlesne, 1588-ųjų vasario

[378] Jevgenij Machovenko, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*, Vilnius: Justitia, 2000, p. 59; Henryk Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2002, p. 58.

[379] Henryk Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, p. 54–55; Henryk Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, p. 419; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 55; Stanislovas Lazutka, *Lietuvos Statutai, jų kūrėjai ir epocha*, p. 45.

[380] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, p. 42–43.

11-osios, privilegija išskirtinę teisę Statutą publikuoti viešpats suteikė LDK pakancleriui Leonui Sapiegai, kuris esą *įkūnijęs geradarystę*, *teisingumą* ir pačią *respubliką, siekiančią išsaugoti įstatymus ir visas savo laisves*. Taip pat Žygimantas Vaza teigė pritaręs LDK luomų prašymui Statutą išspausdinti, nes suprantąs, *kad tuo remiasi respublikos valdžios pamatai, žmonių bendruomenės pastovumas ir gyventojų gerovė*[381]. Tais pačiais metais Sapiega Statutą išleido gudų kalba Vilniuje, Mamoničių spaustuvėje – savo asmeninėmis lėšomis. Knygos tituliniame puslapyje greta kitų Biblijos citatų buvo išrašyti ir Saliamono išminties žodžiai: *Mylėkite tiesą, teisiantys žemę – Milujte spravedlivost, kotorye sudite zemlju*. Leidinyje greta Statuto teksto publikuota sausio 28-osios viešpaties privilegija, taip pat du paties Sapiegos įvadai – dedikacija valdovui ir prakalba *visiems LDK luomams*, bei poeto Andriaus Rimšos panegirikas Sapiegos herbui. Krašto privilegijų knygoje nebuvo. Kodėl? Pasitvirtinę laisvos Respublikos Statutą, lietuviai matė senųjų privilegijų netobulumą, akivaizdžias jų ir Statuto sankirtas: nedrįso spausdinti nei savigarbą žeidusių autentiškų politinės tautos kilmės dokumentų, nei LDK kanceliarijoje buvusių ar naujai parengtų jų klastočių. Sapiega liepos 13-ąją rašytame laiške Radvilui Perkūnui pranešė, jog naująjį Statutą jau liepęs spausdinti gudų kalba, ir prašė patarimo, ką daryti su daug keblumų keliančiu vertimu į lenkų kalbą bei krašto privilegijomis: *Privilegijas mielai išleisčiau su tuo statutu, bet kad ne visos mums parankios, vienos pradžia gera – vidurys blogas, kitos – vidurys geras, o pradžia arba pabaiga bloga, ir nežinau: dera praleisti tai, kas žalinga, ar ne*[382]. Radvilo atsakymas, matyt, buvo neigiamas. Šiais Sapiegos žodžiais galime pagaliau baigti anksčiau gvildentą Horodlės privilegijos klastotės bylą. Jie mums paaiškina, kodėl Sapiegai pavaldžioje LDK kanceliarijoje 1598 metais perrašant

[381] *Ibidem*, p. 348.

[382] *Scriptores rerum polonicarum*, t. VIII, *Archiwum domu Radziwiłłów*, p. 195.

Lietuvos Metrikos užrašymų knygas tarp kitų senųjų krašto privilegijų buvo pagarbiai išsaugota „sulietuvinta“ Horodlės akto redakcija. Sykiu verta atkreipti dėmesį į tai, kad lietuvių senatoriai XVI amžiaus pabaigoje buvo įsitikinę, jog tautos pasirengtas Trečiasis Statutas saugo Lietuvos teises ir laisves patikimiau nei senosios didžiųjų kunigaikščių privilegijos: jis vienas, paskelbtas be prieštaringų krašto privilegijų, galįs būti pakankamai tvirtas tautos laisvių skydas.

Politinė lietuvių bendruomenė suvokė Statutą kaip dokumentą, atkūrusį po Liublino unijos pažemintą Lietuvos Respubliką ir laidavusį jai savarankišką ateitį. Teisynu siekta suteikti Lietuvos politinei tautai amžinybės matmenį: jos nepriklausomas gyvenimas čia kildintas iš *seniausių laikų* ir *amžinųjų protėvių*, o ateitis nukreipta į *visus būsimus laikus*. Statutas skelbė jau didžiojo kunigaikščio Vytauto gintą nuostatą, kad lietuvių bajorija *visada* buvusi laisva. Šią prigimtinę laisvą tautos būklę Lietuvos valdovai įpareigoti išsaugoti per amžius. Būtent tokią prasmę dabar turėjo iš Antrojo Statuto perkeltas ir papildytas naujojo teisyno trečiasis skyrius *Apie bajorų laisves ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės išplėtimą*. Šio skyriaus straipsniais viešpats savo ir įpėdininių vardu prisiekė saugoti ne tik visų kilmingųjų, bet ir *visų paprastų žmonių krikščioniškas laisves*, kurias lietuviai kaip *laisva tauta* turį *iš amžinųjų savo protėvių*, o *ypatingai tas laisves, kurias suteikė didžiųjų kunigaikščių privilegijos ir laiškai*. Valdovas taip pat prisiekė ne tik *išlaikyti*, bet ir *padidinti [...] šlovingą viešpatystę, Didžiąją Kunigaikštystę, ir visas žemes, jai nuo senų laikų ir dabar priklausančias, [kartu su jos] šlove, titulais, sostine, kilnumu, valdžia, turtais, viršenybe ir visomis kitomis savybėmis, taip pat su sienomis*. Viešpats nedviprasmiškai buvo įpareigotas užgydyti Lietuvai unijos padarytas žaizdas: *kas buvo šios viešpatystės priešų atskirta, atplėšta ir kitai viešpatystei iš šios mūsų viešpatystės kada nors išprašyta, pažadame visa tai šios Didžiosios kunigaikštystės nuosavybėn sugrąžinti, prijungti*

Trečiasis Lietuvos Statutas. 1588 m. leidimas. Leono Sapiegos herbas ir jam skirtas panegirikas. Popierius, medžio raižinys. Saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

ir sienas pataisyti[383]. Trečiojo skyriaus 12 straipsnis, akivaizdžiai pamindamas Liublino unijos aktą, taip pat griežtai kaip anksčiau gynė LDK visuomenės integralumą ir draudė *svetimšaliams, užsieniečiams* bei *kaimynams* įgyti Kunigaikštystėje bet kokių valdų ir pareigybių. Jas didysis kunigaikštis ir jo palikuonys *privalės duoti tik Lietuviams, Rusams ir Žemaičiams – tolko Litve, Rusi, Žomojti*[384]. Trečiasis Statutas išsaugojo respublikoniškąją Antrojo Statuto retoriką. Ištikimybė ir

[383] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, p. 111–112, 114.

[384] *Ibidem*, p. 118–119.

meilė savai Respublikai, kartu su ištikimybe savam valdovui – didžiajam kunigaikščiui, liko įtvirtintos kaip pamatinės pilietinės dorybės. Tiesa, Antrajame Statute buvę emociškai stiprūs žodžiai apie piliečių priedermę eiti karo tarnybon *iš meilės Respublikai* Trečiajame Statute tapo perkelti iš II skyriaus 2 straipsnio į III skyriaus 6 straipsnį: jais buvo sutvirtinta piliečio pareiga dalyvauti ne kare, bet viešajame gyvenime. Naujasis teisynas skelbė: *Ir kiekvienas iš savo meilės ir priedermės respublikai privalo į tuos [pavieto] seimelius atvykti*[385]. Trečiajame Statute iškalbingai nutylėti bendri abiejų tautų seimai: minėtas tik *didysis visuotinis seimas* ir jo galios. Greta šio seimo buvo įteisintas *visų LDK žemių pasiuntinių seimelis arba vyriausiasis suvažiavimas Slanime*. Tokiame *suvažiavime* prieš didįjį visuotinį seimą iš visų pavietų seimelių su instrukcijomis susirinkę Lietuvos pasiuntiniai *turėjo broliškoje meilėje tarp savęs bendrai tartis apie visus krašto poreikius, prieidami respublikos labui prie vieno teisingo reikalų suvokimo bei supratimo*[386]. Statute akivaizdžiai vengta ir *karaliaus* sąvokos: kalbėta ne apie bendrą abiejų tautų, bet apie savos Kunigaikštystės, savos Respublikos valdovą, kuris vadintas *viešpačiu – gospodar* – arba *didžiuoju kunigaikščiu*. Taigi vartotas suverenios tautos politinis žodynas, juo remiantis kurta nepriklausomo krašto politinė tikrovė.

Paremtas savo meto teisinėmis ir politinėmis idėjomis, naujasis teisynas įgijo dar raiškesnį humanistinį pobūdį. Juo kryptingai siekta humanizuoti Kunigaikštystės visuomenės santykius. III skyriaus 3 straipsniu Statutas perteikė gudų kalba 1573 metų Varšuvos konfederacijos tekstą ir užtikrino santarvę tarp skirtingą krikščionišką tikėjimą išpažįstančių LDK piliečių, *pasižadėjusių priesaika amžiniems laikams savo ir palikuonių vardu [...] dėl skirtingo tikėjimo bažnyčiose kraujo nelieti*[387]. Naujasis įstatymų sąvadas gerokai nuosekliau gynė teisinės

[385] *Ibidem*, p. 102, 116; *Statut Velikogo Knjazstva Litovskogo 1566 goda*, p. 32, 45–46.
[386] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, p. 117.
[387] *Ibidem*, p. 113.

žmonių lygybės principą, kurį tautos teisėn diegti primygtinai ragino Radvilo Rudojo sekretorius Andrius Volanas (Andrzej Wolan, apie 1530–1610). 1572-aisiais išleistame ir Radvilui Rudajam dedikuotame veikale *Apie politinę arba pilietinę laisvę* (*De libertate politica sive civili*) Volanas nusakė teisinę piliečių lygybę kaip būtiną laisvės sąlygą. Aiškino: *Juk tik tokioje Respublikoje, kur visiems taikoma vienoda teisė, piliečiai gali būti vadinami laisvi*. Tauta esanti sudaryta iš trijų luomų: kilmingųjų, miestiečių ir žemdirbių. Teisė turinti šiuos tris luomus jungti į vieną bendruomenę ir saugoti jų santarvę Respublikoje. Mat *tik įstatymai yra tokia jėga, kuri sulydo minią į vieną tautos kūną*: *solae leges sint, quae multitudinem in unius populi corpus coalescere faciunt*. Kad tauta išliktų vieninga, o Respublika – saugi ir ilgaamžė, tautos įstatymai privalantys užtikrinti santykinę teisinę luomų lygybę: *visiems, norintiems ilgai turėti sveiką ir tvirtą Respubliką, reikia stengtis, kad visų luomų žmonės būtų sulyginti tam tikra įstatymų proporcija, kad, nors vieni už kitus ir turėtų geresnę padėtį, tačiau niekas nebūtų kito skriaudžiamas dėl kokios nors teisinės nelygybės*. Jei teisė neužtikrinanti piliečių lygybės ir santarvės, anksčiau ar vėliau *Respublika visai žlunga*[388]. Statuto redaktoriai atsižvelgė į Andrzejaus Fryczo Modrzewskio keltą ir lietuvių intelektualų remtą reikalavimą vienodai vertinti kiekvieno žmogaus gyvybę, lygiomis bausmėmis bausti tiek už kilmingojo, tiek už paprasto asmens nužudymą[389]. Luomų teisinės lygybės idėjas skelbęs Modrzewskio lotyniškas veikalas *Apie tobulintiną Respubliką* Lietuvos intelektualų buvo išverstas į lenkų kalbą ir 1577-aisiais išleistas Loske Statuto redaktoriaus Mikalojaus Manvydo Dorohostaiskio lėšomis. O paties Statuto XII skyriaus 1 straipsnis teigė, jog valdovas, norėdamas sustabdyti *begėdišką nekalto kraujo liejimą*, kuris *skatina viešpatį dievą ant respublikos pykti*, nustatęs bajorams mirties bausmę

[388] Andrius Volanas, *Rinktiniai raštai*, sudarė Marcelinas Ročka ir Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 65–67, 86, 130–132, 152.

[389] Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey [...]*, l. 27–28, 142–144.

Trečiasis Lietuvos Statutas. 1588 m. leidimas. Žygimanto Vazos portretas. Popierius, medžio raižinys. Saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute. Nuotraukos autorius Rokas Gelažius.

už *savavališką, sąmoningą* ir šešių žmonių paliudytą *paprasto luomo žmogaus* nužudymą[390]. Statutas esmingai sušvelnino bausmes vaikams iki 16 metų: nusikaltimą padaręs bajoro vaikas negalėjo būti baudžiams kūno bausmėmis ir garbės atėmimu, o paprasto žmogaus vaikas – mirtimi. Taip pat buvo nustatyta, jog teismai *abejotinuose reikaluose turi būti labiau linkę išlaisvinti negu nubausti*. Naujasis teisynas gerokai daugiau dėmesio nei ankstesnis skyrė nekilmingiems žmonėms ir jų santykiams[391]. Jis reikšmingai apribojo Kunigaikštystėje nelaisvųjų žmonių ratą. XII skyriaus 21 straipsnis skelbė, kad *nelaisvieji ateityje negali būti dėl kitų priežasčių, tik karo belaisviai*. Visi kiti buvę nelaisvieji bei belaisvių vaikai ir palikuonys *turi būti įkurdinti žemėse*. XIV skyriaus 36 straipsnis uždraudė lig tol buvusią nelaisvąją šeimyną (*čeljad'*) vadinti *nelaisvaisiais žmonėmis*. Jų *vardas atšauktas ir pakeistas*: nuo šiol jie – *užrašyti dvaro šeimyna*[392].

[390] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, p. 312; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 55–56; Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 77–82.

[391] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, p. 338; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 57–60; Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 20, 82–83.

[392] *Statut Vjalikaga Knjastva Litouskaga 1588*, p. 322, 347.

Trečiasis Statutas ne tik atkūrė lietuvių Respubliką, bet ir ilgam laikui nubrėžė Lietuvos respublikoniškos ideologijos gaires. Būtent Statutu ir jį lydėjusiais programiniais Leono Sapiegos tekstais, nuolat perleidžiamais, daugiau nei du šimtus metų rėmėsi Lietuvos Respublikos doktrina. Lietuvių Respublika – laisvų žmonių bendruomenė – teisyno buvo pristatyta kaip seniausiais laikais protėvių įsteigtas ir viešpaties bei jo įpėdinių prisiektas per amžius saugoti kūrinys. Tuo tarpu Sapiega, simboliškai pasiremdamas Aristoteliu bei Ciceronu, pagrindiniais laisvos politinės bendruomenės idėjas skleidusiais Antikos autoriais, pateikė Kunigaikštystės visuomenei ne tik išplėtotą respublikos sampratą, bet ir jos išsaugojimo programą. Ši programa susiejo tautos politinę laisvę su įstatymo viršenybės principu ir visuomenės morale, su būtinybe rūpintis piliečių dorybėmis ir jų teisiniu lavinimu.

Laisva Respublika visų pirma esanti teise pagrįsta bendruomenė, – teigė LDK pakancleris Statuto dedikacijoje Žygimantui Vazai. Būtent tokiai bendruomenei kurti bei saugoti ir skirta Lietuvos teisė. Sapiega dėkojo valdovui už Lietuvos teisyną *visos Respublikos vardu*. Pabrėždamas, kad Statutas yra *pataisytas iš mūsų tautos išsirinktų išmintingų ir teisę išmanančių žmonių*, dedikavo jo leidimą valdovui kaip *aukščiausiam visų mūsų teisių ir laisvių sargui*. Sykiu monarchui priminė, kad *tame žmonių susibūrime ir bendruomenėje, kurią mes respublika vadiname [v tom zgromaženju a pospolitovanju liudskom, kotoroje my rečju pospolitoju nazyvajem]* tironais yra laikomi tie viešpačiai, kurie ne rašytine teise, bet savo nuožiūra žmones valdo ir *bendru gėriu mažai rūpinasi*. Tokiu tironišku viešpatavimu piliečiai bjaurisi. Laisvose bendruomenėse nuo seno žmonės *visą saugumą ir respublikos gerovę grindė tik statutu ir rašyta teise*: *O todėl tas didis ir žymus graikų filosofas Aristotelis pasakė, kad ten, kur žmogus savo nuožiūra savo valdžią vykdo,* belua *arba, mūsų kalba tariant, laukinis žvėris viešpatauja. O ten, kur viršenybę turi teisė arba statutas, ten pats dievas viską valdo*. Žmonių susivienijimai privalantys remtis teisingumu: *visos viešpatystės*

ir karalystės sveikos išsaugomos ir grindžiamos tuo, kad piktieji bausmę, o gerieji atlygį gauna. Teisės bijantys ir neribotos viešpaties valdžios geidžiantys tik nedorybingi ir savivalėn linkę žmonės. Taip kadaise Romos jaunuoliai kalbėję, jog geriau gyventi esant *karaliaus viršenybei* negu įstatymui, nes valdovas galįs atsižvelgti į nusikaltusio žmogaus asmenį ir jo pasigailėti, o teisė esanti *kurčia ir neperkalbama*, ji *nematanti skirtumo tarp vargšo ir turtingo*. Būtent tokios Romos jaunuolių minties laikosi visi savavaliai ir atsakomybės vengiantys žmonės. Tai jiems *teisės rūstis nemiela*. Tuo metu dorybingi žmonės esą laisvos ir teisinės respublikos šalininkai. Taigi laisva santvarka pagrįsta piliečių dorybėmis. Įstatymo viršenybe suinteresuoti dorieji – respublikos atrama. Lietuviai esantys *laiminga tauta*, nes turėjo ir turi tokius valdovus, kurie *patys buvo priežastis to, kad mes sau teisyną, kaip geriausią visuotinės laisvės sargybinį, parengtumėme, neribotos viešpačių valdžios ant savęs neužsidėtumėme ir jiems patiems tam tikras, teisėmis aprėžtas, viešpatavimo ribas nustatytumėme*[393]. Taip kreipdamasis į valdovą visos politinės bendruomenės vardu Kunigaikštystės pareigūnas aiškiai nusakė laisvos tautos ir jos viešpaties santykius bei teigė, jog tironiją nuo respublikos visų pirma skiriančios gyventojų moralinės nuostatos.

Kad laisvai Respublikai būtini teisiniai bei moraliniai pamatai, Sapiega aiškino ir pratarmėje *visiems LDK luomams*. Kaip kadaise Ciceronas romėnus, jis ragino lietuvius branginti laisvę – aukščiausią asmens ir visuomenės vertybę: *kiekvienoje respublikoje garbingam žmogui nieko nėra brangiau už laisvę. O nelaisve jis taip bjaurisi, kad privalo nuo jos gintis aukodamas ne tik savo turtus, bet ir gyvybę*. Piliečių pareiga – ginti savo ir Respublikos laisvę tiek nuo išorės priešų, tiek nuo vidaus savivalės. Pagrindinė žmonių laisvės ir laisvos Respublikos išsaugojimo priemonė – įstatymas, kuriam privalą paklūsti visi politinės bendrijos nariai. Tik įstatymas, saugodamas piliečių laisves,

[393] *Ibidem*, p. 44–45.

sukuriąs ir išlaikąs laisvą Respubliką. Mat nuo išorės priešo saugus žmogus dar nebus laisvas, jei namuose kęs savųjų prievartą. Būtent įstatymas sulaikąs kiekvieną akiplėšą, kad šis *iš silpnesnio bei prastesnio tyčiotis ir jo engti negalėtų, nes tam įstatymai yra priimti, kad turtingam ir stipriam ne viskas daryti būtų leidžiama*. Kreipdamasis į LDK luomus, pakancleris citavo Ciceroną: *teisės vergais esame dėl to, kad galėtume naudotis laisve*. Sapiega stengėsi atskleisti, išryškinti tiek pilietinę, tiek politinę, respublikonišką, laisvės reikšmes. Garbingam žmogui laisvė esanti ir *saugus gyvenimas savo tėvynėje*, ir teisė pačiam kurtis savos respublikos tvarką. Visi įstatymai turį vieną tikslą – *kad kievienas savo gerą šlovę [gerą vardą], sveikatą ir nuosavybę sveiką turėtų*. Tačiau lietuvių laisvė esanti išskirtinė, nes teikianti asmeniui tiek pilietines, tiek politines teises: ji užtikrinanti ne tik asmens bei jo nuosavybės saugumą, bet ir jo teisę į valdžią bei įstatymų leidybą. Tokios lietuvių laisvės pamatas – pačios tautos susikurta teisė, kuriai paklūstąs ir valdovas: *Tokia tad yra mūsų laisvė, kuria mes prieš kitas krikščioniškas tautas didžiuojamės, kad viešpaties, kuris pagal savo valią, o ne pagal mūsų teises viešpatautų, neturime ir kad ramiu gyvenimu bei savo turtu, kaip ir savo gera šlove, laisvai naudojamės. […] valdžią ir laisvę savo rankose turime, o patys sau kurdamiesi savo teisę, visur kaip tik galime savo laisvę saugome, nes ne tik kaimynas ir mūsų bendras pilietis tėvynėje, bet ir pats valdovas, mūsų viešpats, jokios kitos valdžios mums negali turėti, vien tik tą, kurią jam leidžia teisė. Kadangi turime savo rankose tokį lobį, kuris jokia suma negali būti įkainotas, kiekvienas garbingas žmogus privalo jį pažinti, o gerai pažindamas, pats savo įkarštį tramdyti, pagal rašytinę teisę tvarkytis ir nieko neskriausti*. Taigi, kad laisva Respublika išliktų, lietuviai kviečiami savo teisę gerai pažinti ir pagal ją gyventi. Būtent dėl to, *tarnaudamas respublikos naudai*, Sapiega ir išleidęs Statutą LDK žmonėms sava gudų kalba bei padaręs jį pasiekiamą *kiekvienam piliečiui*. Sykiu jis primena, jog piliečių bei Respublikos laisvė esmingai priklausanti nuo renkamų

pareigūnų dorovės. Norėdami būti laisvi, lietuviai privalą rinkti į teismus ir tribunolus *ne tik gerus ir šią mūsų teisę gerai išmanančius, bet ir viešpaties dievo bijančius ir dorybingus žmones, kurie dėl savo godumo ir dovanų neiškraipytų teisės savo naudai ir artimo žalai, bet paprastu keliu eidami laikytųsi šventos tiesos bei teisingumo ir tą laisvę, kuria džiaugiamės, mums sveiką išsaugotų*[394]. Taip LDK pakancleris, atkartodamas Cicerono nuostatas, laisvos respublikos likimą susiejo su piliečių priedermėmis įstatymus išmanyti, jų laikytis bei atsakingai dalyvauti viešajame krašto gyvenime. Kartu jis lietuviams brėžė dar Antikos autorių išryškintą korupcijos ir dorybe pagrįstos laisvės antitezę, įspėdamas apie korupcijos keliamą grėsmę politiniam tautos kūnui ir jos laisvei.

Taigi Trečiasis Statutas buvo visuomenei pateiktas kaip laisvos Lietuvos Respublikos pamatas, kaip neįkainojamas laisvos tautos lobis, kaip išskirtines lietuvių teises bei jų susikurtą *šlovingą viešpatystę* saugantis tekstas. Kartu jis pristatytas kaip imperatyvią galią turintis, piliečius deramai –respublikoniškai – elgtis įpareigojantis nuostatų rinkinys, reikalaujantis prisiimti asmeninę atsakomybę už savo ir bendruomenės laisvę. Sapiegos pratarmės tiesiogiai susiejo šį tekstą su antikiniu respublikos idealu. Lietuvos Respublikos doktrina čia tapo pagrįsta politine Antikos filosofija. Lietuvos ideologija atsiremė į Antikos tradiciją, į Antikos autorių kurtą laisvos respublikos mitą. Įsidėmėtina, kad Sapiegos tekstai, kaip programiniai dokumentai, lydėjo visus vėlesnius Statuto leidimus, jie taip pat buvo perspausdinami kitose Lietuvos knygose[395].

[394] *Ibidem*, p. 47–48; *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija. Feodalizmo epocha*, red. Kostas Korsakas ir Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 486–488.

[395] *Swada Polska y Lacinska [...]*, 1745, t. I, d. 1, p. 29–30; [Kazimierz Kognowicki], *Zycia Sapiehow y listy od monarchow, książąt, y rożnych panujących do tychże pisane*, Wilno: Drukarnia J. K. Mości przy Akademii, 1790, t. I, p. 43–46.

Leono Sapiegos prakalbas kaskart papildydavo vis naujos Statuto leidimų pratarmės, kurios toliau ryškino jo išplėtotą laisvos teisinės respublikos idėją. Simbolišką paralelę tarp Romos respublikos kūrėjų ir *LDK teisyno pirmojo autoriaus ir promotoriaus* Sapiegos netrukus nužymėjo garsus Vilniaus spaustuvininkas, karaliaus tipografas Leonas Mamoničius. LDK kancleriui Sapiegai skirtoje dedikacijoje, lydėjusioje 1614 metais lenkų kalba išleistąjį Statutą, jis priminė, jog jau senovės romėnai supratę, kad *Respublika be įstatymų ir teisingumo – tarsi jūreiviai be vairininko audringoje jūroje, tarsi miręs kūnas be sielos,* kad *tvarkingos Respublikos [porządney Rzeczypospolitey] teisė ir nutarimai* – tai *pati saulės šviesa.* Būtent todėl romėnai, iš *žiaurių karalių* valdžios išsivadavę ir *geidžiamoje laisvėje įsikūrę*, pirmiausiai pasiuntę savo senatorius į Graikiją Solono įstatymų Romai parvežti. Tokios pat reikšmės Lietuvai turį ir *LDK įstatymų leidėjo [prawodawca W. X. Lith.]* kanclerio Sapiegos, *mylinčio Respubliką ir namiškius viešpaties,* darbai[396]. 1648 metais Varšuvoje perleisto Statuto pratarmė taip pat šlovino *Didįjį Liūtą, Levą* – Leoną Sapiegą, davusį savo Tėvynei *Lietuvos Kunigaikštystės įstatymų sąvadą*. Statuto leidėjas Petras Elertas dedikavo teisyną *savo viešpačiams didiesiems antspaudininkams*, *LDK teisės sargams,* Leono Sapiegos veiklos tęsėjams – kancleriui Albrechtui Stanislovui Radvilui (1593 ar 1595–1656), Radvilo Juodojo vaikaičiui, ir Leono sūnui pakancleriui Kazimierui Leonui Sapiegai (1609–1656). Šioje pratarmėje ypatingai pabrėžta *Tėvynės teisės* kaip Respublikos pamato išsaugojimo svarba: *tvarkingose Respublikose išmintingi valdytojai visada siekė vieno – Tėvynės teisę ir nutarimus būtinai sutvarkyti ir išsaugoti. Lex si quidem boni publici anima est [Juk įstatymas yra viešojo gėrio siela], kuri atgaivina ir iki numatytos pabaigos Tėvynėje gyvenančius veda. Juk išties Respublika nėra tvirta, jei sienoms stovint griūva įstatymai ir papročiai. Yra tikra, kad nesirūpina padoriai*

[396] *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego [...]*, Wilno, 1614, leidėjo pratarmė.

gyvenimu tie, kuriems Tėvynės teisė autoriteto neturi[397]. Įsidėmėtina: XVII amžiuje rašytose Statuto pratarmėse Lietuvos laisvių sargais vadinami nebe valdovai, bet LDK kancleris Sapiega ir jo įpėdiniai. 1693 metų leidimą lydėjo anoniminė Vilniaus akademijos spaustuvės dedikacija, skirta LDK didžiajam etmonui Kazimierui Jonui (apie 1642–1720) ir didžiajam iždininkui Benediktui Pauliui (m. 1707) Sapiegoms. Pasak jos, *Lietuvos Temidė atiduoda nauju leidimu išlaisvintą brangų Depozitą* į Sapiegų rankas, nes *tą lobį [Statutą] nemirtingos šlovės Jūsų Protėvis Leonas Sapiega rado savo Namuose* ir juo *parėmė Tėvynės laisves ir grožį*, nes Sapiegų Namams visada buvusi svarbi *Tėvynės garbė*, nes jiems visada rūpėję *Šventojo Teisingumo šviesa tėvynės pasaulį nušviesti*. Mat Sapiegos esą *Lietuvos pilietinės valdžios dieviška Didybė [togae Lituanae Numina], Teisės ir Teisingumo Šventosios Atramos*. Todėl *Lietuvos DK teisės brangus Depozitas, Jūsų Šviesiųjų Dauggalių Namuose rastas ir tiek daug metų (greičiau amžių) nepaliestas išsaugotas, Jums paveldėjimo teise priklauso*. O *brangiu depozitu LDK Statutas ir Konstitucijos teisingai pavadintos, nes jose laisva Respublika turi viską, dėl ko yra svetimų Nacijų gerbiama. Čia, kaip vyzdys savo akyje, slypi aukso laisvės ženklas, čia kilmingo Likimo visuma, čia Respublikos luomų reikšmingumas*[398]. Taigi Statutas ir po šimtmečio Kunigaikštystės visuomenei pristatytas kaip tekstas, užtikrinantis *laisvai Respublikai* visavertę, garbingą egzistenciją tarp pasaulio tautų. Sykiu tautos *depozito* – saugoti atiduoto daikto, turto rezervo – vaizdiniu pabrėžiamas jo pastovumas, tvarumas: amžininkų pareiga išsergėti Statutą nepaliestą, nepažeistą, nepakeistą. Beje, ši 1693-ųjų Vilniaus akademijos dedikacija kartu su Leono Sapiegos pratarmėmis buvo perspausdinta

[397] *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego od Naiasnieyszego Hospodara Krola Iego Mosci Zygmunta Trzeciego na Koronacyey w Krakowie naprzod w Roku 1588... Teraz zas Trzeci raz .., Textu samego Statutu niwczym nieodmieniaią, do druku podany*, Warszawa, 1648, pratarmė.

[398] *Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...]*, Wilno, 1693, l. B1–B2.

ir vėlesniuose Statuto leidimuose. Trečiasis Lietuvos Statutas, apėmęs naujausias savo meto teisines iniciatyvas, tarsi apibendrino ir pabaigė XVI amžiaus reformų laikotarpį. Juo paremta lietuvių Respublikos santvarka tapo nusakyta kaip pasididžiavimo verta, tobula, taigi – ir nuo nepageidaujamų permainų saugotina. 1614, 1619, 1648, 1693, 1744, 1786 ir net 1819 metais perleistas Statutas buvo raiškiausias Lietuvos Respublikos tęstinumo, jos santvarkos pastovumo, sykiu ir Kunigaikštystės politinės bendruomenės tapatybės simbolis. Jis visada buvo perspausdinamas pagarbiai išvardijant ligtol buvusius leidimus ir kaskart pažymint, kad skelbiamas *paties teksto niekuo nepažeidžiant*[399]. LDK kancleris Albrechtas Stanislovas Radvilas 1636 metais, po dar vieno nepavykusio mėginimo Statutą pataisyti, taip nusakė saugotiną politinės bendruomenės ir jos teisyno santykį: *Esame patenkinti senais mūsų protėvių papročiais, tegu seimo konstitucijomis būna pataisoma tai, kas jau nebepatinka*[400].

Statuto ryšys su Didžiosios Kunigaikštystės tikrove nebuvo vienareikšmis. Viena vertus, po Liublino unijos krašto gyvenimui kintant, atotrūkis tarp Statuto teksto ir politinių realijų didėjo. Teisynas lietuviams kalbėjo apie *didįjį visuotinį seimą*, *viešpačių tarybą* – dalykus, išnykusius iš Lietuvos viešumos. Kita vertus, Statuto tekstas per šimtmečius neprarado imperatyvinės galios. Jis ne tik toliau žymėjo

[399] Tipiška yra 1744 metų leidimo antraštė: *STATUT Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Naprzod, za Naiaśnieyszego Hospodara Krola Jego mosci Zygmunta III. W Krakowie w Roku 1588. Drugi raz w Wilnie, w Roku 1619 [išties – 1614]. [...] Trzeci raz, za Naiaśnieyszego K. J. M. Władysława IV. w Warszawie, w Roku 1648. [...] Czwarty raz, za Naiaśnieyszego Krola Jego Mosci Jana Trzeciego w Wilnie w Roku 1698 [išties – 1693]. [...] (Textu samego niwczym nie naruszaiąc) Teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panuiącego Naiaśnieyszego Krola Jego Mosci Augusta Trzeciego Przedrukowany, w Wilnie, w Drukarni J. K. M. Akademickiey Societatis JESU, Roku Pańskiego 1744.*

[400] Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, parengė Adam Przyboś i Roman Żelewski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980, t. I, p. 536.

ZYGMVNDVS III Z ŁASKI BOZEY KROL POLSKI WIELKI XIAZE LITEWSKIE RVS PRVSKI MAZOWIECKI INFLANTY SZWEDZKI GOTOWANDALSKI DZIEDZICZNY KROL

Trečiasis Lietuvos Statutas. 1619 m. leidimas. Žygimanto Vazos portretas. Popierius, medžio raižinys. Saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Nuotraukos autorius Kęstutis Stoškus.

bei priminė iš dalies prarastą nepriklausomą politinę realybę, bet ir skatino savarankiškos tautos tikrovės siekti, dėl jos grumtis. Pagaliau, jis diegė ir saugojo laisvos politinės bendruomenės savimonę, tautos suverenumo jausmą. Statute įtvirtinta Kunigaikštystės šeimininkės, įstatymų leidėjos teise bajoriškoji *Lietuvių Tauta* (*Naród Litewski*) vadovavosi tiek konfederacijų laikotarpiais, kai jungtinės Respublikos gyvenimas grįždavo į pirminę, ikiunijinę būklę[401], tiek politinių krizių metu: 1655-aisiais sudarydama sąjungą su Švedija, XVIII amžiaus pradžios pilietiniame kare gindama *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės respubliką* ar 1794-aisiais išsirinkdama *Lietuvių Tautos Aukščiausiąją Tarybą*. Būtent šia krašto šeimininkės teise remtasi ilgą laiką po Liublino unijos šaukiant savarankiškus Lietuvos bajorijos suvažiavimus – konvokacijas, nuolat ginant savos valstybės savarankiškumą Abiejų Tautų Respublikos seimuose: leidžiant juose atskirus tautos įstatymus – *LDK Konstitucijas*, Lietuvos reikalus atskirai aptariant *LDK provincijos sesijose*[402].

[401] Władysław Konopczyński, *Konfederacja Barska*, Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego – Instytutu popierania nauki, 1938, t. II, p. 425.

[402] Adolfas Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos. Jų valstybinių santykių bruožai*, Kaunas: Spindulys, 1938, p. 17–61, 86–98, 116–144.

Statutas aprėpė ir persmelkė visos krašto visuomenės gyvenimą: juo savo santykius grindė ne tik bajorija, bet ir miestiečiai, telkdavęsi krašto įstatymus greta Magdeburgo teisės. Geru Statuto išmanymu garsėjo kilmingos moterys. Su jo nuostatomis buvo susipažinę net kaimiečiai. Taip 1590-aisiais valstietis Gerasimas Lvovičius, pašauktas buvusio savo pono ir teisėjo Jono Bikauskio į teismą, atrėmė šio argumentus Trečiuoju Statutu pasiremdamas. Tokių atvejų Kunigaikštystės viešajame gyvenime būta ir daugiau[403]. Nuo XVII amžiaus vidurio pradėjus dėstyti teisę Vilniaus akademijoje, čia nagrinėtas ir Statutas: akademijos rektoriaus Benedikto de Soxo (1586–1658) 1648 metais Vilniuje išleistas vadovėlis *Teisės raktai Vilniaus akademikams* (*Claves iuris Academicis Vilnensibus*) atskirai aptarė Lietuvos teisę ir įstatymus[404]. Teisinio Lietuvos bajorijos lavinimo, teisės mokyklų projektus XVIII šimtmetyje kūrė Radvilai. Edukacinei Komisijai reorganizavus Vilniaus universitetą, krašto teisė tapo įtraukta į mokymo programą: 1781-aisiais išsamų jos kursą buvo pradėjęs skaityti pijorų vienuolis žemaitis Mykolas Aleknavičius (Michał Olechnowicz, 1746–1782). Žinių apie Lietuvos teisę būta profesoriaus Jeronimo Stroinovskio (Hieronim Stroynowski, 1752–1815) skaitytose prigimtinės teisės paskaitose[405].

[403] Andrzej B. Zakrzewski, „Statuty w kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego", in: *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*, p. 184–186; Georgij Golenčenko, „'Šliachetskaja demokratija' v Velikom Knjažestve Litovskom XVI–XVIII vv.", in: *Belorussija i Rossija: obščestva i gosudarstva*, red. D. E. Furman, Moskva, 1998, p. 31–56.

[404] Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. II, *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu, 1983, p. 169–176; t. III, *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach Potopu i okres kryzysu 1655–1730*, 1987, p. 63, 66–67; t. IV, *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*, 1990, p. 141; Romanas Plečkaitis, *Lietuvos filosofijos istorija*, t. I, p. 505–514.

[405] Andrzej B. Zakrzewski, „Statuty w kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego", p. 181–182.

Ištikimybę Statutui Lietuvos politikai bei visuomenė deklaravo ir Apšvietos amžiaus reformų laikais. 1766-aisiais paskutinis Respublikos valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis, siekęs tęsti Žygimanto Augusto darbus ir padaryti abiejų tautų uniją glaudesnę, savo dėdės Podolės žemių generolo Augusto Čartoriskio (August Czartoryski, 1697–1782) paskatintas, iškėlė bendro lietuvių ir lenkų teisyno – *Stanislovo Augusto Kodekso* – sukūrimo idėją[406]. 1768 metais seime priimta konstitucija įpareigojo tokį bendrą teisyną parengti remiantis *pirmiausiai Lietuvos Statutu* bei kitais įstatymais[407]. 1775-ųjų liepą prie vieningo lietuvių ir lenkų įstatymų kodekso grįžo tais pačiais metais įsteigta Nuolatinė Taryba. Visus metus trukęs jos darbas buvo bergždžias. 1776-ųjų seimas, valdovui pasiūlius, patikėjo per du metus parengti naują *teisės kodeksą* buvusiam Karalystės kancleriui Andrzejui Zamoyskiui (1716–1792) ir jo pasirinktiems žmonėms[408]. Rugsėjo 11 dieną seimo posėdyje Stanislovas Augustas kvietė būsimą kodeksą grįsti lenkišku Łaskio Statutu ir Lietuvos Statutu, kurį *lietuvių kancleris Leonas Sapiega [...] davė palikuonims tokios didelės vertės, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečiai iki šių dienų juo laimingai ir sėkmingai naudojasi, o daug Karūnos vaivadijų geidžia, jog taptų ir jų teise*. Valdovas linkėjo, *kad pagaliau pasiektume Karalystėje tokią laimę, kuria Lietuva didžiuojasi*[409]. Kiek vėliau – spalio 31-ąją – tame pačiame

[406] Władysław Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1917, p. 95; Jerzy Michalski, „Zagadnienie unii polsko–litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta", in: *Zapiski historyczne*, t. LI, sąs. 1, Warszawa–Poznań–Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, p. 101.

[407] *Volumina legum*, Petersburg, 1860, t. VII, p. 332; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 67.

[408] *Volumina legum*, 1860, t. VIII, p. 543.

[409] Krystyna Adolphowa, „Szlachta litewska wobec Zbioru praw Andrzeja Zamoyskiego", in: *Księga Pamiątkowa Koło Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Wilno: Wydawnictwo zrzeszenia kół naukowych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1933, p. 159–160.

seime karaliaus vardu kalbėjęs Karalystės didysis kancleris Andrzejus Młodziejowskis (1717–1780) taip apibrėžė Zamoyskio darbo paskirtį: *Auga didi viltis, jog jo karališkosios didenybės pastangomis [...] gaus abi tautos, lenkai ir lietuviai, tarpusavyje suderintą teisę, ir bus abi vienu neperskiriamu kūnu, bus vienos teisės dvasia abi atgaivintos. Auga viltis, kad toji teisė [...], ugdydama tautos dorybę ir išradingumą, atitrauks ją nuo tinginystės ir sugedusių papročių [...], kad pagaliau abi sulietos tautos iškilmingai priims vieną statutą*[410]. Nepaisant Stanislovo Augusto pastangų, 1778-aisiais paengtą Zamoyskio *Teisių rinkinį* lietuviai vieningai atmetė kaip jų Statutui prieštaraujantį. 1778 ir 1780 metais, Respublikos seimų išvakarėse, naujojo teisyno projektui nepritarė nė vienas Kunigaikštystės seimelis.

Valstybės saulėlydyje buvusį tautos požiūrį į savo Statutą liudija iškalbingos seimelių instrukcijos. *Turi pasiuntiniai stengtis, kad jokios naujos teisės nepakeistų Statuto*, o seimų konstitucijos *jokiu būdu nebūtų naudojamos prieš Statutą*, nes Statutas esąs *nepriekaištinga teisė, sudaryta iš visų užsienio ir tautos [teisių], kraštui pati naudingiausia*, – skelbė 1778-aisiais Vilniaus vaivadijos duota instrukcija į seimą siunčiamiems atstovams. Po poros metų toji pati vaivadija įpareigojo savo pasiuntinius atmesti Zamoyskio teisyną, išsaugoti *Didžiosios Kunigaikštystės konstitucijas, vietinę statutų teisę* bei užtikrinti jų vykdymą, nes, *kuo labiau nepriklausomas protas įsitikina, kad teisė krašte yra viešojo gėrio šaltinis ir vidaus saugumas, [tuo aiškiau mato] jog tautos laimė priklauso ne nuo teisės keitimo ir gausinimo, bet nuo jos vykdymo*. 1778-ųjų Gardino pavieto instrukcija teigė: *Lietuvos provincija jaučia saldumą savo statutinės teisės, kuri dar* in monarchico *[monarchiniu būdu, monarchijos laikais] surašyta, po unijos seime kaip amžinoji teisė vieningai piliečių priimta ir visuotiniu sutikimu veik du šimtus metų naudojama, tapo kardinaliausia tuo, kad savo verte ir nauda kiekvieną*

[410] *Ibidem*, p. 160–161.

įtikina taip, jog mūsų provincijos piliečių gausoje negirdime nė vieno, kuris negerbtų šios išmintingos ir laimingos teisės ar jai pasipriešintų. Todėl Lietuvos teisė, *Europoje visuotinai šlovinama*, jokiu būdu neturi būti keičiama. 1780-aisiais tas pats pavietas savo pasiuntiniams prisakė priešintis Zamoyskio projektui, *iškreipiančiam papročius ir visą teisinį procesą, esantį Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje*, bei ginti *Lietuvos Kunigaikštystės Statuto teisę*, nes jos *pakanka teisingumui vykdyti*, nes *lietuvių Statutas LDK unijos traktatu yra pripažintas kardinaline [pamatine] teise*. Upytės pavietas 1778-aisiais skelbė: *Kadangi LDK Statutas yra pastatytas ant esmingiausio teisingumo pamato, pasiuntiniai iš visų jėgų prisidės, kad jis būtų nepaliestas*. Tais pačiais metais Žemaitijos Kunigaikštystė teigė: *LDK Statutas yra ne tik savo teise ir įsakais teisingas [...], bet ir pernelyg šios visos provincijos mylimas, kad būtų bent truputį pajudintas*. Slanimo pavietas 1780-aisiais pastebėjo: Zamoyskio projekte esama *kenksmingų ir tautą naikinančių* nuostatų. Tuo pat metu Valkavisko pavietas aiškino: *Kaip lietuvių provincija, nuo seniausių laikų LDK Statutu teisdamasi, šia aiškia ir teisinga teise remdamasi, sudarinėjo visas savo sutartis, taip pasiuntiniai bus įpareigoti stengtis šį LDK Statutą visiems laikams patvirtinti ir kitos naujos teisės nepriimti*. O 1782-aisiais pridūrė: pasiuntiniai *kardinalinę teisę, mūsų tautos laisvę sudarančią, prižiūrės ir nuo bet kokių pažeidimų saugos*. Brastos vaivadija 1780-aisiais: *LDK provincija, turėdama teisę visiems atvejams savo Statute aprašytą, naujos teisės nepageidavo ir jos jai nereikia, todėl [...] pasiuntiniai [...] neturės galios priimti jokios teisės, priešingos lietuvių Statutui*. Ir po poros metų: *Pasiuntiniai iš visų jėgų stengsis, kad ikiunijinė teisė, daugeliu konstitucijų sustiprinta, būtų išsaugota nepažeista, su savo verte bei galia, ir kad LDK Statutas, kaip mūsų nepriklausomos provincijos teisė, visiems laikams išsaugotų savo galią*. Rečicos pavietas 1778-aisiais: *LDK Satutas tapo mūsų karalių taisykle, tapo asmenų saugumo laiduotoju, užtikrinančiu mūsų teises ir nuosavybę, tapo įstatymu, kuris, ilgai naudotas, yra mums pakeliamas*

ir malonus – taigi mūsų pasiuntiniai iš visų jėgų kovos, kad jis būtų išsaugotas visas. Mozyriaus pavietas 1778-aisiais: *Lietuvos provincijos piliečiai, pripratinti prie Statuto, kurio taisyklėmis nuo neatmenamų amžių buvo teisingai valdomi, per pasiuntinius prašo sosto, kad nebūtų nuo jo priesakų atleisti*. Lydos pavietas 1780-aisiai: *O dokumentai, visos teisės ir privilegijos,* ante unionem *[iki unijos] surašytos, turi išlikti* in suo robore in perpetuum *[savo galioje per amžius], taip pat LDK provincijos Statutas kad būtų išsaugotas* in iudiciariis in suo robore *[teismuose savo galioje]*. Tas pats pavietas 1782-aisiais: *Kad karūnos provincija lietuvių provincijai nenuspręstų dėl mokesčių įvedimo Lietuvoje ir dėl įstatymų, kuriamų teisingumui išsaugoti, bet kad nutartų pati Lietuva, geriau savo būklę pažįstanti*[411]. Taigi Lietuvos seimelių instrukcijos liudija, jog bajoriškoji Kunigaikštystės visuomenė XVIII amžiaus pabaigoje suvokė Statutą kaip tautos kardinalinę, pamatinę, teisę, kaip nuo seniausių – ikiunijinių, monarchinių – laikų naudotą ir per amžius saugotiną kodeksą. Įsidėmėtina, jog gindami Statutą lietuviai sykiu gynė ir iki unijos įgytas suverenios tautos teises, pabrėžė turį pamatinę laisvos tautos teisę savarankiškai leistis įstatymus. Bajorija kartu mėgino nusakyti Statuto ir Liublino unijos santykį: vieni pavietai teigė, jog Statutas esąs unijos aktu patvirtinta kardinalinė lietuvių tautos teisė, taigi perdėm laisvai interpretavo patį Liublino aktą, kiti kėlė Statutą kaip pirminį, amžiną, prieš Liubliną turėtąjį ir lietuvių tautos laisvę visais laikais sergėjusį teisyną. Taigi senieji tautos įstatymai buvo įgiję mitinio teksto bruožų. Regis, net XVIII šimtmetyje Trečiasis Lietuvos Statutas priešintas su Liublino unija: lietuvių senatorius, Vitebsko pilininkas Adomas Laurynas Ževuskis (Adam Wawrzyniec Rzewuski, 1760–1825) 1782 metais buvo parengęs spaudai *Pastabas apie Lietuvos Statutą*, kuriose neigiamai vertino lietuvių ir lenkų uniją. Tiesa, toks požiūris pačių lietuvių nebuvo visuotinai

[411] *Ibidem*, p. 166–182.

KSIĄŻE KAZIMIERZ NESTOR SAPIEHA
Naczelnik Artyleryi Wielkiego Księztwa Litewskiego
Marszałek Sejmu czteroletniego
Ur: 1757 † 1798

Kazimieras Nestoras Sapiega, LDK artilerijos generolas, Ketverių metų seimo maršalas. Popierius, plieno raižinys. Nežinomas dailininkas, XVIII a. pabaiga. Saugoma Lietuvos dailės muziejuje. Nuotraukos autorius Antanas Lukšėnas.

palaikomas: būtent dėl neigiamo unijos nusakymo Ževuskio veikalą jo dėdė bei globėjas Karolis Stanislovas Radvilas (1734–1790) paėmė iš spaustuvės ir sudegino[412].

Statutą ginančias Kunigaikštystės seimelių nuostatas atkartojo lietuvių senatoriai ir pasiuntiniai. Apibendrintą Lietuvos požiūrį į naujų įstatymų kūrimą dar 1776-aisiais glaustai išdėstė LDK dvaro iždininkas Antanas Tyzenhauzas: *teisė, [duota] mums prieš mūsų Statutą, būtų savivalė [prawo dla nas przeciw Statutowi naszemu byłoby bezprawiem]*[413]. Lietuvos pasiuntinys, LDK vaiskis Mykolas Zaleskis (Michał Zaleski, 1744–1816) Ketverių metų seime 1789-ųjų balandžio 21-ąją teigė: Didžioji Kunigaikštystė *visada sau įstatymus rašė pati ir atskirai*[414]. Taigi priminė dar Žygimanto Augusto ir Žygimanto Vazos lietuviams užtikrintą suverenios tautos teisę leistis savo krašto įstatymus. Tame pačiame reformų seime vėl mėginta parengti vieningą Respublikos teisyną. Jau priėmus Gegužės 3-iosios konstituciją, 1791-ųjų birželį tokio teisyno projektą

[412] Zofia Zielińska, „Rzewuski Adam Wawrzyniec", in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1992, t. XXXIV/1, sąs. 140, p. 94, 97.

[413] Jerzy Michalski, „Zagadnienie unii polsko–litewskiej [...]", p. 107.

[414] Mečislovas Jučas, „Primenenije Statuta 1588 g. v sudebnoj praktike XVII–XVIII vekov", in: *Pervyj Litovskij Statu1529 goda*, Vilnius, 1982, p. 86.

seimui pristatė Karalystės pakancleris Hugo Kołłątajus (1750–1812), beje, LDK piliečio, Mstislavo taurininko Antano Andriaus sūnus. Būsimą bendrą teisę jis kvietė grįsti Lietuvos Statutu: *Kalbėdamas apie lietuvių Statutą, kalbu apie knygą, kurios negalima minėti be privalomos pagarbos. Tas veikalas, [...] teikia nemirtingą šlovę Leonui Sapiegai, taip pat žmogaus protui, mat tuo metu, kai mokslų šviesa, Jogailaičių laikais pas mus sklidusi, jau buvo pradėjusi blėsti, lietuvių Statutas visais atžvilgiais, o ypač bausmių išdėstymu, yra taip parašytas, kad gali būti laikomas tobuliausia teisės knyga visoje Europoje [...]*[415]. Tačiau ir šįkart Lietuvos senatoriai ir pasiuntiniai bendram įstatymų sąvadui nepritarė. Jie gynė Statutą kaip Kunigaikštystės pamatą. LDK pakancleris Jokimas Liutauras Chreptavičius (Joachim Litawor Chreptowicz, 1729–1812) seime pareiškė, jog Lietuva stengsis *išlaikyti savo senąjį Statutą, kuris jai tinka*. LDK konfederacijos maršalas, LDK artilerijos generolas Kazimieras Nestoras Sapiega (1754–1798) tvirtino: *Mano pirmtako Leono Sapiegos garbingas prisiminimas ir mane skatina sekti jo pavyzdžiu. Jo kūrinys – kaip sakė daug protingų žmonių – Lietuvos Statutas tapo Lietuvai šventenybe; jį reikėtų kiek pakeisti, kad jis atitiktų dabarties reikalavimus, tačiau mūsų provincija nori išlaikyti nepažeistus jo pagrindus*[416]. Beje, Statutą kaip kertinę lietuvių tautos egzistencijos atramą tuo metu aukštino Sapiegų aplinkos intelektualai. 1790-aisiais Vilniuje išleistame ir LDK kancleriui Aleksandrui Sapiegai (1730–1793) dedikuotame istorinio veikalo *Sapiegų gyvenimai* pirmajame tome eksjėzuitas Kazimieras Kognovickis (1746–1825) pabrėžė, kad skirtingai negu lenkų bei kitų tautų statutai, kurie buvę nuolat keičia-

[415] S. Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, Warszawa, 1939, p. 17–18; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 68.

[416] A. Lityński, „Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta", in: *Czasopismo Prawno–Historyczne*, 1978, t. 30, sąs. 2, p. 226–227; Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3–osios Kontitucija ir Abiejų Tautų Tarpusavio Įžadas", in: *Konstytucja 3 Maja 1791. 1791 Gegužės 3–osios Konstitucija. The Konstitution of May 3, 1791*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002, p. 37, 108.

mi, *Lietuvos Statutas Autoriui esant gyvam kartą Seime patvirtintas [...] savo garso ir garbės niekada neprarado*. Mat *lietuvių Solonas* Leonas Sapiega, *tikros laisvės ir Piliečių lygybės Bičiulis*, kuris tarnavo savo Tėvynei ir Respublikai kaip Ciceronas, kurdamas teisyną rėmęsis *Gamtos teise, taip pat Žmonėms prigimtu žmoniškumu bei įskiepytu teisingumu* ir *stengęsis savo Tautą padaryti laimingą visiems laikams*. Todėl *Lietuvos Statutas, Leono Sapiegos veikalas, išmintingai jo Tautos Dvasiai [do Geniuszu Narodu] pritaikytas, taip krito į Lietuvos Piliečių širdį, kad be jo visos kitos teisės laikomos mirusiomis – kaip Kūnas be Sielos*. Pagrįstai *savo mylimą Statutą* visuomenė vadinusi *Gyvenimo Knyga – Liber Vitae*. Aukštindamas lietuvių teisyną Kognovickis taip pat teigė, jog Sapiegos pastangomis Lietuvos Kunigaikštystės *Konstitucija buvo surašyta tam tyčia iš įvairių Europos Akademijų sukviestų mokyčiausių Vyrų*, jog iki šiol šį *darbą didžiai gerbia civilizuotos Užsienio Tautos, tarp kitų – Anglija ir Rusija*[417]. Pareigą ginti protėvių įtvirtintas tautos politines teises – iš kartos karton perduodamą Lietuvos Respublikos imperatyvą – 1791-ųjų spalį kalbėdamas seime pabrėžė Kazimieras Nestoras Sapiega: *Tautų privilegijos nėra jų atstovų ar net visos dabartinės kartos nuosavybė. Mes neturime teisės jų atsisakyti, gavę jas iš protėvių, privalome jas tokias perduoti savo palikuonims*[418]. Kaip matėme, tokią pačią nuostatą prieš porą šimtmečių buvo išdėstęs Vilniaus vyskupas Valerijonas Protasevičius.

Taigi Statutas pačios Lietuvos visuomenės suvoktas ir gintas kaip neatskiriama krašto tapatybės dalis, brangintas kaip tautos politinio savarankiškumo ir laisvės skydas. Sykiu jis tapo tautinės savigarbos, orumo ir pasididžiavimo šaltiniu, tautos kūrybingumo ženklu. Būtent Statutu remdamiesi lietuviai galėjo grumtis tautų lygoje dėl savo

[417] [Kazimierz Kognowicki] *Zycia Sapiehow y Listy od Monarchow, Książąt, i rożnych panujących do tychże pisane*, t. I, p. 38–42.

[418] Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3–osios Konstitucija [...]“, p. 109.

prestižo ir garbės. Pastebėtina: Apšvietos žmonėms XVI amžiaus teisynas atrodė toks tobulas, kad abejota, ar vieni protėviai be *Europos Akademijų mokyčiausių Vyrų* bus galėję jį parašyti. Lietuvos teisės pranašumą iš tiesų pripažino kaimynai. Lenkijos Karalystė, sekdama lietuvių pavyzdžiu, ne kartą mėgino visuotinį teisyną pasirengti, tačiau nesėkmingai. Karalystei stokojant kodifikuotos teisės, jos teismuose nuo XVII amžiaus vidurio Trečiasis Lietuvos Statutas imtas naudoti kaip teisės šaltinis, kaip pagalbinė teisė. Remiantis lietuvių Statutu, tik 1768 metais Apšvietos laikų Lenkijos teisėn tapo įvesta mirties bausmė bajorui už sąmoningą valstiečio nužudymą. Antrasis Lietuvos Statutas, pavadintas Voluinės Statutu, liko oficialiu, įpareigojančiu teisynu Kijevo, Voluinės ir Braclavo vaivadijose – Liubline nuo LDK atplėštose gudų žemėse. Trečiuoju Lietuvos Statutu sekdama, Maskvos valstybė 1649-aisiais pasirengė savąjį teisės kodeksą *Sobornoje Uloženije*: net aštuoni šio kodekso skyriai buvo pažodžiui išsiversti arba perpasakoti iš lietuvių Statuto[419].

Didžiajai Kunigaikštystei žlugus, Statutas išliko Lietuvos savarankiškumo simboliu, tautos tapatybės ženklu. Daugiau nei prieš du šimtmečius bendruomenės susikurtas teisinis pasakojimas saugojo jos tapatumą bei gaivino politinę sąmonę ir krašto priklausomybės Rusijai laikais. XIX amžiaus pirmojoje pusėje dar veikusi Trečiojo Statuto civilinės teisės dalis sergėjo buvusios Kunigaikštystės visuomenės atskirumą. Sykiu puoselėtos viltys atkurti politinę Statuto galią. Apie 1811 metus lietuvių didikų parengtas, Mykolo Kleopo Oginskio (1765–1833) suredaguotas ir Rusijos imperatoriui Aleksandrui I (1777–1825) nusiųstas *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įkūrimo manifesto projektas* siūlė atkurti Kunigaikštystę su *Lietuvos Statutu,*

[419] Juliusz Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, p. 86–95; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 61–67; Sławomir Godek, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim*, p. 63–66.

liekančiu civiliniu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įstatymu[420]. 1813–1814 metais Adomas Jurgis Čartoriskis (1770–1861) ragino Aleksandrą I panaikinti Varšuvos Kunigaikštystėn įvestą Napoleono Kodeksą, pakeisti jį Lietuvos Statutu bei šio pagrindu vėl sujungti į vieną darinį visas Abiejų Tautų Respublikos žemes[421]. Simboline Kunigaikštystės bendruomenės politinių siekių manifestacija tapo Trečiojo Statuto perleidimas Vilniuje 1819 metais – tituliniame puslapyje pažymint, jog išspausdintas *paties teksto niekuo nepažeidžiant [...], be jokio pakeitimo [bez żadney odmiany] pagal 1786 metų Vilniaus leidimą*. Knygos pradžioje, kaip įprasta, buvo skelbiama lietuviams įstatymų leidybos teises laidavusi Žygimanto Vazos privilegija bei abi respublikoniškos Leono Sapiegos pratarmės. Teisynas *perspausdintas Vilniaus Tipografų Draugijos lėšomis*[422].

Patriotinį, politinį pobūdį turėjo tuo metu pradėti moksliniai Statuto tyrinėjimai. 1818-aisiais Vilniaus universiteto taryba pavedė jaunam istorikui Ignui Danilavičiui, nuo 1815 metų dėsčiusiam universitete krašto teisę, palyginti Napoleono Kodeksą ir Trečiąjį Lietuvos Statutą. Šį darbą peržiūrėjęs universiteto kuratorius Adomas Čartoriskis raštu išdėstytose pastabose priekaištavo: *tyrinėjimas [...] nelygina Kodekso naudos ir nepatogumo politiniu bei moraliniu požiūriu ir nė žodžiu neužsimena apie netektį, kurią patiria tauta, kai jai duodama svetima teisė, o su ja – ir svetimi papročiai, ir jausmai, taip [tauta] praranda savo originalumą, sykiu netenka savo gerųjų savybių [...]*[423]. Matyt, ir universiteto kuratoriaus pozicija skatino Danilavičių rūpintis lietuvių teisės studijų plėtimu: jau anksčiau paskaitose apta-

[420] „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įkūrimo manifestas“, parengė Vladas Sirutavičius, in: *Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, t. 3, *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Vilnius: Žaltvykslė, 1991, p. 303–309.

[421] Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 70.

[422] *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego..*, w Wilnie: w Drukarni A. Marcinowskiego, 1819.

[423] Juliusz Bardacz, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 70.

rinėjęs Lietuvos Statutą, 1820-ųjų vasario 20-ąją jis surašė raštą Teisės fakulteto vadovybei, siūlydamas Vilniaus universitete išplėsti krašto teisės dėstymą sekant *apšviestais Europos kraštais*, studijuojančiais savo senąją teisę tam, kad jų *naujieji kodeksai, pastatyti ant amžino pamato ir su tautos dvasia bei poreikiais suderinti, lengvai nepasiduotų kaitai*. Sykiu rašte Danilavičius kėlė dėstytojui *būtinybę atskirti lietuvių įstatymų leidybą nuo lenkų*[424]. Taip netiesiogiai buvo pabrėžta ir lietuvių *tautos dvasia*, išskirtas jos senųjų įstatymų *amžinas pamatas*. Šių programinių gairių laikėsi nuo 1826-ųjų Vilniuje krašto teisę dėstęs profesorius Juozas Jaroševičius (Józef Jaroszewicz 1793–1860), teigęs studentams, jog *įstatymų leidybos istorijos požiūriu Lietuva mums duodanti įdomiausią paveikslą*, o paskaitose išsamiai nagrinėjęs *politinę Lietuvių būklę ir jų įstatymų leidybą iki Vladislovo Jogailos, to paties Jogailos tai tautai duotas privilegijas, šlovingąją Kazimiero Jogailaičio krašto privilegiją [...], trijų Lietuvos Statutų istoriją, [...] Trečiojo Statuto formą ir vidinę vertę*[425].

Net Rusijos imperatoriui Mikalojui I (1796–1855) 1832-ųjų gegužės 1-ąją uždarius Vilniaus universitetą, o 1840-ųjų birželio 25-ąją panaikinus Lietuvos Statuto civilinės dalies veikimą buvusiose Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, laisvą politinę bendruomenę žadinanti ir telkianti Statuto galia neišnyko. Boleslovas Limanovskis (Bolesław Limanowski, 1835–1935), vienas iš 1861 metų patriotinių manifestacijų Vilniuje organizatorių, nuteistas vyko tremtin pasiėmęs tik dvi knygas – maldaknygę ir Lietuvos Statutą[426]. 1863-aisiais sukilėlio bute Minske valdžios rastas *Lietuvių katekizmas* klausė: *Ar tu*

[424] Vytautas Raudeliūnas, „Du I. Danilavičiaus dokumentai apie krašto teisę Vilniaus universitete“, in: *Teisės bruožai Lietuvoje XV–XIX a.*, ats. red. V. Andriulis, Vilnius: Mintis, 1980, p. 114–117.

[425] Vytautas Raudeliūnas, „Įžanginė J. Jaroševičiaus krašto teisės paskaita (1829)“, in: *Teisės bruožai Lietuvoje XV–XIX a.*, p. 122–123.

[426] Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 71.

lietuvis? Lietuvis iš Dievo meilės; Kas yra lietuvis? Tas, kas tiki laisve ir laikosi Statuto; Be ko negali gyventi lietuvis? Be laisvės ir vienybės su lenkais[427]. Taigi Statutas ir unija nusakyti kaip du vienas kitą papildatys lietuviškosios tapatybės ženklai. Tačiau išsaugota ir Kunigaikštystės bendruomenės suvokta pamatinė vertybinė seka: visų pirma – laisvė ir Statutas, po jų – sąjunga su lenkais.

Metas šį knygos skyrių glaustai apibendrinti. Išsamiu, detalių nevengusiu pasakojimu mėginau aiškintis, kaip teisės aktais Lietuvos kilmingieji steigė savo politinę bendruomenę, savo laisvą respubliką. Būtent teisinis naratyvas, palaipsniui vis nuosekliau perėmęs respublikonišką žodyną, tapo vienu stipriausių veiksnių, formavusių ir saugojusių respublikonišką tautos politinį kūną. Akivaizdu: Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė nebuvo *kvazi-valstybė* (*quasi-state*), *geriausiu atveju keturis šimtus metų egzistavusi didžiojo kunigaikščio feodalinė jurisdikcija*, valdovo valda, kaip kartais gana lengvabūdiškai ją mėginama nusakyti šiandien[428]. Kunigaikštystės kilmingųjų visuomenė turėjo įgijusi suverenios politinės bendruomenės savimonę. Šios visuomenės politinis elgesys daugeliu atvejų buvo grindžiamas laisvos tautos nuostatomis.

Matėme: įstatymus, krašto privilegijas ir statutus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės intelektualai, kaip Antikos filosofai, laikė tautas ir valstybes kuriančiais, gimdančiais tekstais. Taip šie tekstai buvo suvokti, taip rašyti. Būtent todėl dėl jų įrašų, dėl žodžių šimtmečiais atkakliai grumtasi. Siekta, kad tekstas, įrašas, žodis patikimai saugotų asmenines laisves ir politinės bendrijos teises. Taigi Kunigaikštystės

[427] Z. Talvirskaja, „Nekotoryje voprosy obščestvennogo dviženija v Litve i Belorusii v konce 50–ch – načale 60–ch godov i podpol'naja literatura", in: *Revoliucionnaja Rossija i revoliucionnaja Pol'ša (vtoraja polovina XIX v.)*, Moskva, 1967, p. 7; Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 24.

[428] Linas Eriksonas, *National Heroes and National Identities*, p. 241, 243.

bendruomenės raidos kelią įmanoma nupasakoti kaip žygių dėl įstatymų istoriją. Šiais žygiais ir teisės aktais tauta kūrė savo tapatybę, kūrė save. Lietuvos Respublikos – suverenios politinės bendruomenės – steigimas užsitęsė pusantro šimtmečio: nuo XV amžiaus pradžios iki XVI amžiaus vidurio, nuo 1401-ųjų Lietuvos bajorų akto ir 1413-ųjų Horodlės dokumentų iki 1566-ųjų Antrojo Lietuvos Statuto. Per visą šį laiką teisės aktais lietuvių bajorija tarsi stengėsi atsakyti į Vytauto jai užduotą klausimą: esate laisvi ar svetimųjų valdiniai? Krašto teisė jau XV amžiaus pradžioje grįsta ne tik viešpaties viešpatystės, bet ir suverenios tautos idėja, valstybės kaip viešo reikalo, bendrojo gėrio supratimu. Bendrieji krašto reikalai palaipsniui tapo ne tik valdovo, bet ir diduomenės, ne tik diduomenės, bet ir visos bajorijos rūpesčiu. 1492-aisiais įgijusi įstatymų leidybos teisę, diduomenė jau 1566-aisiais ja buvo priversta pasidalinti su bajorais: Kunigaikštystės politinė tauta iškilo kaip visateisė krašto šeimininkė. Taip nuo Lietuvos kaip valdovo viešpatystės eita prie aristokratinės Lietuvos Respublikos, nuo šios – prie parlamentinės visų krašto bajorų Respublikos, kurios seime įgijo teisę posėdžiauti ir Vilniaus miesto atsovai. Buvę tik *viešpaties valdiniai* lietuviai virto *laisvais valdiniais – piliečiais tėvynėje*. Suverenios tautos laisves, pažeistas Liubline, Lietuva iš dalies susigrąžino Trečiuoju Statutu: Žygimantas Vaza laidavo Kunigaikštystės luomams teisę ateityje tik patiems savo krašto teisyną taisyti – patiems nusistatyti bendro gyvenimo taisykles, patiems kurtis visuomeninę ir moralinę tvarką. Trečiasis Statutas, jo politinis bei moralinis žodynas, jo mitinis pasakojimas apie visada laisvą buvusią ir per amžius išlikti turinčią tautą, ilgiausiai kūrė ir saugojo respublikonišką Lietuvos tapatybę.

Res Lituana: Kunigaikštystės bendrija [community]
Pirmoji knyga
Respublikos steigimas

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinė bendruomenė, neretai vadinusi save *Lietuvos Respublika*, *LDK respublika*, buvo įsteigta teisės aktais. Būtent teisinis naratyvas tapo vienu stipriausių veiksnių, formavusių ir saugojusių respublikonišką tautos politinį kūną. Įstatymus, krašto privilegijas ir statutus, Lietuvos intelektualai, remdamiesi Antikos filosofais, laikė tautas, pilietines bendruomenes kuriančiais, gimdančiais tekstais. Taip šie tekstai jau XVI amžiaus pradžioje buvo suvokti, taip rašyti. Dėl įstatymų, jų įrašų, žodžių, kuriais saugotos asmeninės laisvės ir politinės bendruomenės teisės, kovota taip pat atkakliai kaip dėl valstybės sienų. Kunigaikštystės bendruomenės raidos kelią galima nusakyti kaip žygių dėl įstatymų istoriją. Šiais žygiais ir teisės aktais Lietuvos kilmingieji kūrė savo visuomenę.

Lietuvos Respublikos – suverenios politinės bendruomenės - steigimas užsitęsė pusantro šimtmečio: nuo 1413 metais valdovų Jogailos bei Vytauto bajorijai duotos krašto privilegijos iki 1566 metais pačios bajorijos pasirengto ir parlamente priimto Antrojo Lietuvos Statuto. Per visą šį laiką teisės aktais Kunigaikštystės bajorija tarsi stengėsi atsakyti į XIV amžiaus pabaigoje didžiojo kunigaikščio Vytauto jai užduotą klausimą: esate laisvi ar svetimųjų valdiniai? 1413 metais Horodlėje išleista privilegija pirmąkart suteikė lietuvių bajorams politines laisves: tartis su valdovu dėl viešojo gėrio (*pro bono publico*), posėdžiauti parlamentuose, rinkti Kunigaikštystės valdovą. Jau tuomet krašto teisė buvo grindžiama ne tik valstybės kaip valdovo tėvonijos samprata, bet ir suverenios tautos idėja, valstybės kaip viešo reikalo, bendrojo gėrio supratimu. Bendrieji valstybės reikalai palaipsniui tapo

ne tik valdovo, bet ir diduomenės (kunigaikščių ir baronų), ne tik diduomenės, bet ir visos bajorijos rūpesčiu.

1492 metais Kunigaikštystės Ponų Taryba išgavo iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro visus krašto vyriausybės įgaliojimus bei įstatymų leidybos teisę. Taip buvo padėti pamatai aristokratinei *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės respublikai*, kurią galutinai įtvirtino 1529 metais visuotiniame seime didžiojo kunigaikščio Žygimanto Senojo duotas Pirmasis Lietuvos Statutas. Jis įpareigojo valdovą saugoti Lietuvos gyventojų teises ir laisves, rūpintis krašto bendruoju gėriu. Jau 1566 metais Lietuvos diduomenė įstatymų leidybos teise buvo priversta pasidalinti su bajorais: Antrasis Lietuvos Statutas įtvirtino bajorijos renkamą parlamentą kaip įstatymų leidėją, o Kunigaikštystės politinę tautą iškėlė kaip krašto šeimininkę. Visi bajorai žemvaldžiai įgijo teisę ir pareigą tartis dėl Respublikos. Taip nuo Lietuvos kaip valdovo tėvonijos eita prie aristokratinės Lietuvos Respublikos, nuo šios – prie parlamentinės visų krašto bajorų Respublikos. Buvę tik *valdovo valdiniai* lietuviai virto *laisvais valdiniais – piliečiais Respublikoje*, *piliečiais Tėvynėje*.

1569 metais Liubline paskutinis LDK parlamentas buvo priverstas suverenios Lietuvos Respublikos atsisakyti bei paskelbti vieną Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Respubliką. Tačiau Kunigaikštystės bendruomenė suvokė Liublino uniją kaip prievartos aktą, kurį būtina *pataisyti*. Tokiu unijos pataisymu, Lietuvos Respublikos atkūrimu tapo lietuvių pasirengtas ir 1588 metais valdovo Zigmanto Vazos patvirtintas Trečiasis Lietuvos Statutas. Šis įstatymų rinkinys, jo politinis bei moralinis žodynas, jo mitinis pasakojimas apie visada laisvą buvusią ir per amžius išlikti turinčią tautą, kelis amžius kūrė ir saugojo respublikonišką Lietuvos tapatybę.

Antroji knyga
RESPUBLIKOS KŪRIMAS

Turinys

I. KILMĖS MITAI
II. PRAEITIES VAIZDINIAI
III. ROMA
IV. MASKVA
V. TAUTOS SAVIVARDŽIAI IR POLITINIS ŽODYNAS
VI. RESPUBLIKOS PROGRAMA
VII. TĖVYNĖS TĖVAI
VIII. UGDYMAS

Trečioji knyga
KOVOS DĖL RESPUBLIKOS

Turinys

I. LIUBLINO DRAMA
II. KĖDAINIŲ UNIJA
III. *VALKININKŲ FARSALIJA*
IV. BARO KONFEDERACIJA
V. 1791-IEJI: *REIKŠMINGIAUSIA LIETUVOS EPOCHA*
VI. 1794-IEJI: LIAUDIS TAMPA RESPUBLIKA
VII. PASAKOJIMO TĄSA